

ISBN 978-601-7846-55-8
3 (13) 2023

ҒЫЛЫМ.
ӘЙЕЛ.
ҚОҒАМ

НАУКА.
ЖЕНЩИНЫ.
ОБЩЕСТВО

SCIENCE.
WOMEN.
SOCIETY

Бас редактор: Т.Т. Аяпова – филология ғылымдарының докторы, профессор.
Халықаралық Педагогикалық БілімБеру
ҒылымАкадемиясыныңАкадемигі, «Құрмет» және «Парасат» ордендерінің иегері

Бас редактордың орынбасарлары: Ж.Б. Құрмамбаева, PhD Абай атындағы ҚазҰПУ
Т.А. Мейірманова, Журналист

Редакциялық аясы:

А.Т. Миразова – профессор, Қазақстанның Еңбек Ері, «Алтын жұлдыз»
және «Отан» ордендерінің иегері
О. З. Иманғожина – п.ғ.к., профессор, Ресей Жаратылыстану Академиясының Құрметті докторы, Халықаралық Ақпараттандыру Академиясының Академигі (Польша)
Қ. Ө. Есенова – ф.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУБ.
Е.Бұқабаева – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУ
З.А.Кемелбекова – ф.ғ.к., доцент, Абай атындағы ҚазҰПУН.
Ш.Сулейменова – а.ғ.д., профессор, ҚазҰАУ
С.Байқошқарова – б.ғ.д., профессор, «Экомед» орталығының ғылыми директоры
Б.Ж.Махамедова – п.ғ.д., профессор, ҚазҰАУ
Ж.А.Манкеева – ф.ғ.д., профессор Ахмет Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты
Ж.Ы.Намазбаева – психол.ғ.д., академик, Абай атындағы ҚазҰПУ
«Университет Дамуын Психологиялық Қолдау» орталығының директоры.
Ф.Ш.Оразбаева – академик, п.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУ
Ж.Қ.Балтабаева – п.ғ.д., профессор, Абай атындағы ҚазҰПУЗ.
А.А.Молдағалиева – ф.ғ.к., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
З.С.Күзекова – ф.ғ.д., профессор, Назарбаев Университеті
С.К.Сатенова – ф.ғ.д., профессор, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
Қ.М.Мұқатаева – ф.ғ.к., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
К.Қабылғазина – ф.ғ.к., профессор, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Қ.Л.Қабдолова – п.ғ.д., профессор, Абылайхан атындағы ҚазХҚ және ӘТУі
Г.К.Карбозова – ф.ғ.к., доцент, М.Әуезов атындағы ОҚМУ
Қ.Құдеринова – ф.ғ.д., профессор, А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты
ДэвисБрент – PhD, профессор (АҚШ)
ФатимаШлан – Давен – PhD Экс-Марсель Университеті (Франция)
Али – АлиШабан – PhD Каир Университеті (Египет)

Ғылыми Редакторлар: Ж.А. Сәрсенбай. – докторант, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
А.Ж. Болат – ф.ғ.к., доцент, Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды
Техникалық Университеті
Ж.А. Акимешова – ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Жауапты хатшы: П.Ж. Балхимбекова – PhD, Қауымд.Проф.м.а. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ
Қоғаммен байланыс маманы: Н.Жұмай – PhD, Қауымд.Проф.м.а. Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму Министрлігіне 20 қараша 2019 жылы тіркеліп, NKZ 57 VPY00017336 нөмірлі куәлігі берілді.
Шығарылу мерзімі жылына 4 рет.

Главный редактор: Аяпова Т.Т.–доктор филологических наук, профессор.
Академик Международной Академии Наук Педагогического Образования,
кавалер орденов «Құрмет» и «Парасат»

Заместители главного редактора: Курмамбаева Ж.Б., PhD, КазНПУ им. Абая
Мирманова Т.А., Журналист

Состав редакционного совета:

Миразова А.Т. – профессор, Герой Труда Казахстана, кавалер орденов «Алтын жұлдыз» и «Отан»
Имангожина О.З. – к.п.н., профессор, Почётный доктор Российской Академии Естествознания,
Академик Международной Академии Информатизации (Польша)

Есенова К.О. – д.ф.н., профессор, КазНПУ им.Абая

Букабаева Б.Е. – к.ф.н., доцент, КазНПУ им. Абая

Кемелбекова З.А. – к.ф.н., доцент, КазНПУ им. Абая

Сулейменова Н.Ш. – д.с.н., профессор, КазНАУ

Байкошкарлова С.Б. – д.б.н., профессор, научный директор Центра «Экомед»

Махамедова Б.Ж. – д.п.н., профессор, КазНАУ

Манкеева Ж.А. – д.ф.н., профессор, Институт Языкознания им. Ахмета Байтурсынова

Намазбаева Ж.И. – д.психол.наук., академик, директор Центра «психологическая поддержка
развития университета» КазНПУ им. Абая.

Оразбаева Ф.Ш. – академик, д.п.н., профессор, КазНПУ им. Абая

Молдагалиева А.А. – к.ф.н., профессор, КазНУ им. Аль-Фараби

Кузеева З.С. – д.ф.н., профессор, НУ

Сатенова С.К. – д.ф.н., профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Кабдулова К.Л. – д.п.н., профессор, КазУМОиМЯ им. Абылай хана

Балтабаева Ж.К. – д.п.н., профессор, КазНПУ им. Абая

Мукатаева К.М. – к.ф.н., профессор, КазНУ им.Аль-Фараби

Кабылгазина К. – к.ф.н., профессор, КазНУ им.Аль-Фараби

Карбозова Г.К. – к.ф.н., доцент, ЮКГУ им. М.Ауэзова

Кудеринова К. – д.ф.н., профессор, Институт Языкознания им. А.Байтурсынова

Брент Дэвис – PhD, профессор (США)

Фатима Шлан-Давен – PhD Университет Экс-Марсель (Франция)

Али-Али Шабан – PhD Каирский Университет (Египет)

Научные Редакторы: Ж.А.Сарсенбай - докторант, КазНУ им. Аль-Фараби
А.Ж. Болат – к.ф.н, доцент, Карагандинский Технический Университет имени
Абылкаса Сагинова
Ж.А.Акимешова – к.ф.н., КазНУ им. Аль-Фараби

Ответственный секретарь: П.Ж. Балхимбекова. – PhD, и.о. Ассос.проф., ЕНУ им.Л.Н.Гумилева

Специалист по связям с общественностью: Жумай Н. – PhD, и.о. Ассос.проф. ЕНУ им.Л.Н.Гумилева

**Журнал представляет Министерство информации и общественного развития Республики
Казахстан Зарегистрировано 20 ноября 2019 года и выдано свидетельство NKZ 57 VPY00017336.
Периодичность 4 раза в год.**

Editor-in-chief: Ayapova T. T. – Doctor of Philological Sciences, Professor.
Academician of the International Pedagogical Academy of Science, Holder of the Order
«QURMET» and «PARASAT»

Editor – in – chief's assistants: Kurmambaeva J. B., PhD Abay KazNPU
Mirmanova T.A., Journalist

Editorial staff:

Mirazova A.T. – Professor, Hero of Labor of Kazakhstan, Holder of the orders «Altyn zhuldyz» and «Otan»
Imangozhina O.Z. – Candidate of Pedagogical Sciences, Professor. Honorary Doctor of the Russian Academy
of Natural Sciences, Academician of the International Academy of Informatization/
Poland/

Esenova K.O. – Doctor of Philological Sciences, Professor of Abay KazNPU

Bukabayeva B.E. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Abay KazNPU

Kemelbekova Z.A. – Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of Abay KazNPU

Suleimenova N.Sh. – Doctor of Agricultural Sciences, Professor of KazNAU

Baykoshkarova S.B. – Doctor of Biological Sciences, Professor, Scientific Director of the center «Ecomed»

Mahamedova B.Zh. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of KazNAU

Mankeeva Zh.A. – Doctor of Philological Sciences, Professor of A. Baitursynov Institute of Linguistics

Namazbaeva J.I. – Doctor of Psychological Sciences, Academician, Director of the Center for
«Psychological Support of University Development» at Abai KazNPU.

Orazbayeva F.Sh. – Academician, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Abay KazNPU

Moldagalieva A.A. – Candidate of Philological Sciences, Professor of Al-Farabi KazNU.

Kuzekova Z.S. – Doctor of Philological Sciences, Professor of Nazarbayev University.

Satenova S.K. – Doctor of Philological Sciences, Professor of L. N. Gumilyov ENU.

Kabdolova K.L. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Kazakh Ablai Khan University of
International Relations and World Languages.

Baltabayeva Zh.K. – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor of Abay KazNPU

Mukataeva K.M. – Candidate of Philological Sciences, Professor of Al-Farabi KazNU

Kabilgazina K. – Candidate of Philological Sciences, Professor of Al-Farabi KazNU

Karbozova G.K. – Candidate of Philological Sciences, assistant professor of M. Auezov South Kazakhstan
State University.

Kuderinova K. – Doctor of Philological Sciences, Professor of A. Baitursynov Institute of Linguistics.

Brent Davis – PhD, Associate Professor of WestCliff University /the U.S.A/

Shnah-Daven Fatima – PhD University Of Aix-Marseille /France/

Shaban Ali-Ali – PhD Kair University /Egypt/

Academic Editors: Sarsenbay Zh.A. – doctoral student, Al-Farabi KazNU

Bolat A.Zh. – candidate of Philological Sciences, associate professor,

Abylkas Saginov Karaganda Technical University

Akimeshova Zh.A. – candidate of Philological Sciences, Al-Farabi KazNU

Executive Secretary: Balkhimbekova P.Zh. – PhD, Assistant Professor N. Gumilyov ENU

Public relations specialist: Zhumay N. – PhD, Assistant Professor N. Gumilyov ENU.

**The journal is issued and registered by the Ministry of Information and Public Development of the
Republic of Kazakhstan. November 20, 2019 certificate NKZ 57 VPY00017336.**

Periodicity 4 times a year

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

I. СҰХБАТ. ИНТЕРВЬЮ. INTERVIEW

2. Поздравительная речь	7
-------------------------------	---

**IV. КОГНИТИВТІК ЛИНГВИСТИКА. ПСИХОЛИНГВИСТИКА. ЖАҢА ҚАЗАҚ ӘЛПБИІ.
КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА. ПСИХОЛИНГВИСТИКА.
НОВЫЙ КАЗАХСКИЙ АЛФАВИТ.
COGNITIVE LINGUISTICS. PSYCOLINGUISTICS. QAZAQ NEW ALPHABET**

1. Кабдулова К. Л. Языковая репрезентация концепта «женщина» (на материале казахско-русской паремии)	12
2. Болат А. Ж. Формирование английской антропонимической картины мира в эпоху Средневековья (VII-XVIII)	21
3. Болат А.Ж. Формирование английской антропонимической картины мира в эпоху Нового времени (XVIII-XXI)	29
4. Balkhimbekova P. Zh. Zhumay N. Investigating the presentation of the “create/destroy” paradigm in English: an experimantal approach	38

**V. ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ. ЛИНГВИСТИКА
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ. ЛИНГВИСТИКА
LINGUA-CULTURALLINGUISTICS. LINGUISTICS**

1. Омарбекова Г. Ә. Қазақ мәдениетінің жаһандануы. М.О.Әуезовтың рөлі	45
2. Тәжібаева С. Ж. Қазақстанда жоғалып бара жатқан түркі тілдерді сақтау мәселесі.....	52

**VI. ПСИХОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГ КЕҢЕСІ
ПСИХОЛОГИЯ. УГОЛОК ПСИХОЛОГА
PSYCOLOGY. PSYCHOLOGIST’S CORNER**

1. Намазбаева С. Н. Основные концептуальные модели развития поликультурной личности XXI века	58
2. Ахметова М., Абдраимова Б.С., Ахметов А.К., Куандыкова Б.С. Философские основы психологических воззрений Абая	63

**VII. КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТІЛ ҮЙРЕТУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР
ПОЛИЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ
MULTI-LINGUA LEGUCATION AND INNOVATIONS IN LEARNING LANGUAGES**

1. Tussupbekova M.Zh. World models of multilingual education and its implementation in Kazakhstan	69
---	----

VIII. РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ: ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ВОСПИТАНИЕ NATIONAL WAY OF BRINING UP

1. **Миразова А. Т.** Бауыржан Момышұлы өнегесіндегі ұлттық тәрбие құндылықтары 79
2. **Ғабдуллина Қ.** Қазақ әйелдері және олардың қоғам дамуына қосқан үлестері 82
3. **Сман А.** Программа «рухани жаңғыру» как фактор национальной модернизации республики казахстан и достижения устойчивого развития в политической, экономической, социальной, правовой и духовной сферах 86

IX. ТАРИХ ИСТОРИЯ HISTORY

1. **Дулати А.** Мұғұлдар деген – кімдер? 97

X. ПЕДАГОГИКА ПЕДАГОГИКА PEDAGOGY

1. **Имангожина О.З.** Семейное воспитание: проблемы и особенности 112
2. **Джанабаева Р. А., Гайсина Қ.М.** Биолог мұғалімдерінің кәсібі білімдерін жетілдіру 117
3. **Исабекова Т.Ш.** Развитие творческого характера педагогического общения будущих специалистов 127

XI. ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМДАР ЕСТЕСТВЕННО–МАТЕМАТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ NATURAL SCIENCES

1. **Сулейменова Н.Ш., Махамедова Б.Ж.** «Жасыл экономика» - тұрақты дамудың негізгі бағыты 133

XVI. ҒАЛЫМ ӘЙЕЛДЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ ТВОРЧЕСТВО УЧЕНЫХ ЖЕНЩИН SCIENTIST WOMEN'S CREATIVITY.

1. **Қабылғазина К.** Әке әні (Ұлы Отан соғысын өткерген әкелерге арналады) 145
2. **Тұрғанбаева Г.** Балам 148
2. **Әлібекова Н.** Мағжан ақын 151

В честь 80-летия НАО “Казахский национальный женский педагогический университет” (далее – ЖенПУ), мы решили взять интервью у Председателя правления - ректора ЖенПУ, члена Национальной комиссии по делам женщин и семейно-демографической политике при Президенте Республики Казахстан, члена Национального курултая при Президенте

Республики Казахстан,

доктора философских наук (PhD)

Қанай Гүлмира Әмірханқызы

для журнала *Наука. Женщины. Общество*

под редакцией доктора филологических наук, профессора Т.Т.Аяповой.

1. Гүлмира Әмірханқызы, расскажите о вашем творческом пути. Ваше отношение к науке и вклад в науку.

Сравнительно недавно я приняла решение поменять свою фамилию с Қанаевой на Қанай. Во время обучения в Университете Кембридж (Великобритания), у меня возник философский вопрос к самой себе: «Кто я? И чем я отличаюсь от людей, у которых фамилия оканчивается, например, на –ева, –ев?» В центральной библиотеке Университета Кембриджа очень много книг как раз-таки опубликованных в советский период, и многие из них являются историческими, которых сейчас, к сожалению, нет в наших библиотеках, например, первые публикации работ Абая Кунанбаева. И удивительно это отношение к науке, то есть в какой бы стране оно не было произведено – знания хранятся и обогащаются уже последующими поколениями ученых. Соответственно, бережное отношение к науке британских ученых заставило меня задуматься в принципе, кто я есть и чем я хочу заниматься в будущем.

Параллельно, в настоящее время, среди ученых широко обсуждается теория - деколонизация науки. Ученые постсоветских стран, дистанцированно в Европе и на Западе, поднимают вопрос: насколько в принципе мы можем производить знания в постсоветском контексте. Своего рода де-

колонизация идет в странах, которые пытаются идентифицировать себя в мировом пространстве. Я считаю, что нам тоже очень важно сейчас как ученым задуматься над тем, кем мы являемся и пытаемся создать свою научную школу, но далеко не уходя от всех работ, которые были созданы до нас. Есть такое выражение: “мы стоим на плечах у гигантов” (standing on the shoulders of giants), и это означает, что предыдущие труды наших ученых на ноль сводить нельзя. В то же время необходимо учиться новым инструментариям созданию знаний, чтобы быть конкурентоспособными на мировом уровне.

2. Как начиналась и продолжилась ваша научная карьера?

Моя научная карьера началась на уровне магистратуры, когда я поступила по программе «Болашак» в университет Ворики (University of Warwick), один из топовых университетов, который находится на западе Великобритании. В это время я провела исследование на тему: 'Профессиональное развитие профессорско-преподавательского состава в одном британском и одном казахстанском университете' и защитила магистерскую диссертацию с отличием. Данный опыт позволил мне использовать конкретный инструментарий для создания знаний и более структурированно объяснять, и интерпретировать полученные данные. Также, научная деятельность научила меня самостоятельно добывать знания. Я думаю, это и есть наша вторая задача, после деколонизации науки, учить наших будущих ученых мыслить самостоятельно, потому что без самостоятельности, невозможна деколонизация науки.

3. Расскажите об учителях, которые наставили Вас на путь науки. Кем вы вдохновляетесь и кого уважаете?

Учителей, которые наставили меня на путь науки, я бы поблагодарила профессора Таната Танирбедиевну Аяпову, которая внесла большой вклад в мое становление, как ученого. Также благодарю всех других профессоров и преподавателей, которые здесь в Казахстане обучали меня, как и за рубежом. Зачастую меня вдохновляют как казахстанские, так и, западные ученые и философы, таких как Ахмет Байтурсинов, Кудайберген Жубанов, бразильский философ Пауло Фрейер и английский социолог Энтони Гидденс и т.д.

В магистерских диссертациях наших студентов, мы часто делаем акцент на теоретической и практической части работы. Следовательно, основной акцент делается на вклад диссертации в практику, что ко-

нечно же важно, так как конечный результат любой научной работы должен приносить пользу обществу, но с другой стороны, каким образом мы добываем знания и какие инструментарии исследования мы используем? Не копируют ли они уже существующие знания и инструментария, насколько они уникальны?

Соответственно, нам необходимо понять сам процесс, то есть нам нужно достичь уровня аса самого процесса создания знаний, и только тогда у нас появляются стратегии и инструментарии уникальные для нашего контекста или определенной области знания, с которыми мы могли бы поделиться с миром. Приведу пример, в рамках своей докторской работы, темой моего исследования было «Развитие лидерства учителей Казахстана». Для изучения данного вопроса, я проводила эксперимент (исследование в действии) в четырех школах Казахстана в течение 9 месяцев. В рамках исследования была адаптирована и внедрена стратегия под названием: Проект развития под руководством учителя (the Teacher-led development work), разработанная британскими учеными и учителями-практиками в рамках профессионального сообщества ХартсКем (HertsCamNetwork). Данная стратегия на первый взгляд проста, это в первую очередь, позволяет учителям школ самим определять свою траекторию профессионального развития. Далее систематично, внутри школы, оказывать поддержку развития лидерства учителей и их профессионализма. И конечно же, помогать им решать определенные проблемы, с которыми они сталкиваются в классе, школе или это может быть взаимоотношение школы с родителями, и обществом. В 2019 году данный проект начался в 16 школах и вырос до 35 школ города и области Казахстана с участием 500 учителей. Таким образом, обычный инструмент, который четко определяет путь, будь это научный инструмент или же инструмент,

который приносит пользу учителям-практикам, был создан учеными и популяризовался в школах во многих странах мира.

В этом году, вместо дипломных работ, весь наш 4 курс проводил «Исследование урока (Lessonstudy)». В рамках данной стратегии, наши студенты исследуют детей и процесс урока во время своей педагогической практики, в результате чего они возвращаются к нам уже с ответами на вопросы, с которыми сталкиваются каждый учитель в школах Казахстана. В результате качественного исследования урока, проекты наших студентов были представлены на международных и местных научно-практических конференциях. Например, они принимали участие в Международной конференции по Lessonstudy, и среди 500 учителей-практиков наши студенты выиграли в таких номинациях как «Лучший постер» и «Лучшая рефлексивная презентация». Другими словами, малая доля вклада в будущих учителей нам дают огромный выход, потому что инструмент исследования четко определен, а самое главное помогает развивать в будущих учителях такие навыки как само-рефлексия, исследования собственной практики в классе, а также умение работать в команде.

Но в то же время мы сталкиваемся со скептицизмом со стороны приверженцев традиционных подходов к дипломной работе, так как данные стратегии были разработаны в Японии, Великобритании и т.д. В таком случае нам необходимо создать свой инструмент, который поможет нашим студентам и преподавателям, в первую очередь исследовать свою практику и создавать знания, которые помогут им дальше развиваться как учитель-исследователь, соответственно презентовать свои идеи на мировом уровне. К чему собственно пришли передовые школы Казахстана, благодаря опыту и ресурсам, но также я полагаю, что и сель-

ским школам следует не отставать от этой мировой тенденции.

4. Какой у Вас опыт в написании научных работ?

Опыт написания научных работ очень интересный. Во время обучения в докторантуре у нас не было требований публикации, для того чтобы защитить докторскую степень, так как в тот период традиция защищаться на основе публикации только вводилась в европейских странах. В Европе на тот момент можно было защитить свою докторскую без написания диссертации, опубликовать три хорошие статьи в Q1 или Q2 в журналах. То есть не было комбинации написания диссертации и публикации как у нас. В то время ни один профессор не мог понять, когда я говорила, что для того чтобы защитить свою докторскую в Казахстане, нужно еще опубликоваться в хороших журналах. Во-первых, докторская диссертация, не может считаться качественной, пока ты до конца не довел исследование, для чего обычно требуется примерно три года. Соответственно, анализ и публикация результатов исследования требуют время. Конечно, можно опубликовать теоретическую часть работы, но зачастую высококачественные журналы ожидают эмпирические исследования, где должны быть представлены методы сбора данных, их анализ и хорошее обоснование результатов исследования.

Процесс защиты докторской диссертации в Университете Кембридж непростой, необходимо четко обосновать и доказать свои результаты перед профессорами мирового уровня. После защиты научной диссертации, я вернулась в Казахстан, начала заниматься научной деятельностью. Следует отметить, что все мои последующие публикации в Q1 и Q2 журналах были основаны на данных, которые были собраны в рамках докторской диссертации. В конечном счете, все равно докторанты будут публиковаться, так как это необходимо для их карьеры, со-

ответственно возникает вопрос о необходимости публикации на раннем этапе, когда еще работа не созрела для публикации в качественном журнале.

5. Если вкратце коснуться истории университета, расскажите об основной миссии возглавляемого вами ВУЗа.

Часто общество задается вопросом «Нужен ли нам женский университет?», «Почему тогда не существует мужской университета?», «Почему мы занимаемся сексизмом, когда в 21 веке говорят о гендерном равенстве?» и т.д. Если смотреть через призму современных тенденций, например, гендерного равенства, мы часто говорим о гендерном равенстве (gender equality), но часто забываем о таком понятии как справедливое распределение ресурсов (genderequity), когда все вне зависимости от их социальных и экономических возможностей получают доступ к качественному образованию. С момента создания, наш Университет выполняет в нашем обществе две основные функции: (1) подготовка педагогов; (2) образование женщин. 92% наших студентов из сельской местности, и 72% это социально уязвимая прослойка, соответственно это либо сироты, либо полу сироты, и зачастую для данной группы студентов Университет — это выход в жизнь, стабильную работу, посредством которой девочки смогут обеспечить свою жизнь даже в сельской местности. Большинство наших студентов возвращаются в сельскую местность после окончания учебы. Таким образом, если бы не было нашего Университета, была бы конечно другая альтернатива - смешанный университет, но с другой стороны была бы у этих девочек возможность получить высшее образование если бы надо было бороться уже и с мальчиками тоже.

Сейчас я понимаю логику руководителей страны в 1944 году, наши студенты обучались и возвращались в село и поднимали там образование. Соответственно, они обе-

спечили 100% грамотность населения, которым сейчас наша страна может по праву гордиться на мировой арене. Ныне дети и внуки наших выпускниц составляют элитарную прослойку нашей страны. Очень много известных ученых, интеллигенции, чьи матери являются выпускницами нашего Университета.

6. Чем Вы занимаетесь свободное от работы время?

Свободного от работы времени у меня почти нет. По субботам и воскресеньям я читаю работы своих магистрантов, которые скоро выходят на защиту. Кроме этого у меня есть несколько научных проектов, в рамках которых мне также нужно писать статьи и публиковать книги. В прошлом году, в соавторстве с коллегами в Назарбаев Университете, мы опубликовали книгу на тему «Введение в образовательные исследования: теория, методы и практики», книга доступна онлайн и в нашей библиотеке (<https://gse.nu.edu.kz/wp-content/uploads/2022/07/Vvedenie-v-obrazovatelnye-issledovaniya.pdf>). В этом году, мы презентуем книгу, которая основана на шестилетнем опыте работы с учителями практиками и учеными, в рамках моей докторской работы, книга называется «Лидерство учителей Казахстана» (https://drive.google.com/.../1nKgpDyhN8wL6Hpjwu_k.../view). В книге рассказывается о концепции непрерывного развития лидерства учителей и их активизма, а также книга включает в себя кейсы учителей в которых говорится об их опыте, прохождении данной программы и реализации.

7. Как вы думаете смогут ли казахи стать интеллектуальной нацией?

Безусловно, мы таковыми являемся, но полагаю, нам нужно стремиться к еще большему. Одним из инструментов ускорения данного процесса может быть – популяризация читательской культуры среди населения, а также развитие исследовательских навыков и создание инструментариев для

исследования среди ученых. У нас в Университете как раз активно проводятся курсы по методам исследования в рамках «Месяца науки», где много выступают ученые из топовых университетов мира. В английском языке есть такое выражение как «flyingfaculty», то есть «гостевой профессор». У нас в этом году выступали профессор Сарфороз Ниозов из Университета Торонто (Канада), доктор Мэтью Кортни из Назарбаев Университета, доктор Элейн Уилсон, доктор Дэвид Фрост их Университета Кембридж и другие, которые обучают наших докторантов и коллег количественным и качественным методам исследования. Более того, когда профессор разговаривает с другим профессором, идет двусторонний обмен знаниями.

Таким образом я считаю, чтобы стать еще более интеллектуальным обществом, нам необходимо все-таки создавать культуру чтения и письменной грамотности, потому что мы как народ кочевников привыкли передавать знания в устной форме. Английский язык стал Лінгва фράнка в нашем по созданию знаний в мире, потому что он основан именно на письменной культуре, вся рефлексия, мысли, идеи откладывались в письменной форме, соответственно есть на

что посмотреть и извлечь знания. Таким образом, было бы хорошо если бы всех студентов учили в первую очередь правильно структурировать свои мысли и излагать их в письменной форме. В этой связи, в этом году мы запустили курсы академического письма, где мы изучаем аргументированное изложение своих мыслей на казахском языке. Чем больше коллег на казахском языке пишут статьи и книги, соответствующие международным стандартам, тем больше мы укрепляем статус казахского языка как языка науки, создаем локальные знания и оставляем за собой след будущему поколению, поднимая таким образом интеллектуальную культуру нашей страны.

Благодарим Вас за интервью! Поздравляем с 80-летием Казахского национального женского педагогического университета!

Интервью брали:
Абуова Акжаркын Тилешовна,
доктор PhD,
Тусупова Алма Кокбаевна,
к.филол.н., асс.проф.
Института филологии
кафедры Методики преподавания
иностранных языков.

УДК 81-114.2

ЯЗЫКОВАЯ РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» (на материале казахско-русской паремии)

«ӘЙЕЛ» ҰҒЫМЫНЫҢ ЛИНГВИСТИКАЛЫҚ КӨРІНІСІ (қазақ-орыс мақал-мәтелматериалдарының негізінде)

LINGUISTIC REPRESENTATIVE OF THE CONCEPT OF «WOMAN» (on kazakh-kussian paremia materials)

Кабдулова К.Л., д.п.н., профессор кафедры
теоретического и прикладного языковедения
КазУМОиМЯ им.Абылай хана

Аңдатпа. Біздің байқауымыздың мәні – «әйел» ұғымын жүзеге асыратын қазақ және орыс мақал-мәтелдері. Бұл мақалада аймақтың этникалық менталитетінің жалпы және ерекше сипаттамаларын анықтау мақсатында қазақ және орыс мақал-мәтелдеріне лингвистикалық талдау жүргізуге әрекет жасалды. Таңдалған материалдар негізінде мақал-мәтелдердің жіктелуі жүргізілді. Тілдер арасындағы сәйкестік пен айырмашылықтар олар бейнелейтін шындық деңгейінде ғана емес, сонымен қатар сөйлеушінің нәсіл және белгілі бір күнделікті жағдайлармен түсіндірілетін басқа нормалар туралы түсінік деңгейінде де бар. Қазақ мақал - мәтелдерінің көпшілігінің екі мағынасы бар: тікелей және бейнелі. Біз анықтаған санаттардың ішінде қазақ және орыс тілдеріндегі ең үлкен топтар әйелдерге деген оң немесе теріс көзқарасты білдіретін мақал-мәтелдерден тұрады.

Тірек сөздер: іске асыру, сөздік бірлігі, тұжырымдама, әйел есімі, жасы, туыстық, кәсібі, мінез-құлық аксиомасы, бағалау шкаласы.

Abstract. The subject we observe is the Kazakh and Russian proverbs that implement the concept of «woman». This paper attempts to analyze the language of Kazakh and Russian paremiology proverbs (proverbs) to determine the common and specific characteristics of the national mentality of the region. On the basis of the selected material, proverbs are categorized, and the correspondence and differences between languages are shown not only at the level of reality they reflect, but also at the

level of the speaker's thoughts on race and other norms described in certain everyday situations. Most Kazakh proverbs have two meanings: direct and metaphorical. Among the categories we have identified, the largest number of Kazakh and Russian groups are proverbs expressing positive or negative attitudes towards women.

Key words: implementation, vocabulary unit, concept, female name, age, kinship, occupation, behavioral axiom, evaluation scale.

Данная статья посвящена изучению лексических средств представления концепта «женщина» в казахско-русских паремиях. В ходе исследования лексических единиц мы обратились к анализу пословиц и поговорок, объективирующих концепт «женщина» в казахском и русском языках. Выбор объекта исследования обусловлен тем, что особое место в казахском обществе занимает женщина, что, безусловно нашло своё отражение в языке.

Нами были выявлены пословицы и поговорки, в которых женщина оценивается как положительно, так и отрицательно. Причём во всех пословицах и поговорках с отрицательной оценкой использована лексическая единица «қатын», называющая простую женщину, жену: 1. Қатын долданса, қырық қазан қайнатады. «Если в доме жена недовольна, то вскипятит сорок казанов (котлов)». 2. Сараң қатын майын тығумен құртар, жаман қатын кірін сығумен жырттар. «Жадная женщина, пряча масло, доведёт до нищеты, плохая – стирая бельё до дыр. 3. Жақсы қатын – ырыс, жаман қатын – ұрыс. «Хорошая жена – благодать, плохая жена – одни лишь ссоры дома». 4. Жақсы әйелдің қолы ұзын, жаман әйелдің тілі ұзын. «Хороша жена трудолюбивая, плоха – ворчливая». Анализ данных пословиц и поговорок позволяет заключить, что женщина/жена концептуализируется обывателями как добрый, близкий, родной и святой человек. Наибольшее количество пословиц свидетельствует о том, что незыблемой ценностью жизни является женщина-мать, представленная как кормилица, опекун, воспитатель. В литературном русском языке слово

«мать» соответствует казахскому эквиваленту «апа», «ана», «шеше». В обоих языках слово «мама» употребляют в разговорной речи. Казахи называли одно и то же понятие различными словами, чтобы защитить себя от злых духов, сил. Женщина преклонных лет, ставшая матерью большого семейства и снискавшая всеобщий почет и уважение порой имела гораздо больший авторитет, чем мужчина – глава семейства: 1. Ананның ақ сүтін сыйла. «Уважай белое молоко своей матери» – говорили всякому, посягнувшему на ее авторитет: «Мать сказала – Бог сказал». Более того, «не оправдавшего молоко матери никто не похвалит». Ана сүтін ақтамағанды ешкім мақтамайды. Уважение и любовь к матери воспитывается с детства: Ағайын – алтау, ана – біреу. «Родни много, а мать одна». Ананды Меккеге үш арқалап барсаң да, қарызыңнан құтыла алмайсың. «Трижды на себе мать в Мекку сvezи – с материнским долгом не рассчитаешься» [2].

Материнство – высшая социальная ценность, естественная потребность в продолжении человеческого рода. Все народы заслуженно возвеличивают женщину-мать, создают культ матери. Не случайно у казахского народа материнство отождествляется с родным языком (ана тілі – материнский язык), с Родиной: ана сүтін ақтады (оправдал доверие матери, отчизны). Общеизвестно: «Золото и серебро не стареют, отец и мать цены не имеют», «Плохие сыновья часто бывают, плохие матери – никогда». Мать – единственный человек, чья любовь к детям благородна, бескорыстна, удивительна по своей мудрости, безграничности и мужественности: «Сердце матери – в детях,

а сердце детей – в играх», «Гнев матери – как снег: выпадает много, но тает быстро», «Сердце матери стремится к сыну, сердце сына – в степь», «Чувство отца выше гор, чувство матери глубже океана». Житейские пословицы мудро поучают детей: «Пока родители живы, не уезжай далеко», «Живы родители – почитай, умерли – поминай», утверждая при этом: «Дети не знают глубины сердца родителей». «Смотри на мать, а бери дочь», «Прежде чем выбрать невесту, разузнай о ее матери» – здесь дается важный совет жениху: все начинай с матери девушки, которая оказывает влияние на формирование девушки, на ее взгляды, убеждения, вкусы, манеры. Народ много внимания уделял личному примеру родителей, потому что «сын подражает отцу, дочь – матери», «каков отец, таков и сын». Отсюда и выражения: «экелі бала жау жүрек» (Бұқар жырау) (букв.: ребенок, возвращенный отцом, всегда храбр), ана көрген (букв.: видевшая мать, так говорят про примерную девушку, воспитанной своей матерью). Дурной пример родни непременно отразится на детях, поэтому говорят: «Пороки ребенка – от его родни». Народ пришел к верному выводу: достоинство человека не передается по наследству, все зависит от воспитания: «Дети одного отца, а нрава разного», «Дети знаменитостей редко бывают знамениты», хотя иногда, как подчеркивается в другой пословице, «отблеск славы родителей падает и на детей». Особо подчеркивается в казахских пословицах роль женщины-матери в воспитании детей: «Жизнь без матери – потухший уголек», «Солнечные лучи горячи, материнские объятия – теплы», «Матери все дети равны, одинаково сердцу дороги». Вне всякого сомнения, что «любовь и жизнь дарит нам мама. Так преклонись и обними И благодарным поцелуем Извечный долг верни». Также хорошо всем известно и об особенном положении девушки (дочери) в казахской семье. Вопреки устояв-

шему мнению, казашки никогда не были забитыми и бессловесными. Еще в старину казашки, в отличие от других центрально-азиатских сверстниц, не носили паранджу. О девушках казахи говорят: «Предвестник счастья – дочь», «Вкус пищи — соль, краса аула – девушки», «Где нет девушек – нет веселья». Информация, извлечённая нами из казахско-русских паремий, относится к интерпретационному полю концепта, где могут содержаться самые разнообразные суждения и оценки, часто противоречивые, но зато представляющие признаки концепта в полном объёме.

1. В группу общих наименований лиц женского пола входят единицы «эйел» – «жар», «зайып», «қатын», для которых ядерные признаки концепта «лицо» и «женский пол» являются прототипическими. Во-первых, синоним слова «эйел» в персидском языке обозначает «ханум», т.е. знатных/ титулованных женщин. Анализ некоторых произведений казахской литературы подтверждает, что женщина знатного происхождения категоризована в культуре казахов как женщина достойная, щедрая, справедливая. Во-вторых, слово «эйел» в казахском языке имеет такое же значение как и супруга – «жұбайым».

Слова «жар», «зайып» являются казахскими по происхождению, в то время как «қатын» встречается и в других тюркских языках. Значения данных существительных значительно уже, чем у «эйел» – «жар». Последние лексемы относятся к научному стилю и фиксируют значение слова «женщина» по биологическому признаку, то есть имеются в виду анатомические признаки женщины (в отличие от мужчины). На основании вышеизложенного ключевыми словами-репрезентантами концепта «женщина» в казахском языке являются лексические единицы «эйел» – «жар», так как они отвечают всем необходимым критериям, предъявляемым к ключевым словам: являются

казахскими по происхождению, простыми по морфологическому признаку, имеют достаточно общие значения, что неизбежно ведёт к их значимости для носителей языка, а следовательно, к общеизвестности и частотности употребления: «С умной женой жить – весь век мед пить, глупую любить – свою голову губить».

2. В группу лексических единиц (ЛЕ), называющих женщину и указывающих на родственные отношения, входит наибольшее количество единиц, которые свидетельствуют о том, что для казахского общества релевантными были те же родственные отношения, что и для современного общества. Терминология родства включает в себя и различия по принадлежности к женскому или мужскому полу: әже (бабушка), тәте (сестра), жеңге (жена старшего брата жены), қайын бике (жена младшего брата жены), абысын-ажын (жены родственников по отношению друг к другу) и т.д. – эти термины относятся к родственницам. Аға, ағатай (старший брат), іні (младший брат), қайын аға (старший деверь), қайын іні (младший деверь), қайын ата (свекр, тесть) обозначают родственников мужского пола. По мнению исследователя М.Ш. Сарыбаевой, общее количество терминов родства в казахском языке составляет тридцать шесть наименований [1,128]. Особое внимание обращают на себя лексические единицы, называющие бабушку («әже», «апа»). Их анализ показывает, что вышеназванные лексемы содержат изначально положительную коннотацию. На основании этого мы полагаем, что бабушки в казахском обществе занимали особое место, вероятно, их почитали как более мудрых в семейных вопросах, в проблемах воспитания детей. Понятие «родственник, родственные узы» у казахов очень обширное. Все потомки одного человека, то есть деда, до седьмого поколения считаются очень близкими родственниками и составляют один род. Некоторые наиме-

нования из родственных отношений в разговорном языке могут использоваться и при вежливом обращении к собеседнику, независимо от наличия кровных связей: әже, апа – при обращении к пожилой женщине, при обращении к девочке – қыз (девочка), обращение мужчины к младшей сестре – қарындас. К более старшим по возрасту лицам (средних лет, пожилым и престарелым) употребляются уважительные обращения с помощью слов: ағажан, ағай (старший брат, дядя), апай, әпке, тәте, апатай (старшая сестра), ағатай (с частицей – тай, относящейся к высокому стилю). При этом вместе с фактором возраста адресатами учитываются и следующие немаловажные обстоятельства: степень знакомства (хорошо знакомы – мало знакомы – незнакомы), общественное положение и степень родства (кровные – некровные, родные – далекие). К отцу и матери принято обращаться самыми нежными эпитетами: апа, ана, әжей, шешей. Помимо пола термины отражают и возрастные различия родственников. Строгая дифференциация родственников по возрасту – одна из характерных черт системы родства, которая имеет терминологическое выражение в языке: ата (дедушка), әже (бабушка), шеше (мать), әке (отец), тәте (тетя), апа или тәте (тетя, старшая сестра), аға (старший брат), қайын аға (старший деверь) и другие относятся к представителям старшего возраста. Младшее поколение передается такой терминологией: ербала (мальчик), қыз бала (девочка), немере (внук, внучка), іні (младший брат), сіңлі (младшая сестра), қайыніні – младший деверь и т.д.

3. В группу лексических единиц, называющих женщину и указывающих на возраст, входят существительные, противопоставляемые по семантическим компонентам «молодая» и «старая», на основании чего они подразделяются на два синонимических ряда. В результате исследования было выявлено 75 лексем, репрезентирующих концепт

«женщина» в казахском языке. Критерием их отбора явилась обязательная актуализация в их значениях концептуальных признаков «лицо» и «женский пол», которые можно определить как ядерные. Далее нами был проведён компонентный анализ всех выделенных лексических единиц, что позволило выявить 9 дополнительных признаков, которые включаются в значения тех или иных единиц, но не являются обязательными: возраст, род деятельности, положение в обществе, родственные отношения, семейное положение, взаимоотношения с лицами мужского пола, характер/поведение. В соответствии с данными концептуальными признаками лексемы, осуществляющие вербализацию концепта «женщина» в казахском и русском языках, были условно разделены на 9 групп, каждая из которых подробно анализируется в статье. В данной группе нами отмечено значительное преобладание слов, обозначающих молодую женщину. Несомненно, этот факт объясняется рядом причин. Во-первых, казахское общество очень долго состояло преимущественно из молодых людей, средняя продолжительность жизни не превышала 25 лет. Во-вторых, молодая девушка, женщина, несомненно, являлась более полезной в обществе по сравнению с женщиной в годах. И, в-третьих, молодая девушка привлекала особое внимание противоположного пола и потому номинировалась большим количеством единиц: «қарындас», «келіншек», «келін», «келін бала», «қыз балы», «қыз», «әпке», «тәте», «қайын сіңлі», «құдаша», «балдыз», «бөле», «жеңге», «жеңеше», «жеше», «сіңлі», «абысын», «абысын ажын». Таким образом, называя главным образом девушку, молодую (незамужнюю) женщину, некоторые из них наряду с концептуальным признаком «возраст» проявляют также концептуальные признаки «родственные отношения»: младшая сестра для мужчины, невестка, сноха, жена младшего брата, дочь, старшая сестра,

и сестра, и тетя, золовка, младшая сестра мужа, любая родственница зятя или снохи, младшие сестренки жены для ее мужа, то есть свояченица), двоюродные братья и сестры, дети родных сестер, сноха, жена старшего брата, общее название для всех снох – жен родных братьев.

4. Группа ЛЕ, называющих женщину и указывающих на род деятельности, является самой интересной и мало изученной из всех групп лексических единиц, вербализующих концепт «женщина» в казахском языке. Это говорит о том, что социальные функции женщин-казашек были сильно ограничены. Более того, в языке казахской культуры является стереотипным мнение о низких интеллектуальных способностях женщины. Необоснованно высмеиваются умственные способности женщин, так как ментальный признак «ум» не предусматривает в казахских пословицах склонность женщины к аналитическому или рациональному мышлению, напротив, от природы у казахов таким даром наделён лишь «мужской» ум, так как «У женщины волос длинен, а ум короткий»: Әйелдің шашы ұзын, ақылы қысқа. Әйелдің ақылы – көркінде, еркектің көркі – ақылында. «Ум женщины – в красоте, красота мужчины – в уме». Казахи считают, что прежде всего умом обладают, в основном, представители старшего поколения: «Умный старик – река полноводная», «Слово старца – лекарство». Как известно, в последнее столетие социальные функции женщины значительно расширились, что неизбежно привело к появлению большого количества слов, отражающих новые понятия. Анализ ЛЕ, входящих в исследуемую группу, называющих женщин и указывающих на род деятельности, позволяет нам установить, прежде всего, ценностные характеристики науки как культурного концепта. Казахские пословицы, особенно поздние, подтверждают ценность науки. В языке отразились вопросы нравственности и этические нормы, выра-

ботанные веками. Казахи с древних времен понимали необходимость умения контролировать свои действия, поступки, чувства. И не случайно в народной педагогике казахов очень много призывов к воздержанию, умеренности, самоограничению, контролю за собой. Существовала целая система правил поведения, своеобразная система запретов как для взрослых, так и для детей. Лучше всего это отражено в пословицах и поговорках, которые часто употребляли в качестве намека, поскольку в народе не любили многословия. В русском и казахском языках можно найти много пословиц и поговорок, значение которых связано с концептом «наука». Ценностная сторона данного концепта конкретизируется в виде различных норм поведения, выводимых из паремий на тему «наука». Эти нормы поведения мы попытались сгруппировать в нормативные комплексы (аксиомы поведения). В работе установлены следующие аксиомы поведения в науке:

1. Аксиома жизнеобеспечения: «Наукою люди кормятся», «Тот хорошо живёт, кто с наукой дружбу ведёт», Қиналасың – үйренесін. «Помучишься, так и научишься», Әлем – күнмен, адам біліммен нұрланады. «Мир освещается солнцем, человек – знанием». Жить, быть счастливым, по заключению казахских и русских пословиц, имеет право тот, кто занимается наукой [3].

2. Аксиома благоразумия: «Наука даёт крылья уму». Ғасыр жаса, ғасыр оқы. «Век живи – век учись». Тот хорошо живёт, кто с наукой дружбу ведёт. Ағаш пен ұстаз жемісінен танылады.

3. Аксиома безопасности: «Уснёт наука – тьма проснётся», «Тот не тужит, кто с наукой дружит», Жазу оңай іс деп ойлайды: үш саусақ жазады, бірақ бүкіл дене ауырады. «Мнится – писание дело лёгкое: пишут три перста, а болит всё тело».

4. Аксиома ответственности: «Учёный без дела что туча без дождя»,

5. Аксиома контакта: «Труд и наука – брат и сестра», «Наука учит только умного», «Погружённый в науку не ведает скуки», «Сильному наука – лишний козырь» [4].

В ходе работы над статьей нами установлена следующая закономерность: в казахских паремиях вокруг концепта «женщина» создается более положительная картина. Анализ лексических единиц, входящих в исследуемые группы, позволяет нам сделать вывод о том, что женщины степи отличались от женщин других народов тем, что обладали гораздо большей независимостью и свободой. Согласно степному кодексу чести соплеменница могла быть подругой-соратницей, женщиной-острословом, женщиной-воином.

Во многих казахских пословицах женщина оценивается положительно: Асыл әйел – әрі еркек, әрі қатын. «Благородная женщина – и мужчина, и жена», Әйелсіз үй – сусыз диірмен. «Дом без женщины что мельница без воды», Елді қорғайтын – ерлер, Ерлерді тәрбиелейтін – әйелдер. «Страну защищают мужчины, Мужчин воспитывают женщины», Білімді әйел басына қарайды, Білімсіз әйел жасына қарайды. «Просвещённой нужна твоя голова, невежественную волнуют твои года», Әйел сырын елден сұра. «Тайну женщины узнай у народа».

Однако описываемая реальность определена через оценочную шкалу с понятиями «хорошо – плохо»:

1. Жаксы әйел жаманын жасырар жақсынын асырар. «Хорошая жена скроет недостатки и преувеличит достоинства мужа».

2. «Хорошая женщина и плохого мужчину сделает ханом».

3. «Хорошая женщина – бесценная спутница, хранительница сокровенных твоих тайн».

4. Жаман әйел жақсы еркектің төрдегі басын көрге сүйрейді, Жақсы әйел жаман еркектің көрдегі басын төрге сүйрейді. «Плохая жена хорошего мужа до могилы сведет,

а хорошая жена плохого мужа от беды убе-режет».

В казахском обществе женщина всегда занимала высокое положение, что особенно подчёркивается в литературных произведениях. В решающие моменты кочевой жизни именно женщине приходилось влиять на принятие решений, что отражено в казахских пословицах: «Мать мужчины – мать народа». Парасатты әйел – тұтас ұлттың бақыты. «Разумная женщина – счастье всего народа», Ақылды әйел – өз шаңырағының бақыты / «Умная женщина – счастье своей семьи». Чувства женщины, её понимание проходят через сердце, которое трепетно воспринимает окружающее и даёт ему свою оценку: «Мужчина – это голова, женщина – шея». В казахской культуре приветствуется чувство собственного достоинства женщины, её скромность, гордость, самокритичность, честность. Народ всегда относился уважительно к женщине: «Мать, родившую сына, счастье ожидает». Женщины часто избегают совершения каких-то поступков, ни о чём не задумываясь. Просто её что-то останавливает, словно бережёт для детей, родителей, близких и родных, которым она является поддержкой и опорой.

В результате анализа казахско-русской паремий нами было выявлено несколько гендерных стереотипов, характеризующих женщину, почти половина которых имеет бинарные противопоставления, то есть суждению с отрицательной оценки женщины противопоставляется суждение с положительной оценкой:

1. Все женщины хорошие – но есть и плохие: «Хорошая жена делает хорошим и мужа». Еркек – үйдің егесі, Әйел – үйдің шегесі. «Мужчина – хозяин дома, женщина – гвоздь дома».

2. Женщина доставляет радость мужчинам – женщина приносит вред мужчинам: мужчину к счастью приводит женщина: Ерін баққан әйел елін де бағады. «Женщина,

уважающая мужа, почитает и свой народ», «Хорошая жена – половина счастья». Ср.: «Жена захочет – из осла мужчину сделает (лезгинская)», Еркекті бұзатын екі құмарлық – әйел мен арақ. «Две страсти, которые губят мужчину – это женщина и водка».

3. Женщина способна хорошо вести домашнее хозяйство – женщина не способна хорошо вести домашнее хозяйство. Женщина трудолюбива: она – «пчёлка», «крутится как белка в колесе», может одновременно выполнять различные дела, поэтому к трудолюбивой женщине все и всегда относятся с уважением и почитанием, ценится та хозяйка, которая всегда может содержать свой дом и свою семью в чистоте, тепле и уюте. Поэтому и советуют: «жену выбирай не в хороводе, а в огороде». А «У женщины-неряхи и прихват негодный», Әйелсіз үй – сусыз диірмен. Жалқау қатынның төсегі тал түске дейін жиылмас. «У ленивой женщины постель до полудня не убирается»; «У нерадивой женщины и иголку с ниткой не найдешь», «У неумелой женщины наперсток на руке, у неряшливой – веселье в голове». Однако, при всём при этом, как гласит мордовская пословица, «без женщины-хозяйки дом пустой».

Действительно, «Дом без женщины как мельница без воды», «Без жены дом – содом»,

4. Женщина болтлива – женщина загадочна: Жаман әйелдің тілі ащы. «У злой женщины горький язык», «Скажешь курице, а она всей улице», «У мужчины – одно слово, у женщины – сто». В каждой женщине должна быть тайна, не доступная для постижения другими. Имея сильный характер, некоторые из них, хранят всё в тайне и не выставляют свои чувства на показ. Но в нужную минуту могут проявить стойкость и волю, которые порой для окружающих становятся полной неожиданностью. Кротость, умение промолчать тогда, когда над головой «гром и молния», умение перенести гнев и

возмущение кого-либо – тоже отличительные черты характера женщин.

5. Женщина хитра – женщине свойственно терпение: «Хитрую женщину никто не разоблачит», Бір әйелдің айласы – қырық есекке жүк. «Хитрость одной женщины – выюк для сорока ишаков», «У женщины нет силы, у нее много уловок», Күліп сөйлеген еркектен сақта, көз жасымен сөйлеген әйелден сақта. «Бойся мужчины, говорящего с улыбкой, остерегайся женщины, говорящей сквозь слезы». Поэтому мексиканская поговорка предостерегает: «Петуха, коня и женщину надо выбирать осторожно», ибо «дурная женщина и братьев делает врагами» (осетинская) [5]. Однако именно женщина способна выдержать любую боль, физическую и моральную, нравственные унижения в различных жизненных ситуациях. В семейной жизни женская терпеливость и мудрость особенно важны, так как они спасают брак. Нежность, мягкость, чувственность, любовь – обязательные женские качества, которые заставляют мужчин совершать поступки и поддерживают их в трудную минуту. Они присущи каждой женщине.

6. Женщина лживая – женщина честная. Народные пословицы осуждают в женщине бесстыдство, зависть: Ұятсыз әйел – тұзсыз ас. «Женщина без стыдливости, что пища без соли». «Женщине и выючному животному верить нельзя» (осетинская). «Баба не врет, она, ослышавшись, перевирает».

7. Женщина щедра – женщина жадна. Щедрость женщины проявляется в эмоциях и чувствах, она всегда знает цену заработанным деньгам, поэтому старается быть бережливой, экономной. Щедрость женщины взвешена и рациональна. Одним из самых осуждаемых качеств считается жадность женщины. Женщина, которая стремится к чрезмерному обогащению, не любит делиться с другими даже мелочью. Не зря в казахском народе говорится, что горе тому мужчине, у которого жена не знает меру

своей жадности. В пословицах и поговорках народа ярко изображены женские недостатки и пороки, которые свойственны не только женщинам: глупость, излишнее любопытство, упрямство, болтливость, лень, скандальность и непостоянство. Да и «женщина без мужа – предмет сплетен», так как «женщина без мужа – конь без узды»: күйеуі жоқ әйел – тізгінсіз атпен тең.

В словаре эпитетов (Горбачевич К. С., 1979) предложено огромное количество прилагательных к концепту «Женщина», кроме того, они «рассортированы» по группам.

1. О фигуре, сложении, чертах лица и т.п. Высокая–ұзын бойлы адам, гибкая– икемді, грузная–ауыр, интересная –қызықты, красивая – әдемі, крепкая–күшті, круглая – дөнгелек, круглолицая– томпақ, маленькая–кішкентай,, милая–сүйкімді, полная– толық, привлекательная– тартымды, шикарная – керемет, эффектная– әсерлі и т.п.

О складе ума, поведения, о темпераменте, характере. Великодушная– жомарт, веселая–көңілді, вспыльчивая–ашуланшақ, высокомерная–тәкаппар, дерзкая–батыл, добрая–мейірімді, добросердечная–аккөңіл, культурная –мәдениетті, милосердная – қайырымды, нежная – нәзік, обходительная - сыпайы, озорная –тентек, остроумная – тапқыр, разумная–ақылға қонымды, рассудительная–дана, серьезная –байыпты, сильная - мықты, скромная–кішіпейіл, словоохотливая – көп сөйлейтін, стойкая–табанды, удивительная–таңқаларлық, умная–ақылды адам, целомудренная–пәк, мінсіз, церемонная–салтанатты, честная–адал, чуткая–сезімтал, щедрая–жомарт, энергичная–жігерлі и т.п.[6].

Пословицы редко бывают спокойными. Они, как и люди, их создавшие, гневаются, печалются, смеются, веселятся, плачут, охают, кричат, озорничают, балагурят, пугают, предостерегают, учат, негодуют – словом, в

них столько же чувств, сколько их в народе – творце пословиц и поговорок. Так, пословица осуждает злочестивых, развратных, распутных, распущенных женщин: Әйелі азған елдің ертеңі жоқ. «Нет будущего у страны, где женщины порочны».

Пословицы народа – своеобразный кодекс тех этических правил, которому должен следовать каждый человек: «Жену выбирай не глазами, а ушами», «Женился на скорую руку – на долгую муку», «Быстро жениться – долго сожалеть», Әйелді жаман десең, анаң соның ішінде. «Если вы говорите, что женщина плохая, ваша мать в том

числе», «Кто кричит на женщину, забывает про свою мать» [7].

Таким образом, мы можем убедиться, что язык необходим не только как средство общения и познания окружающей действительности, но и как средство фиксации, сохранения национальных культурных традиций и приобщения к ним последующих поколений. Язык выступает здесь не только как универсальное средство общения и социальной адаптации индивида, но и как мощный ретранслятор культурного наследия, связывающий социальный и культурный опыт многих поколений.

Список использованной литературы:

1. Сарыбаева М.Ш. Система обозначения родства в английском, русском и казахском языках: дисс. к.филол.н.: – Алма-Ата, 1991. – 214 с.
2. Казахские поговорки и пословицы (на казахском языке). – Алма-Ата, Казгослитиздат, 1957. – 230 с.
3. Михайлова Л. И. 20000 русских пословиц и поговорок. – Москва: Центрполиграф, 2010. – 423 с.
4. Русские пословицы и поговорки. / Сост. Берсеньева К.Г. – М.: Центрполиграф, 2009. – 383 с.
5. Пословицы народов мира/Сборник. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2014. – 304 с.
6. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. – Словарь эпитетов русского литературного языка / Ленинград : Наука : Ленингр. отд-ние, 1979. - 567 с.
7. Таирбеков Б.Г., Таирбекова Л.Н., Кабдулова К.Л. Функционально-прагматические парадигмы этнокультурных единиц в межкультурной коммуникации (на материале казахских, английских, русских, немецких, французских и испанских паремий). – Алматы: издательство «Дәуір-Кітап», 2018. – 212 с.

ФОРМИРОВАНИЕ АНГЛИЙСКОЙ АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА В ЭПОХУ СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (VII-XVIII)

ОРТА ҒАСЫРЛАРДА (VII-XVIII) ӘЛЕМНІҢ АҒЫЛШЫН АНТРОПОНИМДІК БЕЙНЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

FORMATION OF THE ENGLISH ANTHROPONYMIC PICTURE OF THE WORLD IN THE MIDDLE AGES (VII-XVIII)

Болат А.Ж.,

к.ф.н., доцент кафедры «Иностранные языки»,
КТУ им.А.Сагинова

Аннотация. В любой современной антропонимической системе имеются не столько антропонимы, созданные относительно недавно, сколько унаследованные из глубокой древности. Актуальными делает их системность тот факт, что они удовлетворяют нормам и моделям, принятым в настоящее время, хотя слагаемые этих моделей уходят своими корнями в далекое прошлое. Таким образом, современность антропонимики - историческая, унаследованная от предыдущих эпох. В данной работе представлено скрупулезное исследование национальных тенденций формирования антропонимической системы английского языка (как национальное отражение языковой картины мира в языке) на протяжении всей эпохи Средневековья.

Как известно из курса истории эпоха Средневековья делится на три крупных периода: ранее, средние века, позднее. Следуя данной мысли, мы также выделяем три периода формирования системы антропонимов английского языка в период Средневековья с VII века по XVIII век.

Ключевые слова: антропоним, антропонимическая система, система антропонимов, антропонимическая картина мира, концепт, языковая картина мира.

Аңдатпа. Кез келген заманауи антропонимдік жүйеде салыстырмалы түрде жақында жасалған антропонимдер емес, ежелгі дәуірден мұраға қалған антропонимдер бар. Олардың жүйелілігі қазіргі уақытта қабылданған нормалар мен модельдер әлі де өзекті болып табылады, дегенмен бұл модельдердің терминдері бұрынғы заманға негізделген. Осылайша, антропонимиканың қазіргі жағдайы алдыңғы дәуірлерден мұраға қалған тарихи болуда. Бұл жұмыста орта ғасырлардағы ағылшын тілінің антропонимдік жүйесінің қалыптасуының ұлттық тенденцияларына (әлемдегі тілдік көріністің тілдегі ұлттық көрінісі ретінде) мұқият зерттеу ұсынылған.

Тарих курсынан белгілі болғандай, орта ғасырлар дәуірі үш үлкен кезеңге бөлінеді: ежелгі, орта, жаңа. Осы ойға сүйене отырып, біз VII ғасырдан XVIII ғасырға дейінгі орта ғасырларда ағылшын антропонимдік жүйесінің қалыптасуының үш кезеңін бөліп көрсетеміз.

Түйінді сөздер: антропоним, антропонимдік жүйе, әлемнің антропонимдік бейнесі, тұжырым-дама, әлемнің тілдік бейнесі.

Abstract. In any modern anthroponymic system, there are not so much anthroponyms created relatively recently as inherited from ancient times. What makes them systematic is the fact that they satisfy the norms and models currently accepted, although the terms of these models are rooted in the distant past. Thus, the modernity of anthroponymy is historical, inherited from previous eras. This paper presents a scrupulous study of national trends in the formation of the anthroponymic system of the English language (as a national reflection of the linguistic picture of the world in the language) throughout the Middle Ages.

As it is known from the course of history, the Middle Ages is divided into three major periods: Earlier, the Middle Ages, and Later. Following this idea, we also distinguish three periods of the formation of the system of anthroponyms of the English language during the Middle Ages from the 7th century to the 18th century.

Key words: anthroponym, anthroponymic system, system of anthroponyms, anthroponymic picture of the world, concept, language picture of the world.

ВВЕДЕНИЕ

Утверждение, что современное состояние языковой картины мира обусловлено существованием языковых картин мира предыдущих эпох, предполагает, что и антропонимическая картина мира обладает тем же качеством. Поэтому рассмотрим английскую антропонимическую картину мира Средневековья в диахронии, в процессе ее исторического изменения.

Изучение диахронии антропонимической картины мира предполагает наличие периодизации и некоторого числа периодов, которые были характерны для ее развития. Под периодизацией нами понимается - установление промежутков времени — периодов (от греч. *periodos* «круговращение»), в течение которых сохраняется относительная стабильность явлений языковой системы [1,35]. Однако, до настоящего времени нет единства взглядов на критерии, на основании которых, можно было бы выделить периоды развития английского языка. Ср.: древнеанглийский, среднеанглийский и новоанглийский периоды (всего три) английского лингвиста Суита. В.Д. Аракин предложил схему периодизации английского языка из четырех периодов. Это: древнейший, древний, средний и новый, который

подразделяется на два периода: ранненовоанглийский и поздненовоанглийский [2,24].

Разумеется, мы понимаем специфичность антропонимической картины мира и на основе исторических антропонимических очерков [3; 4; 5] и лексикографического материала [6], мы наметили собственную периодизацию английской антропонимической картины мира из двух колоссальных антропонимических пластов и выделили периоды Средневековья и Нового времени. В данной статье речь об эпохе Средневековья с выделением трех периодов и установлением основных особенностей каждого из периодов.

I АНГЛОСАКСОНСКИЙ ПЕРИОД (VI-XI)

Начало периода датируется предположительно, со ссылкой на установление даты древнейших памятников англосаксонского или древнеанглийского языка [2,19]. Англосаксы, как и другие древние германские племена, имели личное имя, которое по структуре могло быть простым (Froda — поэт, мудрый, старый, Hwita - белый, светлый, блестящий, Wulf - волк) и сложным (Aethelbeald - благородный; отличный, превосходный + смелый, стойкий, отважный;

Eadgar - поэт, собственность, владение, имущество; счастье; богатый + поэт, копье).

Многие личные имена с трудом отличаются от апеллятивной лексики и прозвищ, например, слово Brun могло быть а) личным именем, б) прозвищем, в) именем прилагательным. В производных личных именах особо выделяется общегерманский суффикс -ing, который в первую очередь употребляется как антропонимический, указывающий, что носитель является потомком того, кто обозначен темой, например, Bruning - сын Бруна.

Простые имена постепенно были вытеснены сложными, двухкомпонентными именами, после XIII в. они в номенклатуре английских личных имен не встречаются. На семантическом уровне некоторые древнеанглийские сложные личные имена предстают как композиты, значение которых не выводится из суммы значений составляющих их -компонентов. Например, Frithuwulf - мир, безопасность; убежище, приют + волк; Wigfrith - борьба; спор, раздор; война + мир; безопасность; убежище, приют; Aethelstan - благородный; отличный, превосходный + камень; Maerwine - известный, славный, великолепный + поэт, друг; защитник.

Компоненты сложных имён черпались из особого фонда древнеанглийских именных слов, Англосаксы верили в магические свойства «благожелательных» антропооснов дарить носителю имени защиту и покровительство, богатство, здоровье, благополучие, отвагу, славу, почет и т.д. Сюда относятся, к примеру, следующие древнеанглийские слова: aelf - эльф; beorht - яркий, блестящий, светлый; beorn - поэт, человек; воин; герой; eald - старый, старинный; прежний; gar - поэт, копье; gifu, gyfu - дар, подарок; благоволение, милость; god - хороший; добродетельный; благоприятный; полезный, подходящий; умелый; добро, дар; имущество; gold - золото; taega - известный, славный, великолепный; raed - совет; ре-

шение ум, мудрость; rice — могущественный; высокого звания; богатый; власть; sae - море; озеро; sigе - победа; успех; stan - камень; sunu - сын; потомок; eard - страж, хранитель; защита; покровительство; стража; поэт, владелец; лорд; wig - борьба; спор, раздор; война; битва; доблесть; военная сила; wine - поэт, друг; защита; wulf - волк и др.

Некоторые из этих слов имели строго определенное место в сложном личном имени, т. е. они могли быть либо только первым, либо только вторым компонентом личного имени, а часть именных слов могла занимать любое из этих двух мест. Например, слова .pelf aethele, eald, god, gold употреблялись в качестве первых компонентой, слова beald, gar, gifu, raed, rice, stan, weard - в качестве вторых, а beorht, maere, sigе, wig, wine, wulf - в качестве любых компонентов сложных личных имен.

Принадлежность лиц к одной семье указывалась использованием либо путем аллитерации, либо путем комбинирования компонентов имен родителей. Приведем пример с аллитерацией согласного m. Три дочери англосакса по имени Maerewald — известный, славный, великолепный + власть; контроль; властелин были названы Mildthryth - мягкий, кроткий; милосердный; добрый + поэт, могущество; власть; сила; величие; слава; блеск (современное женское имя Mildred), Mildburh - мягкий, кроткий; милосердный; добрый + крепость, замок; обнесенный стенами город и Mildguth - мягкий, кроткий; милосердный; добрый + поэт, бой, битва; война.

Комбинирование компонентов имен родителей для указания родственных отношений хорошо видно из следующих примеров. В начале VI в. племянник короля Нортумбрии Эдвина Hereric - армия; войско; множество + могущественный; высокого звания; богатый; власть и его жена Breguswith - поэт, вождь, господин, король + сильный, суровый; жестокий; деятельный назва-

ли свою дочь Herethwith - армия; войско; множество + сильный; суровый; жестокий; деятельный. Имя св. Вулфстана (Wulfstan-волк + камень), епископа Вустера (1062-95) составлено из первого компонента Имени матери Wulfgifu - волк + дар, подарок; благоволение, милость и второго компонента имени отца Aethelstan - благородный; отличный, превосходный + камень.

По структурным признакам древнеанглийские женские имена ничем не отличались от имен мужских. Показателем рода имени выступал второй компонент. У мужских личных имен он был представлен именами существительными мужского рода: gar - поэт, копье; hafos - ястреб; helm - защита, покрытие; шлем; поэт, защитник, покровитель; тап(п) - человек; муж; герой; raed - совет; решение; ум, мудрость; sige - победа; успех; sunu - сын; потомок; weard - страж; хранитель; защита; покровительство; стража; поэт. владелец, лорд; wig - борьба; спор, раздор; война; wine - поэт, друг; защитник и др. Вторым компонентом женских личных имен были, соответственно, имена существительные женского рода: burg, burh - крепость, замок; обнесенный стенами город; frithu - мир; безопасность; убежище; приют; gifu, gufu - подарок; благоволение, милость; guth - поэт, бой, битва; война; henn - курица; gun - тайна, секрет; (тайный) совет; руна.

В качестве вторых компонентов использовались также имена прилагательные. У мужских личных имен это, как правило, имена прилагательные, указывающие на черты характера носителя имени, например, beald - смелый, стойкий, отважный; beorht - яркий, блестящий, светлый; heah - высокий; возвышенный; величественный, Важный; горделивый, надменный heard - твердый; тяжелый, трудный; сильный; энергичный; смелый, отважный; стойкий; таеге - известный, славный, великолепный; gise - могущественный; высокого звания; богатый; власть. Многие женские имена в качестве

второго компонента имеют имя leof - дорогой, любимый; приятный. В настоящее время в английской антропонимике лишь 8% приходится на имена древнеанглийского периода.

Итак: 1. Переход практики присвоения одноосновных (Froda, Hwita) к сложно-составным личным именам (Aethelbeald, Eadgar), на наш взгляд, свидетельствует о процессе развития и расширения именника, ввиду его недостаточности.

2. Патронимный суффикс -ing демонстрирует существование патронимов (Bruning).

3. Различные языковые приемы (патронимный суффикс -ing, аллитерация при присвоении личных имен в одной семье - Mildthryth, Mildburh, Mildguth и комбинация компонентов личных имен родителей: мать - Wulfgifu, отец - Aethelstan, сын - Wulfstan), характерные для образования древнеанглийских антропонимов, зафиксировали родственные отношения в обществе.

4. Наличие мужских (основы: hafos - ястреб, helm - защита, шлем, тап(п) - человек, муж; герой) и женских (основы: frithu - мир, убежище, gifu - подарок, милость, henn — курица, leof -дорогой, любимый, приятный) личных имен говорит о гендерном делении общества. На различные функции мужчин и женщин в обществе указывает семантика антропонимов.

5. Имена-дескриптивы (имена-описания) говорят о том, что древние англосаксы различали свойства психологической личности и определенные свойства были предпочтительны (beald - смелый, стойкий, отважный, beorht - яркий, светлый, heah - высокий, важный, heard - твердый, сильный).

6. Имена-дезидеративы (имена-пожелания) свидетельствуют об определенной системе ценностей англосаксов. Важными качествами и достоинствами были высокое покровительство (gifu - дар, благоволение, милость), богатство (gold - золото), здоровье (stan - камень), благополучие (god - бла-

гоприятный; полезный, добро, имущество), отвага (Беогп - воин, герой), слава (таеге - известный, славный).

II ПЕРИОД СРЕДНЕВЕКОВЬЯ (XI-XVI). (ПЕРИОД ВЛИЯНИЯ ФРАНЦУЗСКОГО ЯЗЫКА И ХРИСТИАНСТВА)

Нашествия скандинавов (датчан и норвежцев) на Англию, начавшееся в конце V в. и повторявшиеся в течение последующих столетий до XI в. (в 1042 г. политическое господство датчан было уничтожено) не оказали существенного влияния на антропонимическую систему, сложившуюся у англосаксов в то время. Скандинавы осели в восточных, центральных и северных частях Англии (территории Эссекса, Восточной Англии, часть территории Мерсея и Нортумбрии), образовав «область датского закона». Сравнительно быстро они слились с англосаксами, усвоив их нравы, язык, религию, общественные порядки и учреждения.

Крупным политическим событием, повлиявшим на дальнейшее развитие английского народа, языка, ^следовательно антропонимической картины мира, является вторжение в Англию норманнов, жителей северной области Франции Нормандии. В 1066г., после разгрома войск англосаксов при Гастингсе, герцог Нормандии Вильгельм был провозглашен королем Англии. Высшие гражданские и церковные должности заняли, прибывшие с ним и переселившиеся позже, чиновники и представители духовенства, говорившие на нормано-французском языке - разновидности старо-французского языка.

После норманнского завоевания древнеанглийские личные имена, употреблявшиеся на протяжении столетий, почти полностью исчезают. В списке из восьмиста имен присяжных в графстве Кент в 1313-1314 гг. было лишь пять носителей древнеанглийских имен. Влияние норманнского завоева-

ния на антропонимию проявилось также в ускорении тенденции перехода прозвищ в фамилии. Третьим следствием норманнского завоевания явилась концентрация именника: пять самых популярных личных имен составили уже свыше 60%.

Завоеватели импортировали свои антропонимы, которые вскоре стали вытеснять англосаксонские имена. Широкое распространение вначале в среде аристократии, а затем и в более обширных крестьянских массах, а это 80% населения [7,151], приобрели такие принесенные норманнами личные имена, как William, Richard, Robert, Hugh, Ralph. Усвоение новых антропонимов шло более интенсивно среди правящих кругов. Выжили лишь считанные англосаксонские личные имена, такие как: Alfred, Edgar, Edmund, Edward, Ethelbert, Hilda, Mildred.

Вытеснению англосаксонских имен способствовало также влияние христианской религии, обращение в которую началось в Англии в VII в. Миссионеры папы Григория Великого начали прибывать в Англию из Рима еще в конце VI в. Они пользовались поддержкой королевской власти, и распространение христианской религии происходило довольно быстро. Монастыри и школы, преподавание в которых велось на латинском языке, постепенно становятся центрами распространения древнегреческой, римской и христианской культуры.

Английский антропонимикой начинает пополняться библейскими именами, непонятными для основной массы населения. Члены королевской семьи и высшие должностные лица начинают именоваться каноническими христианскими именами. Однако низшие слои населения по-прежнему именовались понятными им языческими именами, и до конца XV в. библейские имена еще не заняли доминирующего положения в антропонимической системе английского языка того периода.

В конце XII в. по частотности употребления библейское имя John занимало лишь пятое место, уступая первые места французским антропонимам William, Robert, Ralph и Richard. А женские библейские личные имена Mary, Anne, Joan и Elizabeth впервые упоминаются в письменных памятниках в начале XIII в. Женский именник в XII в. был очень разнообразен, кроме библейских личных имен и имен святых в нем использовались и экзотические, непривычные англичанам личные имена: Hodierna, Italia, Melodia, Antigone, Cassandra, Norma, Splendor и др. Другие примеры популярных в этот период имен: David, Thomas, Nicholas, Gilbert, Martin, Maurice, Adam, Stephen, Eleanor, Isabel, Matilda, Margaret. После XIII в., резко уменьшается количество личных имен, возрастает их частотность.

После установления англиканской церкви (XVI в.) по закону разрешалось нарекать ребенка любым личным именем по выбору крестных родителей. В средние века в документах необходимо было точно писать имя, данное при крещении, так как прозвищ и фамилий можно было иметь несколько. С наступлением развитого феодализма в Англии, при влиянии церкви юридически законным становится только то личное имя, которое давалось при крещении. Изменение имени разрешалось только при принятии духовного сана или при пострижении в монахи. В 1538 г. в Англии вводится обязательная регистрация новорожденных с присвоением имени и фамилии при крещении. Но только к 1730 г. окончательно официальной становится фамилия, наследуемая по отцу. Также, начиная с 1538 г., церковь добивается более интенсивного и широкого распространения канонических христианских имен. Становятся распространенными библейские личные имена John, Peter, James,

Michael, Philip, Simon, Luke, Mark - для мальчиков и Mary, Joan, Agnes, Catherine, Margaret, Ann(e) — для девочек.

Распространенности и популяризации библейских имен способствовали мистерии, разыгрываемые в различные праздники. Созданные на сюжеты Библии и Евангелия, мистерии устраивались обычно городскими властями, кружками, союзами и цехами ремесленников на Рождество, Пасху и другие церковные праздники на ярмарках и городских площадях. Так, в английский именник пришли из мистерий такие антропонимы, как Adam, Eve, Noah, Sarah, Joseph, Daniel, Sampson, David, Susanna, Judith, Anna (ветхозаветные личные имена), Baptist, John, James, Peter, Simon, Matthew, Thomas (новозаветные личные имена).

Итак: 1. Высокая частотность антропонимов-заимствований - имен членов французской королевской семьи и аристократии (William, Robert, Ralph, Richard), а также канонических христианских имен (John, Joan, Mary, Anne, Elizabeth) и сохранение единичных древнеанглийских личных имен (Alfred, Edgar, Edmund, Edward, Ethelbert,* Hilda, Mildred) в XII-XIII вв. свидетельствуют о господстве французов-завоевателей и влиянии церкви в общественной и национально-культурной жизни английского народа.

2. Высокая частотность одних французских и библейских личных имен и низкая других говорят: а) о навязывании английскому населению чужих антропонимов и б) о непонимании и отторжении англичанами французской и библейской антропонимии.

3. Факт расширения практики присвоения различных канонических христианских имен в XVI в. (John, Peter, James, Michael, Philip, Simon, Luke, Mark - мужские и Mary, Joan, Agnes, Catherine, Margaret Ann(e)M женские) обусловлен усилением власти англиканской церкви.

4. Начиная с 1538 г., под влиянием англиканской церкви ускорились процессы формирования фамилий и официальной формулы имени (личное имя + фамилия). Данные;

процессы завершатся в четвертом периоде - Периоде влияния художественной литературы (XVII-XIX).

III ПЕРИОД ВЛИЯНИЯ ПУРИТАНИЗМА (XVI-XVII)

Под многовековым влиянием церкви к XVI в. личные имена небиблейских святых попали в опалу и на некоторое время вышли из употребления. Реформация - социально-политическое движение, принявшее в странах Западной Европы в XVI в. форму борьбы против католической церкви, внесла существенные изменения в английскую антропонимическую картину мира. В конце XVI в. такие имена как Agnes, Austin, Barbara, Basil, Bennet, Christopher, Denis, Fabian, Hilary, Katherine, Martin, Quentin, Valentine стали встречаться редко. В это же время широкое распространение получили древнееврейские личные имена из Ветхого завета, например: Abigail - отец возрадовался, Abraham - отец многих, Adam - красный, Bathsheda - обольстительная, Benjamin - сын моей печали, Daniel - бог рассудил, David - друг и др.: Amos, Elijah, Hannah, Jacob, Joseph, Samuel, Sarah, Susan.

Отделившиеся в XVI в. от англиканской церкви пуритане (англ. Puritans, от позднелат. puritas - чистота), чтобы отличить своих детей от массы безбожников и «необращенных», определили и свои специфические принципы их наречения. Сторонники Реформации хотели вернуть церкви ту скромность, какая была ей свойственна при раннем христианстве. Известно, что пуритан отличал религиозный фанатизм, убежденность в своей «избранности», «непогрешимости». Пуритане подвергались суровым репрессиям, и в первой половине XVII в., в результате гонений многие из них были вынуждены эмигрировать из Англии на континент, часть - в английские колонии в Северной Америке, где пуританские личные имена были особенно распространены на

северо-востоке современных США. Часто они давали своим детям латинские имена собственного сочинения, например: Beata - счастливая, Desiderius и Desideratus - желанный, Deodatus - данный богом, Renovata - обновленная. Среди наиболее известных имен, созданных пуританами (особенно в начале XVII в.), встречаются такие личные имена как: Reformation, Earth, Dust, Ashes, Delivery, Tribulation, Discipline, Thankful, More-Fruit, Live Well, Joy Again, Free-Gift, From Above, Praise-God.

Часто пуритане впадали в крайность, образуя имена типа No-Merit, Sorry-for-Sin, Much-Mercury, Sin-Deny, Fear-Not, либо испоняя особо редкие, трудновыговариваемые библейские имена (Bezaleel, Набаккик). Иногда использовались библейские имена с отрицательной коннотацией (Cain, Dinah, Tamar). Для подкидышей существовали вполне определенные имена, соответствовавшие их положению: Helpless, Repentance, Forsaken. Будучи в своей массе малообразованными людьми, пуритане не могли избежать ошибок и конфузов в именоворчестве. В своем религиозном рвении они создавали имена-лозунги типа известного в конце XVI-ro столетия Jesusydhrist-came-into- the-world-to-save Barebone и его брата IfiChrist-had-not-died-for-thee-thou-hadst-been-damned Barebone (последний был больше известен как Damned Barebone). Подобные имена зачастую подвергались осмеянию. Многие из необычных имен, созданных пуританами, вышли из употребления к XIX в. (типа Lament, Helpless, Obedience или Zelohehad), оставив заметный след в Америке.

В XVI-XVIII вв. самыми распространенными мужскими личными именами были норманнское имя William и библейские имена John и Thomas, а наиболее популярными женскими личными именами стали Elizabeth и Anne. Тем не менее, вклад пуритан в современный английский именник

нельзя полностью игнорировать. От них остались ассимилировавшиеся библейские личные имена Samuel, Benjamin, Joseph, Jacob, Daniel, Sarah, Susan, Sharon, Hannah, а также имена от апеллятивов: Faith, Hope, Charity, Prudence. В настоящее время в США ветхозаветные библейские имена Abraham, Adam, Benjamin, Daniel, Elihu, Ira, Isaac, Samuel встречаются гораздо чаще, чем в Англии. Это объясняется традициями, восходящими к периоду колонизации Америки и образования США.

Итак, важнейшие события того времени, повлекли за собой языковые факты, которые проникли и в английскую антропонию. Пуританизм спровоцировал: 1. Увеличение частотности личных имен персонажей Ветхого Завета (Abigail- отец возрадовался, Abraham - отец многих, Adam - красный, Bathsheda - обольстительная, Benjamin - сын моей печали, Daniel - бог рассудил, David - друг).

2. Создание антропонимов-неологизмов (Beata — счастливая, Desiderius и Desideratus - желанный, Deodatus — данный богом, Renovata - обновленная. А также: Reformation, Earth, Dust, Ashes, Delivery, Tribulation, Discipline, Thankful Часть из

них сохранилась в наше время (Faith — вера, Hope — надежда, Charity милосердие, Prudence — благоразумие).

3. Уникалией является создание антропонимов-словосочетаний (More-Fruit, Live Well, Joy Again, Free-Gift, From Above, Praise-God. Часто пуритане впадали в крайность, образуя имена типа No-Merit, Sorry-for-Sin, Much-Mercury, Sin-Deny, Fear-Not).

4. А также антропонимов-предложений (братья Jesus-Christ-came-into-the-world-to-save Barebone и If-Christ-had-not-died-for-thee-thou-hadst-been-damned Barebone). Антропонимы-словосочетания и антропонимы-предложения, в настоящее время не используются. Все антропонимы создавались в соответствии с религиозными представлениями пуритан.

ВЫВОДЫ

Главные тенденции в имяназвании эпохи Средневековья: имена-дескриптивы, имена-дезидеративы, заимствования из французского языка, имена христитанских святых, имена-неологизмы. Формируется антропонимическая формула: имя + фамилия.

Список источников:

1. Карлинский А.Е. Принципы методы и приемы лингвистических исследований. Алматы, 2003.
2. Аракин В.Д. История английского языка. Москва, 2001.
3. Рыбакин А.И. Предисловие к Словарю английских личных имен. Москва, 1989.
4. Рыбакин А.И. Из истории английских личных имен. Москва, 1989.
5. Леонович О.А. В мире английских имен. Москва, 2002.
6. P. Hanks, F. Hodges. A concise dictionary of first names. Oxford – New York, Oxford University Press, 308 p.
7. Francis Katamba. English words, structure, history, usage. London – New York, Routledge, 322 p.

ФОРМИРОВАНИЕ АНГЛИЙСКОЙ АНТРОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА В ЭПОХУ НОВОГО ВРЕМЕНИ (XVIII-XXI)

ЖАҢА ЗАМАН ДӘУІРІНДЕГІ ӘЛЕМНІҢ АҒЫЛШЫН АНТРОПОНИМДІК БЕЙНЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ (XVIII-XXI)

FORMATION OF THE ENGLISH ANTHROPONYMIC PICTURE OF THE WORLD IN THE ERA OF MODERN TIMES (XVIII-XXI)

Болат А.Ж.,

к.ф.н., доцент кафедры «Иностранные языки»,
КТУ им.А.Сагинова

Аннотация. В любой современной антропонимической системе имеются не столько антропонимы, созданные относительно недавно, сколько унаследованные из глубокой древности. Актуальными делает их системность тот факт, что они удовлетворяют нормам и моделям, принятым в настоящее время, хотя слагаемые этих моделей уходят своими корнями в глубокую древность и недавнее прошлое. Таким образом, современность антропонимики - историческая, унаследованная от предыдущих эпох.

Ранее мы исследовали вопрос становления английской антропонимической картины мира в эпоху Средневековья, заканчивающейся этапом мануфактур. В данной работе представлено скрупулезное исследование национальных тенденций формирования антропонимической системы английского языка (как национальное отражение языковой картины мира в языке) начиная с XVII века и по сегодняшний день. Такое деление во времени от средневековой эпохи нас приближает к культурно-историческому этапу Нового времени, в границах которого мы вычленили два больших пласта формирования антропонимической системы английского языка.

Ключевые слова: антропоним, антропонимическая система, система антропонимов, антропонимическая картина мира, концепт, языковая картина мира.

Аңдатпа. Кез келген заманауи антропонимдік жүйеде салыстырмалы түрде жақында жасалған антропонимдер емес, ежелгі дәуірден мұраға қалған антропонимдер бар. Олардың жүйелілігі қазіргі уақытта қабылданған нормалармен модельдеріне сай болғанымен өзекті болып табылады, деген мен бұл модельдердің терминдері ежелгі дәуірден және қазіргі кезеңнен бастау алады. Осылайша, антропонимиканың қазіргі заманы – алдыңғы дәуірлерден мұраға қалған тарихи.

Біз бұғандейін өндіріс кезеңі менаяқталатын ортағасырлардағы әлемнің ағылшын антропонимдік бейнесін қалыптастыру мәселесін зерттедік. Бұл жұмыста XVII ғасырдан бастап бүгінгі күнге дейін ағылшын тілінің антропонимдік жүйесінің қалыптасуының ұлттық тенденцияларын (әлемдегі тілдік көріністің тілдегі ұлттық көрінісі ретінде) мұқият зерттеу ұсынылған. Орта ғасырлық дәуірден бастап уақыттың мұндай бөлінуі бізді қазіргі заманның мәдени-тарихи кезеңіне жақындатады, оның шекарасында біз ағылшын тілінің антропонимдік жүйесін қалыптастырудың екі үлкен кезеңін бөліп алдық.

Түйінді сөздер: антропоним, антропонимдік жүйе, әлемнің антропонимдік бейнесі, тұжырым-дама, әлемнің тілдік бейнесі.

Abstract. In any modern anthroponymic system, there are not so much anthroponyms created relatively recently as inherited from ancient times. What makes them systematic is the fact that they satisfy the norms and models currently accepted, although the components of these models are rooted in ancient times and the recent past. Thus, the modernity of anthroponymy is historical, inherited from previous eras.

Earlier, we studied the issue of the formation of the English anthroponymic picture of the world in the Middle Ages, ending with the stage of manufactories. This paper presents a scrupulous study of national trends in the formation of the anthroponymic system of the English language (as a national reflection of the linguistic picture of the world in the language) from the 17th century to the present day. Such a division in time from the medieval era brings us closer to the cultural and historical stage of the New Age, within which we have identified two large layers of the formation of the anthroponymic system of the English language.

Key words: anthroponym, anthroponymic system, system of anthroponyms, anthroponymic picture of the world, concept, language picture of the world.

ВВЕДЕНИЕ

Утверждение, что современное состояние языковой картины мира обусловлено существованием языковых картин мира предыдущих эпох, предполагает, что и антропонимическая картина мира имеет эту же характеристику. Поэтому рассмотрим английскую антропонимическую картину мира Нового времени в ее диахроническом изменении.

Специфичность антропонимической картины мира научно обоснована и на основе исторических документов по антропонимике [1; 2; 3] и словарного материала [4], мы предлагаем свою периодизацию антропонимической картины мира английского языка из двух колоссальных антропонимических пластов и выделяем периоды Средневековья и Нового времени. В данной статье представлен антропонимический материал эпохи Нового времени с выделением двух

крупных периодов и установлением характерных черт каждого из них.

IV ПЕРИОД ВЛИЯНИЯ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ (XVII-XIX)

Фактором, оказавшим значительное влияние на формирование антропонимической картины мира данного периода, является литература. Трудно переоценить ее роль в формировании сознания, нравов и вкусов членов английского общества того времени. Чосер, Сидней, Спенсер, Шекспир, Милтон, Дефо, Свифт, Ричардсон, Филдинг, Смоллетт, Стери, Скотт, Диккенс, Теккерей, Бронхе, Элиот, Теннисон, Голсуорси, Шоу создали галерею литературных типов и персонажей, личные имена которых многие поколения англичан давали своим детям.

Английские писатели не только способствовали популяризации ряда антропонимов, но и сами создавали новые. Благодаря

Шекспиру вошли в широкое употребление такие личные имена, как: Silva («Два веронца»), Celia («Как вам угодно»), Julia («Два веронца»), Juliet («Ромео и Джульетта»), Jessica (Венецианский купец»), Ophelia («Гамлет»), Viola («Двенадцатая ночь»). Среди английских личных имен по-прежнему популярны такие придуманные личные имена, как: Pamela - персонаж романа Сиднея «Аркадия» (1590), Stella - героиня цикла сонетов Сиднея «Астрофель и Стелла» (1591), Claribel - персонаж поэмы Спенсера «Королева фей» (1590-1596), Vanessa - имя героини поэмы Свифта «Каденус и Ванесса» (1726).

В XVIII в. в связи с возрождением готического романа и усилением интереса к готике начинается увлечение старинными личными именами, происходит возрождение некоторых древнеанглийских и средневековых антропонимов Edgar, Alfred, Galahad, Emma, Arthur, Albert, Lancelot, Matilda, Maud, Rosabel. Исторические романы В. Скотта и цикл поэм А. Теннисона «Королевские идииллы» (1859-1885) дали вторую жизнь многим забытым личным именам: Amy, Enid, Gareth, Geraint, Guinevere, Guy, Lancelot, Nigel. Под влиянием поэзии С. Колриджа, Дж. Байрона прерафаэлитов получают распространение такие

личные имена как Christabel, Manfred, Rowena, Cedric, Quentin, Minna, Diana, Fenella, Roland, Ralph, Hugh, Walter. Забытое женское имя Alice стало популярным во второй половине XIX в. после выхода в свет сказок Л. Кэрролла «Приключения Алисы в стране чудес» (1865) и «Алиса в Зазеркалье» (1870).

Ниже приводится небольшой список писателей и популярных имен, распространению которых способствовали их произведения: У. Теккерея - Esmond, Р. Блэкмур - Lorna, Л. Кэрролл - Alice, А. Теннисон - Clara, Clare, Matilda, Ч. Рид - Reginald, С. Ричардсон - Pamela, Дж. М. Бэрри - Wendy, Дж. Б. Шоу - Candida, Г. Спенсер - Clarinda, Э. Лайон

— Edna, Joyce, А. Поуп - Belinda, Дж. Элиот - Romola, Ф. Сидни - Pamela, Б. Дизраэли - Sibil, Sibley, Дж. Голсуорси - Fleur.

Итак, данный период - свидетельство высокой культурной и духовной жизни англичан. Популяризация забытых личных имен (Edgar, Alfred, Galahad, Emma, Arthur, Albert, Lancelot, Matilda, Maud, Rosabel, Amy, Enid, Gareth, Geraint, Guinevere, Guy, Lancelot, Nigel) и появление новых литературных антропонимов (Pamela, Stella, Claribel, Vanessa) в английской антропонимической картине мира обусловлена: 1. Популярностью самой художественной литературы и национально-культурной и общественной жизни английского населения. 2. Однообразием антропонимии предыдущих периодов и ее несоответствием требованиям жизни и вкусам людей того времени.

V СОВРЕМЕННЫЙ ПЕРИОД (XX-XXI)

В английских именовании William Makepeace Thackeray, Charles John Huffam Dickens, присутствуют личные имена William, Charles и John, фамилии Thackeray, Huffam и Dickens и среднее имя Makepeace. В метрике выдающегося английского писателя-реалиста Диккенса, например, John - личное имя отца писателя Джона Диккенса, а Huffam - фамилия крестного отца Кристофера Хаффам. Другого выдающегося английского писателя XIX столетия Теккерея называли в честь его деда Мейкписа Теккерея, погибшему на костре во времена королевы Марии (середина XVI в.). Второе личное имя и среднее имя давались в честь родственников, крестных отца или матери, какой-либо выдающейся личности, исторического события или по каким-либо религиозным и другим соображениям. Такая традиция именования сохранилась до наших дней.

В настоящее время в английском языке официально принята исторически сложившаяся двух именная формула имени □ лич-

ное имя + фамилия. Ср.: Vivien Leigh, Jack Straw, Reginald Dwight. Но традиционно в англоговорящих странах ребенок при рождении получает два имени: личное имя (personal name) и среднее имя (middle name). Наиболее важным, существенным представляется именно первое, личное имя.

Из всех ономастических категорий, личные имена первыми получили Документальное отражение. В их основе, лежат апеллятивы, часть которых использовались в качестве прозвищ для обозначения людей (Bud, Buster, Butch, Dusty, Lofty, Nobby). Семантика прозвищ двупланова: с одной стороны, они называют существенный, характерный признак лица, а с другой - выражают эмоциональное отношение к нему со стороны окружающих. В отличие от официальных именований (личного имени, отчества и фамилии) прозвища всегда связаны с образными переживаниями и выражают эмоциональную оценку [5,150].

Прозвище (англ. nickname) – дополнительное неофициальное имя, данное человеку окружающими людьми: 1. В соответствии с его характерной чертой. 2. Сопутствующим его жизни обстоятельством. 3. По какой-либо аналогии. 4. По происхождению. 5. Другим мотивам [6,111]. В соответствии с данной классификацией, рассмотрим следующие примеры.

1. Fatty - очень полный человек Мистер Смит, Ginger - рыжий, рыжая, Rusty - очень рыжий, «ржавый», Spike — забавный пучок на голове, Sandie - волосы песочного цвета, Redhead – огненно-рыжие волосы. 2. John at the Pond и John at the Bridge – чтобы различать людей с одинаковыми именами, окружающие дали такие прозвища: «Джон, живущий у пруда» и «Джон, живущий у моста». Sue the Two и Sue the Four — две соседки с одним именем, живущие в одном доме на разных этажах. 3. Fwendy-Wendy - от friend «друг», детское прозвище писателя Дж.М. Бэрри. 4. Pakistanian, Indian, Algerian, Russian, Hungarian, Turkish, Danish, Dutch,

Chinese, Japanese. 5. С целью ласкового обращения: Buntie - ягненок, Maidie — милая девушка.

Следует отметить, что в английском языке нет единого термина, соответствующего термину личное имя. Ему равнозначны английские словосочетания the name, the baptismal name, the Christian name. Синонимы the forename и the prename (лексическая калька <лат. praenomen) имеют также значение «имя, предшествующее фамилии» [7,734].

В XIV-XVI вв. в Англии редко встречались носители двух личных имен, ср.: John William Whytting, John Philip Capel, Thomas Maria Wingfield. Но, в XVII- XVIII вв. именование двумя и более личными именами, в особенности девочек, было довольно распространенным явлением. Однако, двойные имена Mary Anne, Mary Jane, Sarah Jane и в то время рассматривались как одно имя. Современные женские личные имена, образованные путем объединения частей двух имен, например, Anella (<Ann(e)+Ella), Marianne (<Mary+Anne). Saralinda (<Sara(h)+ Linda) вошли в обиход несколько позже. Создание личных имен путем контаминации (т.е. смешение) - явление, продуктивное и в наше время - было вызвано стремлением иметь звучное, более короткое и цельнооформленное имя. Постепенно контаминированные имена вытеснили моду давать девочкам двойные имена типа Mary Anne, Mary Jane и в настоящее время наличие двух личных имен - явление довольно редкое.

В пополнении английского именника значительный вклад внесли фамилии (Bradley < Bradley; Howard < Howard; Sidney < Sidney). Практика именования потомков фамилиями была особенно заметной в Англии в XIX в., хотя в аристократических семьях она существовала еще в XVII-XVIII вв. Классическим примером, иллюстрирующим превращение фамилий в личные имена, может служить распространенное женское имя

Shirley - имя героини одноименного романа (1849) Шарлотты Бронте.

В настоящее время в английском именнике преобладают старые, освященные национальной традицией имена. Из наиболее заметных явлений

последних лет можно отметить получившую популярность тенденцию называть детей личными именами известных шоу-и кинозвезд, героев сериалов и комиксов. Приведем примеры. Mare < известный певец 60-х Марк Болан, Bronte < это известная фамилия трех сестер-писательниц Бронте, однако в Англии имя вошло в обращение под влиянием персонажа фильма *The Green Card*, Kylie < звезда шоу-бизнеса Кайли Миноуг, Goldie < британская актриса Голди Хоун, Sofie < актриса Софи Лорен, Ursula - актриса Урсула Андерс. Keira, Sienna, Scarlett – Кайра Найтли, Шайна Миллер, Скарлет Джоунссон, британские кино-звезды XXI в. Герои фильмов и сериалов: Jolyon (< Julian) - герой сериала по роману Дж. Голсуорси «Сага о Форсайтах» (1960), Endeavour – персонаж сериала «Инспектор Морс» (1996), Selina — телевизионный персонаж Селина Скотт (80-е), Scarlett — Кэти Скарлет О'Хара, главная героиня экранизированного романа М. Митчелл «Унесенные ветром» (1938), Тага - имя персонажа сериала «Мстители» (60-е) [120].

Среди распространенных сравнительно новых женских имен выделяются две крупные группы антропонимов, этимологически связанных с названиями цветов) и растений, а-также драгоценных камней. Ср.: 1. Blossom - цвет, цветение, Buttercup — лютик, Clover - клевер, Daffodil - бледно-желтый нарцисс, Flower - цветок, цветение, Ivi - плющ, Lilac - сирень. 2. Amber - янтарь, Beryl - берилл, Coral — коралл, Pearl - жемчуг, Ruby - рубин, Diamond - бриллиант, Opal - опал, Topaz - топаз.

Приведем еще найденные нами примеры. Названия деревьев, кустарников и растений: Laurel (мужское) - лавр, Azalea - азалия, Fern

- папоротник, Heather - вереск, Holly - падуб, обычно даются девочкам, родившимся в рождественские дни, когда веточками падуба украшают дома, Rowan - рябина, Tansy - пижма, Willow - ива. Названия ягод и фруктов: Berry - ягода, Briar — ежевика, Cherry - вишня, Prunella — от prune; слива, чернослив. Названия цветов: Clematis - клематис, Columbine, Dahlia - георгин, так назван по имени первого шведского ботаника Андерса Дала XIX в., Daisy - маргаритка, Honesty, Myrtle - мирт, Petal - лепесток, Poppy - мак, Primrose — первая роза, Rosalie - от rose: роза. Небольшая часть данных женских личных имен появилась еще в XIX в., однако все представленные имена получили свою популярность именно в XX в.

Среди мужских имен выделяется небольшая группа «благородных» имен, этимологически связанных с названиями различных титулов: Baron - барон, Count - граф, Duke - герцог, Earl - граф (английский), King - король, Marquis - маркиз. У данных мужских и женских личных имен есть классические предшественники, которые послужили для них образцами: Susan (< др.-евр. лилия), Anthea (< др.-греч. цветок), Daphne (< др.-греч. лавр), Viola (< лат. фиалка), Basil (< др.-греч. царский), Canute (< др.-сканд. человек знатного, благородного происхождения), Cyril (< др.- греч. господин, властитель).

На наш взгляд, к группе, этимологически связанной с названиями флоры, присоединяются две небольшие группы. 1. Личные имена, семантика которых означает природу и природные явления. Данные антропонимы образовались под влиянием движения хиппи («детей цветов» и движение flower-power) в Европе в 60-е годы. Ср.: Leaf — лист (дерева и т.п.), River - река (мужские), Rainbow - радуга, Sky - небо (женские). Однако, быстро вышли из обращения. 2. Женские личные имена, образованные от названия месяцев, которые ассоциируются с обновлением природы и цветением цветов (April, June, July).

В XX в. были изобретены и получили свою популярность серия женских имен, апеллятивное значение которых связано с наименованиями видов птиц. Ср.: Dove - голубь, Kestrel - пустельга, Mavis, Robin, Merle - дрозды, Teal - чирок, Raven — ворон, дается девочкам с цветом волос вороного крыла. Антропонимами-неологизмами XX в. являются женские личные имена-дезидеративы, мотивированные пожеланием родителей своим детям счастья, радости и веселья в жизни. Ср.: Happy, Gypsy, Jolie, Joy (имя, изобретенное пуританами и подразумевало «радость в Боге», но в XX в. значение имени изменилось).

Полные или исходные формы личных имен имеют производные формы или дериваты, которые используются, главным образом, при обращении к лицам в неофициальной обстановке, в кругу знакомых, друзей, близких и родных. Количество дериватов не поддается точному учету. Это объясняется характером их функционирования: фантазия номинаторов для обращения к друзьям, родным и детям безгранична и необозрима. Преобладают в качестве моделей: образования дериватов сокращения (Liz < Elizabeth, Тот < Thomas) и аффиксальное словопроизводство (Johnny < John). Чаще всего у одного имени могут быть несколько дериватов (Jim, Jimmy < James; Eliza, Bess, Betsy, Bettie, Betty < Elizabeth; Bill, Will, Willie < William, Ted, Teddy < Theodor, Meg, Meggie, Peg, Peggy, < Margaret).

Сокращенные имена имелись еще у англосаксов. Еще в VIII в. встречались сокращенные имена Eda < Edwin, Sigga < Sigewrith. В настоящее время дериваты часто становятся легальными, официальными именами, наблюдается тенденция использовать их в деловой обстановке, на пресс-конференциях, в печати, публичных выступлениях (ср.: Billy Graham, Tony Blair). На официальность дериватов указывают часто сопровождающие их слова вежливости honourable - почтенный, reverend

- преподобный, doctor - доктор (ученая степень), mister — мистер, господин (Ср.: Dr. Billy, Hon. Jimmie, Rev. Ikie).

Существуют определенные традиции в именовании близнецов. Наиболее распространенными способами являются: 1. Аллитерация — повторение начальных букв (Mark — Mary, Kelly - Kim, James - Julie). 2. Именование с повторением последней буквы или звука (Lucy - Henry, Hannah - Sarah, Brian - Ryan). Более необычными способами являются: 1. Именование близнецов библейскими именами (Samuel - Mary). 2. Именование именами персонажей римской и греческой мифологии (Helen - Athena, Daphne - Laura). 3. Именование топонимами (Paris - London). Однако, наиболее важное значение имеет благозвучное сочетание личных имен с фамилией. Приведем другие способы именования близнецов.

1. Обратное чтение (Aidan - Nadia). 2. Анаграмма - перестановка в слове букв, образующая другое слово (Ату - May, Ira - Ria, Mary — Myra, Reva - Vera, Johan - Jonah). 3. Перестановка элементов слов (Dorothy - Theodora < гр. «дар Бога», Jonathan - Matthew < иврит «дар Господа»). 4. Именование именами с одинаковым семантическим значением апеллятивов; а) Elijah - Joel < иврит «Бог»; б) Columba — Jemima < лат., иврит «голубь», Irene - Salome < гр., иврит «мир», Eve — Zoe < иврит, гр. «жизнь», Lucius - Uri < лат., иврит «светлый»; в) Erica - Heather < лат. англ. «вереск», lone - Violet < гр. англ. «фиалка»). 5. Лексико-синтаксическое именование (Cara — Miq ит. «моя возлюбленная») [8]. Ввиду высокой частотности личных имен существует тенденция подбора редких сочетаний первых и вторых имен (Kiana Janelle - Kaylin Michelle, Kiana Michelle - Chiara Janelle, Hailie Michelle - Kailey Janelle, Maucie Janelle - Morgan Rachelle) [9].

По данным Управления Национальной Статистики Великобритании за 2004 г. при именовании новорожденных наиболее частыми мужскими именами являются: 1. Jack

(лидер последнего десятилетия), 2. Joshua, 3. Thomas, 4. James, 5. Daniel, 6. Samuel, 7. Oliver, 8. William, 9. Benjamin, 10. Joseph; наиболее частыми женскими именами: 1. Emily (второй год подряд), 2. Ellie, 3. Jessica, 4. Sophie, 5. Chloe, 6. Lucy, 7. Olivia, 8. Charlotte, 9. Katie, 10. Megan [10].

По статистике, все английские дети получают при рождении два имени личное и среднее (first+middle names). Обычай давать ребенку среднее имя, восходит к традиции присваивать новорожденному несколько личных имен. В современном английском именнике случаи присвоения двух или трех средних имен встречаются чаще, чем полное отсутствие среднего имени. Хотя и нет закона, ограничивающее количество средних имен, больше четырех дополнительных средних имен обычно не присваивается: Charles Philip Arthur George, Andrew Albert Christian Edward, Edward Anthony Richard Louis, Ann Elisabeth Alice Louise.

Роль среднего имени в настоящее время - служить дополнительным индивидуализирующим знаком, особенно для лиц, которые носят широко распространенные имена и фамилии. В качестве средних имен иногда используются топонимы и апеллятивы. Часто в качестве средних имен используются фамилии людей, в честь которых оно присваивается. Например, именно так получили средние имена сыновья Чарльза Диккенса. Ср.: Чарльз Калифорд Боз Диккенс (по псевдониму отца), Уолтер Лэндор Диккенс, Фрэнсис Джеффри Диккенс, Генри Филдинг Диккенс, Эдвард Бульвер Литтон Диккенс (в честь писателей) Альфред Теннисон Диккенс (в честь поэта).

Известны случаи, когда личное имя забывается полностью, существуя только в документах или регистрационных книгах, а в повседневном обращении полноправно используется среднее имя. Так, полное имя известного британского премьера Г. Вильсона James Harold Wilson, но повсюду употреблялось только сочетание Harold

Wilson. Имя крупного политического Деятеля John Enoch Powell было сокращено до Enoch Powell, под которым он и известен большинству английского населения. Исторически среднее имя гораздо моложе других антропонимов. Первыми появились личные имена, затем фамилии и только в XVII в. возникли средние имена, заимствованные от обоих классов имен. Средние имена редко употребляются за пределами официальных документов и деловой переписки.

Термину фамилия соответствуют английские surname и family name [7 4,734]. В основу фамилий легло много личных имен (John > Johns, Johnes, Johnson, Johnston; Robert > Roberts, Robertson; Benedict > Ben > Benson; Richard > Dick > Dicken, Dickens). При этом, некоторые личные имена и фамилии совпали морфологически) и фонологически, образовав антропонимические омонимы (Adam > Adam, Andrew > Andrew, Henry > Henry, Thomas > Thomas). В таких случаях фамильное значение языковой единицы может быть раскрыто только через словорасположение. В антропонимной формуле имени фамилия замыкает ряд антропонимов.

Ряд фамилий образованно от личных имен, при, помощи английских суффиксов -cock, -kin, особенность данной деривации в том, что аффиксация выступает деривацией к сокращению. Ср.: Atkin < Ad < Adam + -kin, Babcock < Bab < Barbara + -cock, Tomkin < Tom < Thomas + -kin.

Многие фамилии имеют суффикс -son, что указывает на их отпатронимное происхождение (Dawson, Jackson, Jason, Johnson, Lawson). По нашим наблюдениям ряд фамилий - оттопонимного происхождения. Ср.: Carlton - от названия небольших поселений в Англии, означающего «поселение свободных крестьян», Chester – от др.-англ. форма лат. яз. castra «лагерь легионеров», Kent - от названия графства Кент в Англии, Lester - от названия города Лестер (Leicester), его прежнее название на латинском языке:

Ligora Caester (X в.), Lincoln – от Lindum colonia, названия города в VII в., означающего с латинского языка «поселение возле озера», York – от названия города на северо-востоке Англии.

Отметим, что многие фамилии произошли по названию профессионального занятия. Ср.: Baxter, Baker – пекарь, Booker – книжник, человек, чья деятельность связана с книгоиздательством, книгопечатанием или написанием книг, Carter – перевозчик товара, Chandler – тот, кто производит и продает свечи, Chapman – купец или торговец, Hunter – 1) охотник, 2) птицелов, 3) браконьер, Mercer – торговец, Parker – егерь, Porter – 1) перевозчик товара, 2) привратник, Potter – гончар, горшечник, Sherman – ткач, букв, означает того, кто подравнивает ворс на шерстяной ткани, Tanner – кожевник, Tucker – выдуватель, изготовитель желобов, Turner – токарь, Ward – смотритель. Некоторые фамилии произошли от прозвищ. Ср.: Кетр – атлет, борец, Palmer – означает пилигрима, совершившего путешествие на Святую Землю. Традиционно пилигримы возвращались с пальмовой ветвью, подтверждавшей факт путешествия.

1. Итак, период характеризуется сформировавшейся антропонимной формулой имени: личное имя + фамилия (Vivien Leigh, Jack Straw, Reginald Dwight). В редких случаях человек может иметь два личных имени. Также по статистике англичане получают так называемое среднее имя, которое расположено между личным именем и фамилией (William Makepeace Thackeray). Таким образом, согласно теории И.В. Бестужева-Лады, антропонимия данного периода достигла своего последней, современной стадии развития.

2. Английский именник характеризуется высокой степенью концентрации личных имен (Jack — по частотности лидер последних десяти лет, Joshua, Thomas, James, Daniel, Emily, Ellie, Jessica). Тенденция к высокочастотности определенных имен восхо-

дит к периоду французского завоевания и христианизации английского населения.

3. Именник пополнился личными именами, образованными 1. От фамилий (Bradley, Howard, Sidney). 2. Путем контаминации личных имен, т.е. сложения элементов (Anella, Marianne, Saralinda). 3. От апеллятивной лексики, мы выделили семь групп:

а) мужские имена по названию почетных званий сословно-феодалного общества – титулов (Baron, Count, Duke)', б) женские имена по названию видов птиц (Kestrel, Mavis, Robin, Merle)', в) женские имена по названию драгоценных и полудрагоценных камней (Amber, Pearl, Opal, Topaz); г) женские имена по названию видов деревьев (Rowan, Ivy), кустарников (Azalea), растений (Fern, Heather), плодов (Berry, Cherry) и цветов (Clematis, Dahlia, Poppy, Primrose); д) женские имена, образованные от названия месяцев, символизирующих весеннее обновление и цветение цветов (April, June, July); е) имена, созданные движением хиппи, по названию явлений природы (Leaf, River, Rainbow, Sky); ж) женские имена-дезидеративы, мотив пожелание счастливой жизни (Happy, Gypsy, Jolie, Joy).

4. Широкую популярность приобрела мода на имена-меморативы: а) имена известных кино- и шоу-звезд (Marc, Kylie, Goldie, Ursula) и б) имена героев продукции теле- и киноиндустрии (Endeavour, Selina, Honey, Tara),

5. Распространено употребление дериватов (гипокористических и диминутивных) личных имен в официальной обстановке (Billy, Tony, Ноп. Jimmie) и бытовом общении (Bettie, Peggy, Teddie).

6. В именовании близнецов наиболее продуктивны способы аллитераций (Mark – Mary, Kelly – Kim) и именовании с повторением последней буквы или звука (Hannah – Sarah, Brian – Ryan). Ввиду высокой частотности личных имен существует тенденция подбора редких сочетаний первых и вторых имен (Hailie Michelle – Kailey Janelle, Maycie

Janelle - Morgan Rachelle). Важное значение имеет благозвучное сочетание личных имен с фамилией.

7. Второй и последний компонент официальной формулы имени – фамилия. Состав английских фамилий данного периода не претерпевают значительных изменений. Среди них выделяется несколько групп, образованных: 1. От личных имен (Johns, Johnes, Johnson, Johnston). Среди них выделяются фамилии-омонимы (Adam, Andrew, Henry, Thomas) и фамилии, образованные путем сокращения и аффиксации (Atkin, Babcock, Tomkin). 2. От патронимов (Dawson, Jackson, Jason, Lawson). 3. От прозвищ (Kemp, Palmer). 4. От топонимов (Chester, Kent, Lester, Lincoln, York), 5. От апеллятивов, семантическое значение которых в прошлом означало профессию, образованных по формуле: основа инфинитива + аффикс -er или аффиксоид - man (Booker, Carter, Chandler, Parker, Potter, Chapman, Sherman).

8. Англичане традиционно большое значение придают так называемому среднему имени. Зафиксировано присвоение двух или трех средних имен, в редких случаях до четырех (Andrew Albert Christian Edward, Edward Anthony Richard Louis, Ann Elisabeth Alice Louise). Среднее имя впервые появилось в Англии в XII в. В качестве средних имен, как правило, используются другие антропонимы, но могут использоваться другие классы онимов (топонимы, хрононимы)

и апеллятивы. Часто среднее имя дается в честь определенной личности (родственников, крестных родителей, выдающейся личности), историческим событиям или по каким-либо религиозным и иным соображениям (Уолтер Лэндор Диккенс, Фрэнсис Джеффри Диккенс, Генри филдинг Диккенс). Среднее имя служит дополнительным индивидуализирующим знаком, в особенности для лиц, которые носят широко распространенные личные имена и фамилии. Случается, что в повседневном общении среднее имя вытесняет личное (James Harold Wilson - Harold Wilson, John Enoch Powell — Enoch Powell).

9. Прозвище также не является членом официальной антропонимной формулы имени. В ономастике утверждается, что данные антропонимы появились раньше других и послужили источником для их образования. Современные английские антропонимы отражают наиболее, характерные признаки своих носителей или обстоятельства, связанные с ними (Fatty, Ginger, Rusty, Spike, John at the Pond, John at the Bridge, Dutch, Bunt).

ВЫВОДЫ

Главные тенденции в развитии английской антропонимической картины мира: сформирована антропонимическая формула, высокая концентрация именника, имена-меморативы, имена-словообразования, вторые и средние имена.

Список источников:

1. Рыбакин А.И. Предисловие к Словарю английских личных имен. Москва, 1989.
2. Рыбакин А.И. Из истории английских личных имен. Москва, 1989.
3. Леонович О.А. В мире английских имен. Москва, 2002.
4. P. Hanks, F. Hodges. A concise dictionary of first names. Oxford – New York, Oxford University Press, 308 p.
5. Сергеева А.А. Об аксиологической природе прозвищ. Свердловск, 1991.
6. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. Москва, 1988.
7. The New Encyclopedia Britanica. Chicago, 1993.
8. Mike Campbell. Double trouble - naming twins, www.babyworld.co.uk, 2002.
9. Материалы обсуждения темы «Twins names» на форуме сайта www.babynamesworld.com, 2005.
10. Ресурсы сайта www.baby-name.co.uk Trah Computer Services Limited, London, 2005.

INVESTIGATING THE PRESENTATION OF THE “CREATE/DESTROY” PARADIGM IN ENGLISH: AN EXPERIMENTAL APPROACH

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАРАДИГМЫ «СОЗДАТЬ/ РАЗРУШИТЬ» В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ПОДХОД

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ ҚҰРУ/ЖОЮ ПАРАДИГМАСЫН ЗЕРТТЕУ: ЭКСПЕРИМЕНТТІК ТӘСІЛ

Balkhimbekova P.Zh.

PhD., Assistant Professor of the department of Foreign languages,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

Zhumay N.

PhD., Assistant Professor of the department of Translation theory and practice,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

Балхимбекова П.Ж.

PhD, и.о.Ассоциированного Профессора кафедры Иностранных языков
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана

Жумай Н.

PhD, и.о.Ассоциированного Профессора кафедры Теории перевода и практики ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
Казахстан, Астана

Балхимбекова П.Ж.

PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Шетел тілдер кафедрасының Қауымдастырылған
Профессоры м.а., Қазақстан, Астана

Жумай Н.

PhD, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Аударма теориясы мен практикасы кафедрасының
Қауымдастырылған Профессоры м.а., Қазақстан, Астана

Abstract. This research article investigates the representation of the «create/destroy» paradigm in English using a combination of linguistic and psychological methodologies. The study aims to understand the relationships between language, thought, and perception by examining how individuals use and interpret this paradigm. Through qualitative and quantitative analysis of participant responses, the study identifies recurring patterns, conceptual associations, metaphorical expressions, and emo-

tional connotations associated with creation and destruction. The theoretical framework encompasses conceptual metaphor theory and previous research on metaphoric thinking. The article describes the experimental tasks employed, including word association, sentence completion, and the use of Semantic Differential Scales. The data collected from these tasks reveal metaphorical mappings, conceptual associations, linguistic patterns, and emotional undertones related to the paradigm. Overall, the findings contribute to our understanding of how abstract concepts are represented and expressed in English-speaking contexts, and they highlight the influence of metaphor in shaping our comprehension and expression of creation and destruction.

Keywords: representation, conceptual metaphor theory, linguistic expression, experimental approach, qualitative analysis, quantitative analysis, stimulus materials.

Аннотация. В данной научной статье исследуется репрезентация парадигмы «создать/разрушить» в английском языке с использованием сочетания лингвистических и психологических методологий. Исследование направлено на понимание взаимосвязи между языком, мышлением и восприятием путем изучения того, как люди используют и интерпретируют эту парадигму. Благодаря качественному и количественному анализу ответов участников исследование выявляет повторяющиеся модели, концептуальные ассоциации, метафорические выражения и эмоциональные коннотации, связанные с созданием и разрушением. Теоретический анализ охватывает концептуальную теорию метафор и предыдущие исследования метафорического мышления. В статье описываются используемые экспериментальные задачи, в том числе словесные ассоциации, завершение предложений и использование шкал семантического дифференциала. Данные, собранные в ходе этих задач, раскрывают метафорические сопоставления, концептуальные ассоциации, языковые паттерны и эмоциональные оттенки, связанные с парадигмой. В целом, результаты способствуют нашему пониманию того, как абстрактные понятия представлены и выражаются в англоязычных контекстах, и они подчеркивают влияние метафоры на формирование нашего понимания и выражения создания и разрушения.

Ключевые слова: репрезентация, теория концептуальной метафоры, языковое выражение, экспериментальный подход, качественный анализ, количественный анализ, стимульные материалы.

Аңдатпа. Бұл ғылыми мақала лингвистикалық және психологиялық әдіснамалардың комбинациясын қолдана отырып, ағылшын тіліндегі «құру /жою» парадигмасының ұсынылуын зерттейді. Зерттеу адамдардың осы парадигманы қалай қолданатынын және түсіндіретінін зерттеу арқылы тіл, ойлау және қабылдау арасындағы байланысты түсінуге бағытталған. Қатысушылардың жауаптарын сапалық және сандық талдау арқылы зерттеу қайталанатын заңдылықтарды, концептуалды ассоциацияларды, метафоралық өрнектерді және жасау мен жоюға байланысты эмоционалдық коннотацияларды ашады. Теориялық талдау метафораның концептуалды теориясын және метафоралық ойлаудың бұрынғы зерттеулерін қамтиды. Мақалада қолданылған эксперименттік тапсырмалар, соның ішінде сөздердің байланысы, сөйлемді аяқтау және семантикалық дифференциалды шкалаларды қолдану сипатталған. Осы тапсырмаларды орындау барысында жинақталған деректер парадигмамен байланысты метафоралық қатарларды, концептуалды ассоциацияларды, тілдік үлгілерді және эмоционалдық реңктерді ашады. Тұтастай алғанда, нәтижелер абстрактілі ұғымдардың ағылшын тіліндегі контексттерде қалай бейнеленетінін және өрнектелетінін түсінуімізге септігін тигізеді және метафораның жаратылыс пен жойылу туралы түсінігіміз бен көрінісін қалыптастырудағы әсерін көрсетеді.

Түйін сөздер: бейнелеу, концептуалды метафора теориясы, лингвистикалық экспрессия, эксперименттік тәсіл, сапалық талдау, сандық талдау, ынталандыру материалдары.

INTRODUCTION

The dynamic interaction between creation and destruction encompasses fundamental aspects of human cognition and language expression. You can learn a lot about the thought processes involved in comprehending and expressing these concepts by looking at how the «create/destroy» paradigm is represented in English. To investigate this representation, this study employs an experimental approach that combines linguistic and psychological methodologies.

By examining how individuals use and interpret the «create/destroy» paradigm, we can gain an understanding of the intricate relationships that exist between language, thought, and perception. Through the methodical analysis of participant responses, we can identify recurring patterns, conceptual associations, metaphorical expressions, and emotional connotations associated with this paradigm. This kind of research expands our understanding of how abstract concepts are represented conceptually and linguistically in English-speaking contexts.

By utilizing a variety of linguistic and psychological methodologies, we are able to gain a thorough understanding of how people conceptualize and communicate the concepts of creation and destruction. By analyzing the nuances of this representation, this study seeks to illuminate the cognitive and linguistic mechanisms at play and improve our understanding of the human mind and language use.

Different theoretical frameworks have investigated the «create/destroy» paradigm, which encompasses the experiences of bringing something into existence or bringing it to an end. According to Lakoff and Johnson's (1980) conceptual metaphor theory, abstract concepts are frequently expressed and understood through metaphorical mappings onto more concrete domains, which has an impact on language, cognition, and communication. This theory is supported by Kövecses's (2002) practical introduction to metaphor theory,

which emphasizes the theory's applicability to linguistics, cognitive science, and communication studies. Similar to this, Gibbs (1994) explains how metaphors influence our conceptual understanding by delving into the cognitive and linguistic aspects of metaphorical thinking. Lakoff (1993) also provides important insights into the metaphorical mappings used to represent the «create/destroy» paradigm.

Turner (1996) investigates the relationship between literature, metaphor, and cognitive processes, with a particular emphasis on how metaphors influence expression and advance our understanding of the mind. Steen (2008) builds on this by proposing a three-dimensional metaphor model for fully comprehending the conceptualization and linguistic expression of the «create/destroy» paradigm. Gibbs (1999) clarifies how cultural factors affect the representation and understanding of metaphors for creation and destruction to further understand the impact of cultural factors, emphasizing the critical roles that language and culture play in influencing the paradigm. By examining both universal and culturally specific components of the «create/destroy» paradigm, Kövecses (2010) adds to the discussion by providing insights into how metaphors related to creation and destruction are understood and represented within the context of cultural contexts. Goatly (2007) investigates the hidden ideologies concealed in metaphors and investigates how metaphors, such as those involving creation and destruction, affect social and cognitive realities. In order to shed light on how the «create/destroy» paradigm is represented, Yu (1998) adopts a cross-cultural viewpoint and focuses on the linguistic and cultural aspects of metaphor theory, particularly in the context of the Chinese language and culture. Gibbs (2011) provides a framework for investigating English metaphors for creation and destruction by assessing conceptual metaphor theory. The representation and comprehension of the «create/destroy» paradigm are highlighted in Steen's

(2011) process perspective on cognitive linguistics and metaphor theory. In keeping with the cognitive approach, Lakoff (1997) explores categorization and metaphor in cognition and offers insights into how abstract concepts like creation and destruction are represented. The metaphors for creation and destruction can be rooted in bodily experiences, which can affect how they are represented in language, according to Gibbs' (2006) book on embodiment and cognitive science.

Students from universities in their first or second year were chosen to participate in an experimental study to examine how the «create/destroy» paradigm is represented in English. Visual cues and sentence fragments representing creation and destruction scenarios were used to create the stimulus materials. For baseline comparison, a within-subject design with counterbalanced presentation order and control stimuli was used. Individually, without time restrictions, participants filled out sentence fragments, and their responses were verbatim recorded. The responses were analyzed qualitatively and quantitatively to find metaphors and linguistic patterns that fit the paradigm. To assess the significance of linguistic decisions and metaphoric expressions, ethical standards were followed and statistical tests were used. The results were discussed in light of previous research, advancing our knowledge of the linguistic representation of the «create/destroy» paradigm in English and its implications for conceptualization through language.

Three tasks were used in the experimental investigation of the representation of the «create/destroy» paradigm in English: the word association task, the sentence completion task, and the use of Semantic Differential Scales.

Participants were given a list of stimulus words related to the paradigm for the word association task. They were instructed to provide the first word that came to mind when they encountered each stimulus word. The purpose of this task was to elicit participants' immediate

associations with the concepts of creation and destruction, thereby providing insights into the cognitive and semantic networks associated with the paradigm. The data collected from this task was later analyzed to identify recurring associations and patterns, shedding light on participants' conceptual representations of creation and destruction.

Responses to word association tasks:

Stimulus Word: Construction Participant 1 Participant 2 Demolition Participant 3 Architecture Participant 4 Destruction

Art Participant 1: Creation Art Participant 2: Destruction Art Participant 3: Expression Art Participant 4: Painting

Participants were given incomplete sentences related to the «create/destroy» paradigm and asked to complete them in the way that felt most natural to them in the sentence completion task. The purpose of this task was to investigate participants' linguistic representations and syntactic patterns related to the concepts of creation and destruction. The researchers hoped to learn more about how people express and conceptualize the paradigm in English by analyzing participants' responses.

Sample sentence completion task responses:

The artist's brush strokes ____.

Love can ____.

War ____.

The demolition crew ____.

Building a successful business requires ____.

The tornado ____.

A single decision can ____.

The inventor's mind ____.

The surgeon's scalpel ____.

The fire ____.

Participants' subjective evaluations of creation and destruction were investigated using Semantic Differential Scales. Participants were shown bipolar adjective pairs like «positive-negative,» «good-bad,» and «constructive-destructive.» They were asked to rate the scales based on their perceptions of the con-

cepts of creation and destruction. The goal of this task was to elicit affective responses from participants and determine the valence associated with the target concepts. The Semantic Differential Scale ratings were quantitatively analyzed to investigate participants' perceptions and preferences regarding the concepts of creation and destruction. Statistical comparisons were performed to identify any differences or agreement among participants' responses, revealing insights into their emotional and evaluative associations with the paradigm.

The study aimed to deepen our understanding of the representation of the «create/destroy» paradigm in English, both conceptually and linguistically, by employing these experimental tasks and analyzing the collected data.

An experimental approach was used for data collection and analysis to investigate the representation of the «create/destroy» paradigm in English. Participants were given individual sessions in which they completed a series of experimental tasks (Figure 1) and post-task surveys (Figure 2).

The collected data was subjected to quantitative and qualitative analyses in order to gain a comprehensive understanding of the paradigm's representation. Quantitative analysis entailed examining patterns and distributions in data using statistical measures such as frequency analysis and descriptive statistics. This method enabled the discovery of common trends as well as the investigation of the prevalence of specific linguistic choices and conceptual associations.

A qualitative analysis procedure was used in addition to the quantitative analysis to delve deeper into the participant responses. To find recurring patterns, conceptual associations, and metaphorical expressions connected to the «create/destroy» paradigm, the data had to be coded and categorized. The qualitative analysis offered a deeper understanding of the representation of the paradigm by examining the

complexity and nuance of the participants' linguistic use and conceptual connections.

The "Create/Destroy" Paradigm in English

Instructions: Please carefully read the instructions for each task and provide your responses accordingly.

Word Association Task: In this task, you will be presented with a list of words related to the "create/destroy" paradigm. Please provide the first word that comes to your mind when you encounter each stimulus word. Your immediate response is important, so please provide the word that instinctively comes to your mind.

○ Building: Your response: _____

○ Art: Your response: _____

Sentence Completion Task: In this task, you will be given incomplete sentences related to the "create/destroy" paradigm. Please complete each sentence in a way that feels most natural to you. There are no right or wrong answers, so please express your thoughts freely.

1. The artist's brush strokes _____

2. Love can _____

3. War _____

4. The demolition crew _____

5. Building a successful business requires _____

6. The tornado _____

7. A single decision can _____

8. The inventor's mind _____

9. The surgeon's scalpel _____

10. The fire _____

Semantic Differential Scales: In this task, you will be presented with pairs of bipolar adjectives related to the concepts of creation and destruction. Please rate each scale according to how you perceive the concepts of creation and destruction. Use the rating scale provided.

Scale 1: Positive - Negative Please rate the scale based on how positive or negative you perceive the concepts of creation and destruction. 1 (Strongly Positive) - 7 (Strongly Negative)

Scale 2: Good - Bad Please rate the scale based on how good or bad you perceive the concepts of creation and destruction. 1 (Strongly Good) - 7 (Strongly Bad)

Scale 3: Constructive - Destructive Please rate the scale based on how constructive or destructive you perceive the concepts of creation and destruction. 1 (Strongly Constructive) - 7 (Strongly Destructive)

Please provide your ratings for each scale:

Scale 1 (Positive - Negative): _____ Scale 2 (Good - Bad): _____ Scale 3 (Constructive - Destructive): _____

Thank you for your participation!

Figure 1. Experimental tasks on the Representation of the «Create/Destroy» Paradigm in English

Post-Task Survey

Your responses to the experimental tasks provided valuable insights into how this paradigm is understood and expressed. We would appreciate it if you could take a few moments to answer the following questions about your experience. Your feedback will contribute to our research and help us further our understanding of the linguistic representation of this paradigm. Please be assured that your responses will remain confidential and will be used for research purposes only.

1. How familiar were you with the concepts of creation and destruction before participating in this study?

A. Not familiar at all
B. Somewhat familiar
C. Moderately familiar
D. Very familiar
E. Extremely familiar

2. How comfortable did you feel completing the word association task?

A. Not comfortable at all
B. Somewhat comfortable
C. Moderately comfortable
D. Very comfortable
E. Extremely comfortable

3. Did you find the sentence completion task challenging or engaging? Please explain your answer.

4. How did you approach the sentence completion task? Did you focus more on linguistic expression or conceptual representation of this paradigm? Please explain your approach.

5. Did you find the Semantic Differential Scales task helpful in evaluating your perceptions of creation and destruction? Why or why not?

6. Did you notice any cultural or personal influences on your responses to the tasks? If yes, please describe them.

7. Were there any specific metaphors or linguistic patterns that you found particularly interesting or noteworthy? Please explain.

8. Did participating in this study change or influence your understanding of the "create/destroy" paradigm in any way? Please elaborate.

9. Do you have any additional comments, feedback, or suggestions regarding the study or the tasks?

Figure 2. Post-experimental survey

THE RESULTS OF THE RESEARCH

The «create/destroy» paradigm was the focus of the qualitative analysis process, which involved coding and categorizing participant responses to find recurrent patterns, conceptual associations, linguistic patterns, and emotional connotations. The analysis produced fascinating results that clarified how this paradigm is portrayed in English.

Metaphorical mappings became a common theme in the participants' facial expressions. Participants used metaphorical words, such as

«bring to life,» «shape,» and «construct,» to convey the idea of creation during the sentence completion task, highlighting the relationship between artistic creation and construction. Participants frequently used words like «destroy,» «tear apart,» and «annihilate» in their responses to the prompt «War ___,» highlighting the metaphorical association between war and destruction.

Conceptual associations showed participant consistency. The word «construction» used as the stimulus in the word association task evoked associations with «creation,» highlighting the conceptual connection between creating something from scratch and building something. On the other hand, the stimulus word «demolition» consistently evoked associations with «destruction,» indicating the conceptual link between demolishing something and making it stop existing.

Participants' responses revealed distinct linguistic patterns that revealed patterns related to creation and destruction. Participants frequently used active verbs and agentive language to finish sentences about creation, emphasizing intentional action in the process of bringing something into existence. The idea that something is being acted upon and disappearing is highlighted in sentences about destruction, which frequently use verbs denoting violent actions and passive language.

The «create/destroy» paradigm was linked to emotional undertones. The Semantic Differential Scales were consistently used by participants to rate creation positively, choosing words like «good,» «beautiful,» and «constructive.» Contrarily, words like «bad,» «ugly,» and «destructive» were consistently used to describe destruction and were associated with a negative connotation. These associations on an emotional level support the metaphorical mappings and the idea that creation is good and destruction is bad.

The qualitative analysis gave useful insights into the linguistic and conceptual representation

of the «create/destroy» paradigm in English overall. The research revealed metaphorical mappings, conceptual associations, linguistic patterns, and emotional overtones that help us comprehend how this paradigm is portrayed in the English language. The importance of metaphor in influencing our comprehension and expression of abstract concepts like creation and destruction is highlighted by these findings, which also support the theoretical underpinnings of conceptual metaphor theory and earlier research on metaphoric thinking.

An in-depth understanding of how the «create/destroy» paradigm is portrayed in English was gained from the analysis of participant responses to the experimental tasks. The word association task revealed recurrent associations between the words «construction» and «creation,» as well as between the words «demolition» and «destruction.» In addition, participants' responses to incomplete sentences revealed different linguistic interpretations of the paradigm, with some highlighting the inventiveness of art and others emphasizing the carnage of war. The positive associations with creation and the negative associations with destruction were further supported by the Semantic Differential Scale ratings. These findings collectively shed light on the function of metaphor in influencing our understanding and expression of abstract ideas like creation and destruction as well as the theoretical underpinnings of conceptual metaphor theory and earlier research on metaphoric thinking.

CONCLUSION

The purpose of this study was to examine how the «create/destroy» paradigm is represented in English through a variety of experimental tasks. The word association task highlighted the multidimensionality of the paradigm and the cognitive and semantic networks connected to it by providing insights into participants' immediate associations. The sentence completion task highlighted the importance of

language in expressing and conceptualizing the paradigm by revealing the participants' linguistic representations and syntactic patterns related to creation and destruction. Using Semantic Differential Scales, we were able to examine participants' affective reactions and subjective assessments of creation and destruction, revealing complex emotional and evaluative associations.

Overall, our research advances our knowledge of how the «create/destroy» paradigm is expressed linguistically in English. A thorough understanding of how participants conceptualized and expressed creation and destruction was given by combining qualitative and quantitative analyses. These discoveries advance our knowledge of the interaction between language and cognition in the representation of abstract concepts and have implications for a number of

academic fields, such as linguistics, psychology, and philosophy.

By examining cultural differences in the representation of the «create/destroy» paradigm and looking at how these concepts are conceptualized and expressed in other languages and cultures, future research can build on these findings. Further insights into the underlying cognitive processes involved can be gained by looking into the neural mechanisms underlying the cognitive processing of the paradigm.

In conclusion, this study illuminated the cognitive, linguistic, and affective facets of participants' conceptualization and expression, deepening our understanding of the representation of the «create/destroy» paradigm in English. We improved our understanding of how language and cognition interact in representing abstract concepts by using experimental tasks and collecting and analyzing the data.

References:

1. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors We Live By*. University of Chicago Press.
2. Kövecses, Z. (2002). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press.
3. Gibbs, R. W. Jr. (1994). *The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding*. Cambridge University Press.
4. Lakoff, G. (1993). The Contemporary Theory of Metaphor. In A. Ortony (Ed.), *Metaphor and Thought* (2nd ed., pp. 202-251). Cambridge University Press.
5. Turner, M. (1996). *The Literary Mind: The Origins of Thought and Language*. Oxford University Press.
6. Steen, G. J. (2008). The Paradox of Metaphor: Why We Need a Three-Dimensional Model of Metaphor. *Metaphor and Symbol*, 23(4), 213-241.
7. Gibbs, R. W. Jr. (1999). Taking Metaphor Out of Our Heads and Putting It into the Cultural World. In R. W. Gibbs Jr. & G. J. Steen (Eds.), *Metaphor in Cognitive Linguistics* (pp. 145-166). John Benjamins Publishing.
8. Kövecses, Z. (2010). *Metaphor: A Practical Introduction*. Oxford University Press.
9. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press.
10. Goatly, A. (2007). *Washing the Brain: Metaphor and Hidden Ideology*. John Benjamins Publishing.
11. Yu, N. (1998). *The Contemporary Theory of Metaphor: A Perspective from Chinese*. John Benjamins Publishing.
12. Gibbs, R. W. Jr. (2011). Evaluating Conceptual Metaphor Theory. *Discourse Processes*, 48(8), 529-562.
13. Steen, G. J. (2011). From Three Dimensions to Five Steps: The Value of a Process Perspective for Cognitive Linguistics. *Cognitive Linguistics*, 22(3), 457-476.
14. Lakoff, G. (1997). *Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind*. University of Chicago Press.
15. Gibbs, R. W. Jr. (2006). *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press.

УДК 81-139

ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЖАҢАНДАНУЫ. М.О.ӘУЕЗОВТЫҢ РӨЛІ

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ КАЗАХСКОЙ КУЛЬТУРЫ. РОЛЬ М. О. АУЭЗОВА

GLOBALIZATION OF KAZAKH CULTURE. THE ROLE OF M. O. AUEZOV

Омарбекова Г.Ә.

ф.ғ.к., қауымдастырылған профессор
Назарбаев Университеті

Аңдатпа. Мақалада М. Әуезовтың шығармаларының елу томдық толық жинақтарында (34 том - «Индия очерктері», «Индия күнделіктері», 36 том - «Жапония күнделіктері», 38 том - «Америка әсерлері», «Америка сапары (Жолжазбалар)») жазушының шетелдерге сапарлары жөніндегі жолжазбалардағы бұдан 62-67 жыл бұрын жазылған ой-пікірлері «мәдени бірегейлік», «мәдени әртүрлілік», «шығармашыл тұлға» концептілері аясында қарастырылады. Ұлы жазушының сапарлап барған елдердің мәдениеті, білім беру жүйесі, кедейлік, тіл мәселесі төңірегіндегі жазбаларының мазмұны мен маңызы қазіргі уақыт тұрғысынан қарастырылып, айтылған ой-пікірлердің өміршеңдігі анықталады.

Тірек сөздер: М.Әуезовтың жолжазбалары, мәдени бірегейлік, мәдени әртүрлілік, шығармашыл тұлға, өміршеңдік

Аннотация. В статье путевые заметки в пятидесятитомном полном собрании сочинений М. Ауэзова (том 34 - «Индийские очерки», «Дневники из Индии», том 36 - «Японские дневники», том 38 - «Американские впечатления», «Путешествие по Америке») написанные 62-67 лет тому назад рассматриваются в рамках понятий «культурная идентичность», «культурное разнообразие», и «творческая личность». Содержание и значение произведений великого писателя о культуре, системе образования, бедности и языковых проблемах стран, которые он посетил, рассматриваются с точки зрения современности, определяется жизнеспособность высказанных идей.

Ключевые слова: путевые заметки М. Ауэзова, культурная идентичность, культурное разнообразие, творческая личность, жизнеспособность

Abstract. In the article, travel notes in the fifty-volume complete works of M. Auezov (volume 34 - «Indian essays», «Diaries from India», volume 36 - «Japanese diaries», volume 38 - «American impres-

sions», «Journey through America») written 62-67 years ago are considered within the framework of the concepts of «cultural identity», «cultural diversity», and «creative personality». The content and significance of the works of the great writer about the culture, education system, poverty and language problems of the countries he visited are considered from the point of view of modernity, the viability of the ideas expressed is determined.

Key words: travel diaries of M. Auezov, cultural identity, cultural diversity, creative personality, vitality

Қазіргі адамзаттың дамуында жаһандану – әлемнің тұтастығын, өзара байланыстылығын, өзара тәуелділігін және интегралдылығын қалыптастырушы әлемдік тенденция. Жаһандану ғасырлар бойы адамзаттың дамып, өркендеуінің салдары ретінде емес, қайта онымен бірге қазіргі өркениетке жету үшін үйлесімдікпен дамыды. Ғалымдар жаһандануды бірнеше кезеңдерге бөледі: 1) Еуропаның ерте даму кезеңінде, XV ғасырдан бастап ұлттық қауымдастықтар, жеке тұлға және адамзат туралы идеялар пайда болып, дами бастады. 2) XIX ғасырдың аяғына дейін созылған келесі кезеңде бұл идеялар нақтырақ формаға ие болды; мысалы, унитарлық мемлекеттер енді «халықаралық» қатынастарға қатысты. 3) 1870-1920 жылдар аралығындағы дамудың «шарықтау» кезеңінде қазіргі әлемдік қоғамның негізгі «анықтамалық сипаттары» толығымен бекіді. Әлемдік мәдениет ұлттық қоғам туралы барған сайын жаһандық концепцияларды, еуропалық емес қоғамдарды халықаралық қатынастарға қосуды және жалпы адамзат туралы идеяларды көбірек іздеп, қамтыды [1,59]. Осы кезеңдегі жаһандану басқа да көптеген трансұлттық байланыстар мен стандарттардың өскенін мойындады. Көпшілік XX ғасырдың ортасын басталған жаһандануды адамзат дамуының жаңа кезеңі ретінде атайды. Жаһанданудың жаңа дәуірінде адамдар өз мәдениетінің бірегейлігі мен ерекшелігіне көбірек алаңдай бастады. Мәдени бірегейлік жергілікті білімнің жаһандық маңыздылығын және өзін (Мен), өз ор-

тасы мен ұлтын сезінуді қамтамасыз етеді. Дэн [2] мәдени бірегейлік термині «Мен кіммін?», «Біз қайда барамыз?», «Бізде не бар?» деген сұрақтарға жауап береді дейді. Адамның жеке индивид болып қалыптасуы қоршаған ортадағы мәдениетке байланысты болғандықтан, әркім өз мәдениетін жақын көреді, қорғайды, құрметтейді. Шын мәнінде, жаһандану бұрынғыға қарағанда жеке мәдени бірегейлік туралы көбірек хабар алуға, басқамен өз мәдениетімен араласуға, танып, білуге мүмкіндік берді. Осы мақаланың мақсаты қазақтың біртуар, ұлы жазушысы М. Әуезовтың шығармаларының елу томдық толық жинақтарында (34 томда «Индия очерктері», «Индия күнделіктері», 36 томда «Жапония күнделіктері», 38 томда «Америка эсерлері», «Америка сапары (Жолжазбалар)») қаламгердің шетелдерге сапарлары жөніндегі жолжазбалардағы бұдан 62-67 жыл бұрын жазылған ой-пікірлері «мәдени бірегейлік», «мәдени әртүрлілік», «шығармашылық тұлға» концептілері аясында қарастырылады. Ұлы жазушының сапарлап барған елдердегі мәдениеті, білім беру жүйесі, кедейлік, тіл мәселесі төңірегіндегі жазбаларының мазмұны мен маңызы қазіргі уақыт тұрғысынан салыстырылып, айтылған ой-пікірлердің өміршендігі анықталады.

Жаһанданудың жаңа даму кезеңінде біздің заманымыздың «жаһандық проблемалары» ЖИТС, экологиялық проблемалар, ұйымдасқан қылмыс, терроризм және т.б., шын мәнінде орын алып отырғандықтан, осы мәселелер көптеген елдерде көтеріліп,

әлемдік мәселеге айнала бастады. Бұл жағдайлар осы мәселелерді бірлесіп шешуге бағытталған халықаралық ұйымдардың құрылуына әкелді [3]. Осы өзгерістер тұсында, сәті түсіп, көрнекті суреткер М.Әуезов 1955 жылы алғаш рет, 1961 жылы екінші рет Үндістанға, 1956 жылы Чехословакияға, 1957 жылы Жапонияға, 1958 жылы Германияға, 1960 жылы Америкаға сапар шекті. Бұл сапарлардың сол кезеңнің қоғамдық, саяси, рухани ахуалы мен әлемдік өркениетте өзіндік маңызды орны болғаны анық. Бірнеше алып мемлекеттер арасындағы мәдени, ғылыми, әдеби диалогтардың орнауына тікелей түрткі болып, халықтар арасындағы түсіністікке дәнекерлік ету керектігін ұлы қаламгер былай тұжырымдайды: «Екі халық арасын жақындату үшін көп жан жақсы, дұрыс, өнімді әрекет ету керек. Біріне бірін дұрыс, кең әділ танытуға талаптану керек» (242 б). («Америка эсерлері» мен «Америка сапары (Жолжазбалар)». М. Әуезовтың алғашқы қазақ ұлтының өкілі ретінде басқа елдерге барып, әлемді қазаққа, қазақты әлемге танытуы – жаһандық мәдениет алмасудың алғашқы қадамдары еді.

Әдебиетке шолу. Өткен ғасырдың соңғы онжылдықтарында «мәдени әртүрлілік» теориясы пайда болып, жер бетіндегі еуропалық емес, географиясы басқа жеке мәдениеттер мен институттармен санасу, оларды қабылдау тенденциясы пайда бола бастады. Қазіргі таңда жаһанданудың мәдениеттердің әралуандығына әсері туралы дискурс күрделі пікірталас тудыруда. Технологияның дамуы халықаралық шекараларды бұзды, жаһандану, әсіресе мәдениет төңірегінде кең қанат жайды [4,6]. М.А.Мунтянның пікірінше, мәдениеттанушылар «жаһандану түсінігін әртүрлі түсіндірді, кейбіреулері жаһандану деп біртұтас әлемдік мәдениетті (өркениетті) құру тенденциясын атайды, ал екіншілері жаңа мәдениетті тудырмайтын, керісінше әртүрлі мәдениеттердің өсіп келе жатқан өзара байланысын түсіндіреді,

бірақ ешқандай да бір мәдениеттің басқалардан «үстемдігін» атамайды [5]. И.Шайтановтың ұстанымы бойынша: «Әлем мәдениеті біртұтастанып, жергілікті ұлттық мәдениетті жоққа шығару емес, керісінше, ескі латын формуласы (concordia discors) «бір-біріне ұқсамайтын бірлік» тұрғысынан көрінеді [6]. Оның ойынша, адам дамуының бірыңғай әмбебап схемасы жоқ және барлық мәдениеттер (өркениеттер) бір-біріне қатысты автономды. Яғни, бір мәдениетке тән мінез-құлық нормалары мен өмір салтын басқа мәдениетпен байланыстыруға болмайды: прогресс - регрессия, «озық және артта қалған мәдениеттер жоқ», әрқайсысы жеке организм, оны әркім тек өз логикасы шеңберінде дамытып, зерттеуге болады. М.Әуезов басқа мәдениетті толерантты, түсіністікпен қабылдап, бағалағандығын мына жолдардан байқауға болады: «Удайпур шаһарында ХҮІ ғасырдың Кришнаға арналған храмы-мінажат үйіне келдік. Бұндай жерлердегі дағды бойынша аяқ киімдерімізді төменге, тас басқыштың түбіне тастап жалаң аяқ шықтық. Дәл храмға кірерде намаз кезі екен, жрец (бірқатар шығыс елдерінде ертеректе болған дін басылары) қарсы шықты да бізді сәл бөгей беріп бәріміздің маңдайымызға қызыл бояулы мең орнатты және сол бояудың тап ортасына бір-бір күріш дәнін қондырып берді. Оны бізге «сәлемдесу, жақсылық тілек тілесу, адал бейілмен көрісу белгісі» десті», - деп түсіндіреді [7,329 б].

«20 ғасыр рухани байлықты ысырып қойып, экономикалық адамды – homo economicus, орталық назарда ұстады, адамды экономикаға бағындырып, экономикалық және технологиялық өлшемдерді адамдардың, елдер мен өркениеттердің негізгі өлшеміне айналдырды» [8]. М.Әуезов Үндістан, Америка және Жапония сапарларында өзінің оқырманының материалдық та және рухани дүниетанымын да кеңейтетін танымдық тұстары туралы жазады. Мыса-

лы, ұшақ, оның түрі, бағдары, туралы мына мәліметтерден бастайды: «Индияға аттанған сапарды біз Москвадан бастасақ та, әуелі оңтүстікке қарай беттемей, керісінше, тура терістікке қарай жөнелдік. Халықаралық әуе қатынас жолы біздің Ленинградты, Хельсинкиді басып, Стокгольмге баруымызды қажет етті. Стокгольмнен бүкіл Европаны аралап, Африка жағасын жағалап, Токиодан барып шығатын төрт моторлы үлкен самолетке мінетін болдық. Бұл «САС» деп аталатын Скандинавия компаниясының самолёті. Ол төрт моторлы, 62 кісілік ірі самолет, шапшаң да ұшады» [7,151]. Америкада жазушы қаланың сұлулығы мен тазалығына тәнті болғанын былай суреттейді: «Бұнда да Америкада бар жерде сондай адам жағдайы. Қызметкер, байлар да лыпып тұрады. Бір үлгімен пішкендей біркелкі жанға жайлы өмір. Бұнысына, цивилизациялық, жалпы адамдық жайлы жағдайына еріксіз сүйіспесің. Ол жағынан қарағанда, бұнда, Америкада қала мен деревня айырмасы жағы былай тұрсын, тіпті столица мен провинция деген, орталық пен аудан дегеннің арасындағы айырмасы мүлде жойылған», - деген таңданысын жасырмайды.

Жаһандану дәуірі барлық стереотиптерді бұзып, қоғамның шектен тыс жікке бөлінуіне әкелді. Оның шығу тарихын талдаған, В. Галецкий былай дейді: «Ел ішіндегі халықтың жікке бөлінуі әлеуметтік-экономикалық игіліктердің біркелкі бөлінбеуінен емес, бұл – кез келген қоғамның табиғи жай-күйі, қоғамда әлеуметтік-экономикалық теңсіздік шектен шыққандықтан, игіліктерге иелік ету біркелкі бөлінбейді [9]. Ұлы қаламгер «VIII. Ұлы қалалар мен ұлы қайшылықтар» деген тарауда өзі көріп, көңіліне ұнаған жайттың бәрі отандастарының да қызығушылығын тудыратынын жақсы біліп, жазушы халқы жиі орналасқан, мәселен, бір ғана қала Бенгалиде әрбір шаршы километрге үш жүз адамнан келетінін, жылына 2-3 рет өнім алса да, қара құрым

халықтың еңбекқорлығына қарамай, сіңірі шыққан қайыршылықтың бар екендігін, соның салдарынан тазалықтың тапшылығын айтады [7,165]. «Жүргіншісі аз, қағаберіс алаңы мүлде жоқ. Сол көшелерде қайнаған адам селінің арасында тағы да буйвол, есек, сиыр, рикшалар қақтығысып жүр. Бұл қала –байлықпен, барлықпен қатар барынша сорлаған жоқшылық, қайыршылықтың бетпе-бет кезігіп тоғысқан жері. Көше сайын қайыршы еркек, әйел, қара борбай балалар жалаңаш, аш күйде қаптап жүр. Шаштары кірлеген, дудыраған, ауру екені, кәрі екені белгісіз, беті қатпар-қатпар болып қатып қалған қайыршы әйел қолына емшек баласын ұстап, машинаға үміткер қолын созып жүргізбейді... Кей ағаштың түбінде, әлдебір алақандай көгал алаңда немесе тас үйлердің тас іргесінде ап-ашық көшеде жыртқы, жұқа лыпасына шала оранып, бұралып жатқан адамдар талай жерде жиі кездеседі» [7,166]. Жазушы халықаралық байланыста тек материалдық қана емес, рухани байлықтан да көмек беру керектігін, әлем жұрты арасында әдеби, мәдени диалогтардың жүйелі жүргізілуі орасан мол байлыққа кенелтетінін қаперде ұстау керектігін ескертеді.

Мақаланы жазу барысында бірнеше тілдегі ғылыми әдебиеттерді талдау, салыстыру, жүйелеу әдістерімен бірге тарихи-этимологиялық, компонентті-семантикалық әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Соңғы кездері мәдениеттегі жаһандану мәселелерін түсінуге тырысқан зерттеушілер мәдениеттер диалогы, мультимәдениет теориясы мәселелеріне мән беруде, сондықтан өзара түсіністікке, диалогқа, ортақ мақсаттарға жетуде бірлікке, өзара мүдделерді сақтауға ұмтылу қажет екендігімен бәрі келіседі. Мәдениеттер диалогында «сөзсіз дерлік жаһандану агенті» [10] жазба әдебиетке ерекше рөл беріледі, өйткені ол әрқашан әртүрлі мәдениеттердің тоғысқан жерінде орналасып, олардың өзара әрекеттесуіне байла-

нысты дамиды. Жазушы материал жинауда, жоба-жоспарларын, ойын қағазға түсірудегі өзіндік әдісі – қолжазбалардың бірде араб, енді бірде латын, кейде крилица таңбаларымен қағазға түсіріп отырған. Алғашқы сауатын араб тілінде ашқандықтан болар, көбінде Құран тіліне де кетіп қала берген. Оған әйгілі «Абай жолы» роман-эпопеясын жазар алдындағы дайындық жұмыстары, яғни ел ішінен тарихи, әдеби, өмірлік деректер жинау барысындағы қолжазбалары дәлел. Және шет елдерге шыққан шығармашылық сапарларындағы күнделіктері мен жолжазбаларында және өзі оқып белгі қалдырып отырған кітап жиектерінде (Индия, Жапония, Америка) көбінде араб таңбалары түсірілген [11,122]. Бұндай жағдай, әсіресе, қазіргі таңда мәдениеттер жақындап, басқа халықтардың ұлттық тілдері оқуға қолжетімді болған уақытта, жаһандану процестерінің арқасында айтарлықтай дамыған көркем аудармаларға қатысты мәселе болып қарастырылады. Жазушы шығармаларында шетел сөздерін қолданылу мәселесі арнайы зерттеу нысаны бола алады.

Гуманистік идеологияның негізінде адамның өзіне берілген мүмкіндіктерінің ішінен жауапкершілігі мол, соны, дұрыс таңдауын еркін жасайтын, жасампаздыққа жаны жақын, әлеуметтік-мәдени ортаның қажеті мен сұранысына қабілетті, икемді жауап беретін шығармашыл тұлға идеясы жатыр. Көрнекті кеңестік психолог Л.Выготский шығармашылық тұлғаны – адам мен адамзат дамуының ең жоғары дәрежесі болып табылатын данышпан деп атады. Оны құдай солай дара етіп жаратқан. Оның мақсаты – материалдық пен рухани дүние арасындағы синтетикалық тепе-теңдікті табатын миссияны орындау деп түсіндірді [12]. Бір азаматтың бойындағы білімі мен шығармашылығынан сол елдің, ұлтының табиғаты танылып, мәдениеті мен ұлттың ерекшелігі танылады. Қазақ ұлтының дара тұлға, біртуар өкілі ретінде жазушы шет

елге сапарларын абыроймен атқарды. Осы сапарларда қазақ ұлтының өкілі ретінде елді танытудағы оның жеке тұлғасы дараланып көрінеді. «В США меня нарекли мудрецом,...в Японии тоже. Я приписываю это тому, что я учусь больше и охотней, чем учу»,-деген екен жазушы [5,116]. Сан ғасырлық тарихы, мәдениеті, әдебиеті, өнері бар әлемдегі ірі мемлекеттің еш елге ұқсай бермейтін тарихи ескерткіштерімен, салт-дәстүрімен, тұрмыс-тіршілігімен танысып, әдебиет және мәдениет қайраткерлерімен сұхбаттасып, өзіне етене таныс әлем фольклоры мен шығыс әдебиетіндегі рухани әлемді өз көзімен көріп, сол әдемі әсерден туған Үндістан туралы очерктері қазақ оқырмандары үшін жаңалық еді. Сонымен, жазушының жеке шығармашылығының туындысы арқылы басқа елдер мен олардың тарихынан мәлімет, мәдениет үлгісі, білім беру жүйесі, қала архитектурасы мен асын, табиғатын қазаққа танытуы сол уақыттағы «қатаң кеңестік жүйенің» шымылдығынан асып, шынында да ауылдан басқа алысқа барып көрмеген қазақ тыңдарманы мен оқырманына «жөні-жолы бөлек оқшау сапарды» әңгімелеп, жаһанды елге танытқан, басқа елдің өмірін, тұрмыс-тіршілігін елге жеткізген, жаңалығы мол іс-сапар деп бағаланды.

М.Әуезовтың жолжазбаларында тіл мәселесіне ерекше көңіл бөлгендігі байқалады. Мәдениеттің құрамдас бөліктерінің ішінде тіл мәдени белгілердің маңызды құралы болып табылады. М. Әуезов бірнеше тіл білген, соның дәлелі: 26/II. Бүгін таңертең ерте тұрдық. Сағат 9-да Лос-Анджелесқа аттанамыз. Нью-Йоркте 8 күн тұрдық. Жолда газета оқыдым. «Нью-Йорк Таимс» 26/II. Салисберн Харнсон жазды «Писатели невидимки под огнем» [11,198]. Жазушы ағылшын тілінде өздігінен газет оқи алған және орыс тілінде еркін жазып, сөйлеп, түркі тілдерінің бірнешеуін еркін меңгерген. М.Әуезов жастардың орыс тілі арқылы әлемдік әдебиетпен жан-жақты танысып, көп тіл

білгеннің дүние танымының кең болатынын айтып, шын пейілмен кеңес, бағыт-бағдар ұсынады. «Екі тілдің мәдениетін бойға сіңіру ол адамды кең тынысты етеді. Молырақ жағаны кеңірек көретін қос қанатты көреген ете түседі. Екі тіл мәдениетін білгендіктен Абай-Абай болды...Екі бірдей ана тілің болу – екі енеге тел өскендей, екі-жақты, егізекі нәр қасиет, қуат бітіреді...», - деп басқа тіл білудің құдіретін жастарға үлгі етеді [14,35]. 1958 жылы Ташкентте өткен Азия, Африка елдері жазушыларының конференциясында М.Әуезов «Сен Никконы көрмеген болсаң, онда «ғажап» деген сөзді қолданба» деген жапон нақылын еске алып, сөз арасында қолдануы жазушының шет тілін меңгеруге қабілеттілігін, басқа тілдің тілдік бейнелі оралымының мағынасын жетік түсінген ойының жүйріктігін айғақтайды.

Ұлы жазушы жолжазбаларында білім беру мәселесін де ерекше назарында ұстаған. Америка мен Үндістанға сапарларында Колумб университеттің славян филологиясы департаментінде Совет одағының бірнеше тілдерімен қоса өзбек, азербайжан, армян тілдері де оқылатынын, тіпті «Қазақтың батырлар жырлары және оның өзге эпостармен жалғасы» деген тақырыпта магистрлік, «Өзбек эпосы» туралы докторлық диссертация қорғалғаны қаламгерді қатты қызықтырады. Жазушы Дели университетінде болғаны, 32 университеттегі жалпы жағдай, елдің оқу жүйесіндегі ерекшеліктер, студенттер мен оқытушы профессорлардың саны, жағдайы, факультеттегі мамандықтар, үш сатылы оқу жүйесіндегі бакалавриат, магистратура, докторантура, т.б. білім беру саласына қатысты мәліметтері естеліктерінде түгелдей тізіліп жазылған [7,157]. Қа-

ламгердің көріп, жазғандары мемлекетіміз тек тәуелсіздік алғаннан кейін ғана еліміздің білім беру жүйесіне ене бастады. 2010 жылы жоғарғы білім берудің еуропалық аймағына қатысатын елдердің Білім беру Министрлерінің II Болондық Форумында Қазақстан Болондық үдеріске енді. Болон процесінің қағидаларына сәйкес, ЖОО-да білім беру, ғылыми, қаржылық, халықаралық және өзге де қызметтерін жүзеге асыруда еркіндік берілді. Бұл студенттердің академиялық кеңістікте әлемдік ұтқырлығын арттырды, сонымен қатар түлектерге жаһандық сұраныстағы жұмыстарға орналасуларына мүмкіндік берді. Жаһанданудың артықшылығы қазақстандық жастарға әлемдік білім алу-ды қолжетімді жасады. Қаламгер сонымен бірге күнделіктерінде жаһандық мәселелер қатарында әйел теңдігі, еңбек миграциясы сияқты мәселелерді де көріп, жазбаларына түртіп алып отырған.

М. Әуезовтың Индияда болған сапарларында, 1957 жылдың 10-ынан басталып, 26-шы тамыз айына дейінгі аралықтағы Жапония елінде өткен оқиғалар мен кездесулерде, Америкада болған бір айға сазылған сапарында ұлы жазушы – өзінің ұлттық бірегейлігімен бүкіл адамзатқа қажетті рухани құндылықтар төңірегінде әдебиет пен мәдениет мәселесі жайлы ой көтеріп, мәдениеттің әртүрліліген сақтау мен дамытуда әдеби диалог орнатқан қазақтың алғаш данышпан ұлы, асыл азаматы.

Кемеңгер жазушының артында қалдырған өз қолымен жазған құнды дүниелері – бүгінгі қазақ баласына мақтаныш, ұлттық мәдениетімізді айшықтайтын, таныстыратын, ұлттық кодты, ұлттық болмысымызды сақтайтын әлемдік деңгейдегі деректі құндылықтар.

Әдебиеттер:

1. Robertson, Roland. 1992. Globalization: Social Theory and Global Culture. London: Sage.
  2. Омарбекова Г. Ә. Тіл және жаһандану. Оқу құралы, Нұр-Сұлтан: Fast Print. 2019. – 150 б.
  3. Deng, N. (2005). On the national literature's tactics in the globalization's language environment. Journal of Human Institute of Humanities, Science and Technology, 1, 39-41.
  4. Латов Ю. Римский Клуб. / «Кругосвет» Энциклопедия, 2008.
  5. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти томах. — Г.: Педагогика. — 1981-1985. (128)
  6. Пантеев, А. «М. Ауэзов и современников воспоминаниях», 116 б.
  7. Пірәлі Г.Ж. Қазіргі Мұхтартану, Алматы: Елтаным, 2014. – 320 бет.
  8. Орлова И.Б. Асимметричность глобального мира. <http://www.ispr.ru/Confer/confer1.html>
  9. Галецкий В. Демографическая глобализация: проблемы. Дружба народов. 2004, №11.
  10. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. «Америка әсерлері», «Америка сапары (Жол-жазбалар)», 38-том. Алматы: Жібек жолы, 406 б. 155-253 беттер.
  11. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. Алматы: Жібек жолы, 2011-456 бет-35 б.).
  12. Мунтян М.А. Глобализация. Что это такое? <http://www.ispr.ru/Confer/confer1.html>
  13. Шайтанов И. Триада современной компаративистики: глобализация – интертекст – диалог культур. Дружба народов, 2005, № 6.
  14. Greenblatt Stephen. Racial Memory and Literary History. PMLA Journal. Vol. 116. No 1. January 2001. P. 59.
  15. Пірәлі Г., МұхтарӘуезовАмерикаәсерлері. Mukhtar Aueзов impressions of America special edition, 2021, Алматы: Service Press, 327 б.
  16. Пірәлі Г.Ж. XXI ғасыр және Мұхтартану мәселелері. Алматы: Қоңыр, 2021, 146 бет.
-

ҚАЗАХСТАНДА ЖОҒАЛЫП БАРА ЖАТҚАН ТҮРКІ ТІЛДЕРДІ САҚТАУ МӘСЕЛЕСІ

ПРОБЛЕМА СОХРАНЕНИЯ ИСЧЕЗАЮЩИХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ В КАЗАХСТАНЕ

THE PROBLEM OF PRESERVATION OF TURKIC LANGUAGES DISAPPEARING IN KAZAKHSTAN

Тажибаева С.Ж.

филология ғылымдарының докторы, профессор

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

«Аударма теориясы мен практикасы кафедрасы»

ORCID ID 0000-0002-5655-8391 E-mail: tazhibaeva_szh@enu.kz

Аңдатпа. Мақалада Қазақстанның түркі әлеміндегі басты орны анықталып, түркі әлемінің әлемдік зерттеулердегі ерекшеліктері ашылады. Түркологиядағы зерттеулерге, түркітілдерінің классификацияларына, сондай-ақ қазіргі таңдағы жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттаудың маңыздылығы баса көрсетілген. Тілдік құжаттау қазіргі кездегі лингвистиканың жеке саласы, оның өз зерттеу әдістері, ережелері бар, ол сипаттамалы және нормативті емес. Оның міндетіне грамматиканы, сөздікті немесе тілдің стандарттық нормаларын жасау болып табылады.

Тірек сөздер: Қазақстан, түркіәлемі, түркология, түркітілдері, түркітілдерді құжаттау.

Annotation. The article considers the main place of Kazakhstan in the Turkic world, reveal the peculiarities of the Turkic world in world studies. The importance of research in Turkology, classifications of Turkic languages, as well as documentation of current disappearing languages is underlined in detail. Language documentation is a separate area of modern linguistics, which has its own research methods, its own rules, which are descriptive and not normative. The pivotal task is to develop a grammar, dictionary or standard norms of the language.

Keywords: Kazakhstan, the Turkic world, Turkology, Turkic languages, documentation of Turkic languages.

Аннотация. В статье рассматривается основное место Казахстана в тюркском мире, раскрываются особенности тюркского мира в мировых исследованиях. Подробно подчеркивается важность исследований в области тюркологии, классификаций тюркских языков, а также документирования современных исчезающих языков. Языковая документация - это отдельная область современной лингвистики, которая имеет свои собственные методы исследования, свои собственные правила, которые носят описательный, а не нормативный характер. Ключевой задачей является разработка грамматики, словаря или стандартных норм языка.

Ключевые слова: Казахстан, тюркский мир, тюркология, тюркские языки, документация по тюркским языкам.

Қазақстан – 126-дана астам түрлі этнос өкілдері өмір сүріп жатқан полиэтникалық және поликонфессионалдық мемлекет [1]. Түркі әлемінің моделін бейнелейтін халқымыздың үштен бірін 25 түркітілдерінде сөйлейтін түркі этностары құрайды.

Қазақстан қазіргі таңда түркі семьясының ішінде түрлі классификациялық топтарға жататын (қыпшақ, қарлұқ, оғыз, саян-алтай) түркітілдерінің (Н. Баскаковтың классификациясы бойынша) өзара ықпалдасқан және өзара кіріккен (ішінара жекелеген араласу) процесі жүріп жатқан өте сирек аймақ болып табылады.

Түркі әлемінің өзіндік ерекшелігін қазақ ғалымдары Батыс және посткеңестік ғылыми қауымдастықтармен тығыз байланыса отырып, түрлі лингвистикалық, мәдени-тарихи бағыттарда жан-жақты зерттейді.

Түркі әлемінің өзіндік ерекшелігі тілдік және мәдени-тарихи салада жан-жақты бағыттарда зерттелуде. Ежелгі түркітілдерінің грамматикалық құрылымы әлі күнге дейін өзекті тақырыптардың бірі болып қалуда және М. Эрдал, Р. Таш, Л. Йохансон, Е. Чата, И.В. Кормушин және т.б. ғалымдардың қызығушылығын тудыруда [2]. Түркітанушы ғалымдар түркі тілдеріндегі көптілділік мәселелерінде толыққанды зерттеуде [3]. Салыстырмалы-салғастырмалы бағытта түркі мәтіндерінің корпусын құру жойылып бара жатқан түркі тілдерін сақтаудың өзекті міндеттерінің бірі болып саналады [4]. Тілдерді құжатқа көшіру арнайы лингвистикалық пән ретінде соңғы онжылдықтарда қалыптаса бастады. Түркітануда бұл бағыт жаңа болып есептеледі [5]. Құжаттау және мәтіндердің лингвистикалық корпусын құру мәселесі Қазақстандағы түркітану мен филологиясы үшін де жаңа бағыт болып есептеледі.

Қазақстандағы заманауи түркітану зерттеулері соңғы жылдарда мынадай негізгі екі бағытта белсенділік танытуда:

- Ерте және кейінгі орта ғасыр жазба ескерткіштерін зерттеу;

- Қазіргі түркі халықтарының тілдері мен мәдениеттерін синхронды түрде зерттеу.

Жазба ескерткіштерді Кеңестік түркітанушы ғалымдар жеткілікті түрде зерттеді және Батыс пен Шығыс, ТМД елдері, сондай-ақ Қазақстан ғалымдары тарапынан жаңа бағытта зерттелуі үстінде (А.Аманжолов, Г.Айдаров, А. Құрышжанов, М. Жолдасбеков, Н.Шаймердинова және т.б.).

Қазіргі таңда елімізде өмір сүріп жатқан әртүрлі этностардың басым көпшілігін барлық түркі тілдерінде сөйлейтін әртүрлі түркі этностарының өкілдері құрайды. Еуразия кеңістігінде өмір сүріп жатқан түркі әлемі 40-тан астам этностың басын біріктірсе, қазіргі Қазақстанда, 2009 жылғы халық санағы бойынша, 25 түркі этносы өмір сүруде. Олардың көбі тек қана Қазақстанда ғана сақталған [6, 7]. Оғыз тобының ең көп өкілдерін құрайтын түріктер, Грузиядан Қазақстанға 1944 жылы жер аударған.

Қазақстанда қазіргі уақыттағы түркі халықтарының, оның арасында түркі диаспорасының субэтникалық топтарының тілі, мәдениеті мен тарихының синхрондық сараптамасы осы кезге дейін жүйелі түрде жасалмаған. Қазақстандағы түрік диаспорасының этномәдени, этносаяси үрдістері туралы бірқатар зерттеулер бар. Мысалы, түркіхалықтарының этномәдениеті А. Тоқтабайдың монографиясында зерттелген [8]. Қазақстандық зерттеушілердің диссертациялық еңбектерінде түркітілдес халықтардағы этносаяси үрдістердің зерттелу тарихы, Қазақстандағы түрік диаспорасының этномәдени дамуы сарапталған. Американдық ғалым Дейва Бхавнаның (Dave, Bhavna) монографиясында Қазақстанның этникалық ерекшеліктері зерттелген [9]. Американдық зерттеуші Омер Авчидің (Omer, Avchi) мақаласында АҚШ-та өмір сүріп жатқан ахыска түріктерінің тілдік ерекшеліктері қарастырылған [10]. Түркітілдес мемлекеттердегі түркітанушылардың ұжымдық монографияларында еуразия

кеңістігіндегі түркітілдерінің қолданылу ерекшеліктері зерттелген [11].

Жүргізілген әлеуметтік сауалдар нәтижесінде, Қазақстандағы түріктердің өздерін түрік ахысқа, түрік хемшилли, түріклаз, түріктер екеме деп таныстыратындықтары анықталды. Қазақстандағы түріктердің тілдері мен мәдениеттері туралы арнайы зерттеулер бұрын-соңды жүргізілмеген, сонымен қатар, түрік тілінің субэтникалық диалектілерінің ерекшеліктері зерттелмеген, жоғалып бара жатқан түрік тілі нұсқалары мәтіндерінің құжаттық қоры жасалмаған. Өздерінің отаны Грузияға оралуларына мүмкіндігі болмаған ахысқа, хемшилли, лаз, терекеме түріктері көптеген елдерде шашыраңқы өмір сүріп жатыр, олардың ішіндегі ең саны көп диаспора Қазақстанда өмір сүруде. Субэтникалық топтардың тіл нұсқаларының мүлдем жоғалуы мүмкін немесе олардың ревитализациясын жасау амалдарын қолға алудың қажеттілігі туып отыр. Оған қоса, Қазақстандағы түрік тілдері жазбаша нұсқасы болмағандықтан, жағдай күрделене түсуде. Осыған байланысты, түрік тілінің түрлі нұсқаларын зерттеу, құжатқа көшіру, ғылыми тұрғыдан жан-жақты сараптау және сипаттау қажеттілігі, сонымен қатар Қазақстандағы түрік диаспорасының әртүрлі диалектілерінің тілдік ерекшеліктерін құжатқа көшіру түркітанудағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады.

Аталған тілдердің негізгі этникалық топтан шығып кетуі, мысалы, тілдің және дәстүрлі түрік мәдениетінің белгілі жақтарының консервациясына жол ашқандығын ерекше атап өтеміз. Қазақстандағы түріктердің тілі Түркия Республикасындағы кемалисттік реформадан бұрынғы күйінде сақталған. Сонымен қатар, қазіргі таңда Қазақстандағы түріктердің мәдени ассимиляцияға (қазақ тілді және орыс тілді мәдениеттерге бірдей) тез ұшырап жатқаны белгілі. Алдыңғы ұрпақтың сақтап келе жатқан тілі мен мәдениетін зерттеушілер жазып алуы тиіс. Ерекше атап өтетін жәйт, сауалнамаға

жауап берген түрік этностарының ортақ пікірінше, орталық Азия елдері арасында, түрік диаспорасына өз мәдениетін сақтап, оны жалғастыруға ең қолайлы жағдай туғызып отырған ел Қазақстан екендігі атап өтілген.

Осылайша, түрік диаспорасының тілі мен мәдениетін зерттеу екі жақтан қызығушылық туғызуда: біржағынан, тарихи отанын жоғалтқан түрік тілінің архаикалық түрлерін зерттеу болса; екінші жағынан, мәдени ассимиляция және ұрпақтар өзгерісі үрдісіне байланысты жойылып кету қаупінде тұрған тілдік және мәдени мирасты жазып құжатқа көшірудің қажеттілігі.

Қазақстандағы түріктілінің нұсқаларын құжатқа көшіру еліміздің барлық аймақтарында жүргізілген. Түрік субэтностарының ең тығыз орналасқан жерлері, 1944 жылда депортация кезінде орналасқан Алматы, Жамбыл, Оңтүстік Қазақстан облыстары болып табылады. Аталмыш аймақтарда далалық зерттеулер жүргізілді.

Түрік материалы бұл түрдегі зерттеуді жүргізу үшін өте тиімді, себебі қазақстандық диаспоралардың әлеуметтік жағдайларының кейбір кең таралған жақтары нақты депортацияға ұшыраған халықтар арасында аз кездесетін, реабилитация ала алмаған және тарихи отаны Грузияға оралу мүмкіндігі жоқ ахысқа түріктері де кездеседі.

Жаһандану үдерістері, спутник теледидары аркасында қазіргі түрік тілінің әсері, бұқаралық ақпарат құралдары қазақстандық түріктердің әртүрлі субэтникалық топтарының өзіндік мәдениеті мен тілінің өзгеріске ұшырауына себеп болуда. Сонымен қатар, түріктердің ұлттық сана сезімінің жоғарлауы, өз тілімен мәдениетін сақтауға ұмтылыстары, бұл тілдердің құжатқа көшірілуі әлеуметтік сұранысқа ие болғандығын көрсетеді. Құжатқа көшірудің тек қана ғылыми емес, сонымен қатар үлкен әлеуметтік маңызы да бар.

Қазіргі таңдағы тіл білімін зерттеуші лингвист ғалымдардың алдында тұрған

ең басты мәселелердің бірі бұрын-соңды зерттелмеген, жоғалып бара жатқан немесе жоғалу қаупі төніп тұрған тілдерді зерттеу және сипаттау болып табылады. Жоғалып бара жатқан немесе жоғалу қаупі төніп тұрған (endangeredlanguages) тілдерді құжаттау – қазіргі кездегі лингвистикадағы жаңа бағыт болып отыр.

Түрік тілдерінің барлық нұсқалары (ахысқа, хемшилл, терекеме, лаз) негізгі тілдерінен ажыраған болатын. Жетпіс жыл бойы (КСРО тарағанға дейін) олар Түрік республикасында қолданылатын түрік тілі мен араласқан жоқ. Ал түрік тілінің өзі Кемалдық реформадан кейін де біраз өзгерістерге ұшырағаны белгілі. Сондықтан Қазақстандағы түрік тілінің әлі де болса жазылып алынбаған нұсқаларын жинау, топтастыру және оларды сипаттаудың лингвистикалық маңызы зор. Жағдай тілді қолданушы ескі көздердің өмірден озуымен, ал жаңа ұрпақ тілінің Қазақстанда тұратын басқа да халықтар тілдері мен ықпалдасуының салдарынан өзгеруіменде қиындап отыр. Қазақстанда тұратын түрік халқы тілдерін құжаттау қазіргі кездегі түркологияның өзекті мәселесі болу мен қатар лингвистерге нақты, жаңа және ешбір жерде жарияланбаған тілдік материалды игеруге мүмкіндік береді.

«Фольксваген» қорының (Германия) гранттық қаржыландыруымен 2014-2020 жылдары Берлин Еркін университеті (Германия), Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ және М.Х. Дулати атындағы ТарМУ базасында «Пост-кенестік Қазақстандағы түрік халықтарының тілі мен мәдениетінің арақатынасы» тақырыбындағы халықаралық жоба бойынша жұмыс атқарылды. Жобаның мақсаты – түрік тілдеріне әлеуметтік-лингвистикалық зерттеу жүргізу, Қазақстанда тұрып жатқан жоғалып бара жатқан қарайым, қырымшақ, шор тілдерін құжаттау болып табылады. Сонымен қатар Қазақстан ғалымдары осы жоба аясында неміс түркология мектебі қолданып жатқан тілдерді

құжаттаудың инновациялық халықаралық стандарттарын да игеру мүмкіндігіне ие болды. Себебі тілдік құжаттау қазіргі кездегі лингвистиканың жеке саласы, оның өз зерттеу әдістері, ережелері бар, ол сипаттамалы және нормативті емес. Оның міндетіне грамматиканы, сөздікті немесе тілдің стандарттық нормаларын жасау енеді.

Тілді құжаттаудың негізгі мақсаты – тілді әртүрлі қалыпты жағдайларда қолданудың көп мақсатты қайта таныстырылатын мысалдар корпусын жасау, яғни жан-жақты әлеуметтік және мәдени контекстерде коммуникативтік жағдайларды жазып алу. Ары қарай барлық мәліметтер түсіндіріледі, мағынасы ашылады және түсініктеме беріледі [9].

Тілді құжаттаудың негізгі ұстанымдарына мыналар жатады: әртүрлі лингвистикалық сипаттау базасы ретінде жоғары сапалы лингвистикалық мәтіндердің кең түрін жасау; тілдік мәтіннің басқа дереккөздері жоғалып кетсе де нақты тілді жаңғыртудың негізін құру; тілді сақтау және оқытуға негіз болатын мәтінді жасау [9].

Тілдік корпус тілдік мәтіннен тұратын алғашқы мәліметтерден, метамәліметтерден, глоссарийден тұрады. Тілдік материалдар жазбалар, транскриптер, аудармалардан болыпта былады: жазбалар (мысалы: транскриптілеу, морфологиялық талдау, жекелеген феномендер сипаты); метамәліметтер (жиналған материалдардың құрылымдық мәліметтері).

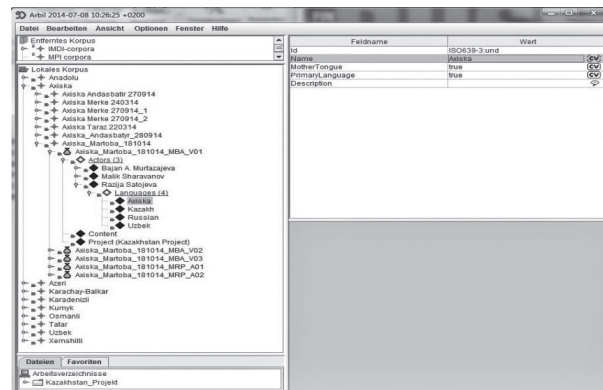
Аудио және бейнематериалдар құжатталады, содан кейін ғана ауызша жазбаның әрқайсысы жеке-жеке транскрипцияланады. Жазбалардың мағынасын түсіндіру – зерттеудің ең бір еңбекті көп қажет ететін ауқымды міндетінің бірі. 2-суретте 1-суретте келтірілген жазбаның түсіндірмесі берілген. Ауызша жазба үлгілері IPA халықаралық транскрипциялау жүйесі (International Phonetic Alphabet) бойынша түсіндіріледі.

Ahiska_Martoba_181014_MBA_V01

nærædæ æxumaj qurtardus | fej u institut næj qurtardus | bæen Gurtardum æt:u3 jed:indæt jukda
pedagø3t institut | neræde | bakvda | baku | adu næ jdr institutun | pedagagittiskij |
pedagogitteskij orda benim birindætde tadit geldim bakvja gøryn æ gözeldvyr fæaxr bakonen fabrikler
zæfætter gymbægyittijler Gajnvædæ fej ætævæxt bakvnyv næ ævler tikilt radijon ar hæz bir jænæ jekvly
hæjn dyfmanætanun gözæ tækvlyv fæktv bæn lla dæxt bakvnyv æfæxæm gezeræm ævzæleræ næ bizim
qaharbandux tutup æfæxæm jafæxæz savætim bæjk bævælt æt jæfæul gæjntim bæxt bakvnyv |

Сурет 1. IPA халықаралық транскрипциялау жүйесіндегі жазудың мағынасының ашылуы.

Аталған тілді құжаттау барысында Toolbox бағдарламасы арқылы мәтіндік және сөздік қоры жасалады, ол өз кезегінде морфологиялық талдау жасауға мүмкіндік береді, сөздің қызмет аясын анықтайды және жартылай автоматы түрде оның мағынасын түсіндіреді, яғни әртүрлі морфемаларға бөлінген сөздердің бірнұсқасын таңдап алуға мүмкіндік береді. Мәтіндік мәліметтер мен мәтіндер сараптамасының толығы мүмкіндігіне қарай жаңа сөздер автоматы түрде толығып отырады. Мысалымызда біз түрік тілінің ахысқа нұсқасының мәтінінің талдауын ұсындық. Бұл жазылып алынбаған, нормаға түспеген тіл болғандықтан, көптеген сөздерді айтудың бірнеше нұсқалары болуы мүмкін. Соған сәйкес біз осы нұсқалардың барлығын әрбір сөзге арналған сөздікқорға қосамыз және олардың әдеби нормадағы нұсқаларын да береміз. Осылайша алынған барлық мәліметтер Наймеген қаласындағы (Голландия) Макс Планка атындағы институттың Архив серверінде сақталады. Біздің жоба үшін біз осы серверден арнайы орын алдық. Төменде серверде сақталған файл көрсетілген.

Сурет 2. Неймегендегі сервердегі жобаның тілдік мәліметтері.

Тілдік мәліметтерді жүйелеу, әр файлға метамәліметтер жасау үшін Arbil бағдарламасы қолданылады, ол төмендегідей мүмкіндіктерге ие:

- Архивте сақталған бірліктерді көру;
- Мета мәліметтерді импорттау және экспорттау, оларды редакциялау;
- Метамәліметтер арқылы жаңа корпусстар мен қосымша корпустар жасау;

Түрлі қолданушылар үшін файлдардың қолжетімдігін басқару және қажет жағдайларда мәліметтерді жасыру.

Атап айтқанда, мәтіндер корпусын жасау, жоғалып бара жатқан тілдерді құжаттау түркітану мен қатар Қазақстан лингвистика үшін болашағы зор бағыт болып табылады. Сонымен қатар шетелде тұратын этникалық қазақтардың да тіл ерекшелігін, тарих пен мәдениетті зерттеу өзекті мәселе болып табылады.

Қазақстан мемлекеті тәуелсіздік алғаннан кейін ата-бабалары

Объективті және субъективті факторлардың әсерінен өткен ғасырдың бірінші жартысында Қазақстаннан кетуге мәжбүр болған этникалық қазақтар өздерінің тарихи Отанына орала бастады. Тәуелсіздік алған 30 жыл ішінде алыс-жақын шетелдерден мыңдаған этникалық қазақтар тарихи Отанына қайтып оралды. Қазақстанға қоныс аударған қандастардың ішінде саны

жағынан ең көбі – Қытай мен Моңғолиядан келген этникалық қазақтар. Атамекенге қоныс аударған халықтың ана тілі нормасын жетік меңгергендігі Қазақстанда кенес өкіметі жылдарында жойыла жаздаған қазақтілінің, ұлттық болмысының, мәдениетінің, әдет-ғұрпы мен салт-дәстүр функцияларының қайта жандануына ықпал

етті. Сонымен қатар түрлі мәселелер мен бетпе-бет келген отандастар әлеуметтік-мәдени және лингвистикалық қиындықтарды бастан кешірді. Осыған байланысты, қандастарымыздың әртүрлі нұсқаларын зерттеу, құжатқа көшіру, ғылыми тұрғыдан жан-жақты сараптау және сипаттау қажет және маңызды мақсаттын бірі болып табылады.

Сілтеме. Ғылыми жұмыстың зерттеу нәтижелері Қазақстан Республикасы Ғылым және Жоғары Білім министрлігі Ғылым комитетінің қолдауымен орындалды (грант №AP19676809).

Acknowledgements. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant no. №AP19676809)

Әдебиеттер тізімі:

1. Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник. – Астана: «Изд-во Арман-ПВ», 2007.- 304 с.
2. Erdal M. 2004. Grammar of Old Turkic. Leiden: Brill; Rono Tas, A. 1998. The Reconstruction of Proto-Turkic. In: Johanson, L. & Csato, E. (eds.) The Turkic Languages. London, New York: Routledge. 67-80; Inclusive and exclusive forms in the Turkic imperative paradigm. In: Ay, S. et al. (eds.). Essays on Turkish Linguistics (Proceedings of the 14th International Conference on Turkish Linguistics, August 6-8). (Turcologica 79). Wiesbaden: Harrassowitz, 2009. 421–430; Кормушин И.В. Древние тюркские языки. – Абакан: ХГУ, 2004. 336 с.
3. Pfaf, Carol. Sociopolitical and Linguistic Developments in Diaspora Turkish. In Book of Abstracts. 16-th International Conference on Turkish Linguistics. September 18-21, 2012 – Ankara.
4. Csato, E. A Digital Corpus of Halich Karaim. In Book of Abstracts. 16-th International Conference on Turkish Linguistics. September 18-21, 2012 – Ankara, <http://www.lrecconf.org/proceedings/lrec2012/index.html>; Невская И.А., Тажибаева С.Ж. Современная тюркология и международное сотрудничество на Евразийском пространстве // Global Turk . №1. С. – Астана, 2014.
5. Lehmann, Ch. 1983. Directions for interlinear morphemic translation. In: Folia Linguistica, 16. 193-224; Austin, P. (Ed.). 2004; Language documentation and description. Working papers. Issue 1. London: London University; Woodbury, T. 2004; Defining documentary linguistics. In: Austin, P. (Ed.). Language documentation and description. Working papers. Issue 1. London: London University; Erdal, M., Nevskaya, I. Nugteren, H., Rind-Pavlovski, M. et al. 2013. Handbuch des Tschalkantürkischen. Teil 1. Texte und Glossar. Erdal, M., Nevskaya, I. Nugteren, H., Rind-Pavlovski, M (Eds). Wiesbaden: Harrassowitz.
6. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан. Статистический сборник /Под ред. А.Смаилова/ Астана, 2010 - 297 с. www.stat.gov.kz
7. Алтынбекова О.Б. Этноязыковые процессы в Казахстане. – Алматы: Экономика, 2006. – 416 с.;
8. Тоқтабай А. Түркі халықтарының этномәдениеті. – Алматы: «Толағай», 2006. – 328 б.;
9. Галиев А.А. Этнополитические процессы у тюркоязычных народов: история и ее мифологизация. – Автореф. дис... д-ра ист. наук. – Алматы, 2010. - 25 с.; Ибрашева Ш. Қазақстандағы юрилік диаспорасы (этномәдени дамуы). Автореф.... канд. ист. наук.- Алматы, 2010.- 32с.
10. Bhavna Dave, 2007. Kazakhstan: Ethnicity, Language and Power (London, Routledge); Omer, Avchi Understanding the culture of Ahiska Turks in Wheaton Illinois: A case study – www.nova.edu/ssss/QR/QR17/avci/PDF
11. Тюркские языки в условиях глобализации (этносоциологический анализ татарского языка) – Астана, 2011; Джусупов М., Сапарова К. Тюркская фоностистика (на материале узбекского языка). – Астана 2011; Тюркские языки в евразийском пространстве: современное состояние, тенденции и перспективы – Астана, 2012.
12. Невская И.А., Тажибаева С.Ж. Современная тюркология и международное сотрудничество на Евразийском пространстве // Global Turk . №1. С.19-34 – Астана, 2014.

УДК 159.9.072

ОСНОВНЫЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ РАЗВИТИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ XXI ВЕКА

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ПОЛИМӘДЕНИ ТҰЛҒАНЫҢ
ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ КОНЦЕПТУАЛДЫҚ МОЛДЕРІ

MAIN CONCEPTUAL MODELS OF THE
DEVELOPMENT OF A POLYCULTURAL PERSON
XXI CENTURY

Намазбаева Ж.И. – доктор психол.наук, профессор,
академик МА акмеологических наук, МА
педагогических и социальных наук, НАН высшей
школы РК, почетный профессор Международного
Института дифференциальной психологии
(Германия), почетный академик НАН РК, директор
Центра «Личностно-профессионального роста»
Каспийского общественного университета
(Казахстан, Алматы).

Аннотация. В данной статье впервые на научной основе освещаются вопросы обновления нравственно-духовного формирования поликультурной личности XXI века. Статья содержит новые экспериментальные данные по развитию психологического здоровья, психологического обновления современного образования, психологической культуры и компетентности, развития творческой интеллектуальной личности, методологию применения инновационных психотехнологии для развития поликультурной личности.

Ключевые слова: личность, поликультурная личность, нравственно-духовное формирование, субъект-субъектный подход, психологизация образования, инновационные психотехнологии.

Аңдатпа. Бұл мақалада алғаш рет ғылыми негізде ХХІ ғасырдағы көпмәдениетті тұлғаның рухани-адамгершілік қалыптасуын жаңарту мәселелері көрсетілген. Мақалада психологиялық денсаулықты дамыту, заманауи білім берудің психологиялық жаңаруы, психологиялық мәдениет пен құзыреттілік, шығармашыл интеллектуалды тұлғаны дамыту, көпмәдениетті тұлғаны дамыту үшін инновациялық психотехнологияларды қолдану әдістемесіне байланысты бойынша жаңа эксперименталды деректер қамтылған.

Тірек сөздер: тұлға, көпмәдениетті тұлға, рухани- адамгершілік қалыптасу, субъект-субъектілік тәсілдеме, білім беруді психологияландыру, инновациялық психотехнологиялар.

Abstract. In this article, for the first time on a scientific basis, the issues of updating the moral and spiritual formation of a multicultural personality of the XXI century are highlighted. The article contains new experimental data on the development of psychological health, psychological renewal of modern education, psychological culture and competence, development of creative intellectual personality, methodology of application of innovative psychotechnologies for the development of multicultural personality.

Keywords: personality, multicultural personality, moral and spiritual formation, subject-subject approach, psychologization of education, innovative psychotechnologies.

Во всем мире идут поиски новых идей обновления образования. Выявлена тенденция перехода от закрытой к открытой реальности во всех науках и особенно в психологической. Глобальные изменения требуют технологических перемен, исследования самих основ научного понимания взаимодействия образования и развития человека. Несмотря на то, что во многих странах психология ориентирует образовательный процесс на личность, все же остается спорным и непонятным вопрос, каким образом можно обеспечить полноту условий обновления сознания и других регуляторных образований личности.

Человек – это живая сложная система, он входит в процесс взаимодействия с обществом, он частичка Природы и решающим для него является внутреннее «Я», но вместе с тем человечество тревожат глобальные катаклизмы и изменения в мире. Поэтому наука психология должна изучать психику человека как целостный феномен. Таким образом, нам представляется, что психика человека должна рассматриваться как

развивающаяся форма природного, общественного и общечеловеческого. Разработка такого подхода к человеку будет способствовать активному появлению тенденции смещения психологического содержания образования от способа собственно человеческой деятельности в сторону способов непосредственно ориентированных на целенаправленное преобразование собственного сознания в соответствии с собственной природой развития. В традиционном обучении, к сожалению, не всегда учитывается, что человек есть частичка Природы и экологическое взаимодействие с ней – нравственно-духовная суть становления личности. Иногда нас недостаточно глубоко волнуют отношения «студент-студент», «студент-профессор»... А это способствует тому, что вне сферы понимания остается собственная активность студента. Изучение этих проблем в учебно-воспитательном процессе группой психологов Намазбаевой Ж.И., Сарсенбаевой Л.О., Каракуловой З.Ш., Исабековой Т.Ш., Лавриненко Н.С., Садыковой А.Б. и др. позволило на научной

основе определить и разработать основные концептуальные модели развития поликультурной личности XXI века [1,2,3,4].

Укажем на общие методологические основы, на которых строился фундамент моделей:

1. Психологическое сопровождение деятельности субъекта образования является неотъемлемой частью формирования поликультурной личности.
2. Психологическая наука и практика в XXI веке востребована как наука о человекознании.
3. Исследования методически разработанные должны быть направлены на интегративное изучение взаимосвязи семейного, дошкольного, школьного, вузовского образования.
4. Остро возникла необходимость разработки прорывных инновационных психолого-педагогических технологий воспитания и обучения подрастающего поколения.
5. Формирование поликультурной личности XXI века должно осуществляться на основе общечеловеческих идей нравственно-духовных ценностей с учетом этнокультурных особенностей.

Концептуальные модели строились на критериях, полученных в результате научных исследований.

1. На основе выявленных особенностей и содержания работы по развитию психологического здоровья поликультурной личности.

2. Психологизация образования – это самый актуальный социальный заказ общества и мира в целом психологической науке и практике.

3. Разработанная комплексная модель, содержащая базу развития психологической культуры, компетентности, субъектов образования, семьи и других социальных сфер предлагается впервые для обновления учебно-воспитательного процесса.

4. Интегративная модель развития творческой поликультурной личности содержит личностные, социальные и ноосферные факторы.

5. Разработан комплекс обучающих программ на русском и казахском языках на основе инновационных модифицированных психотехнологий.

6. Комплексная модель психологического сопровождения образовательных учреждений разных обучающих ступеней.

Все модели строились на следующих принципах психологической науки и практики и при непосредственной Государственной поддержке:

- комплексности и интегративности;
- гуманизации и индивидуально-типологических свойств личности;
- связи науки и практики;
- ресурсообозначенности;
- межведомственных связей и учета преемственности их деятельности;
- непрерывности.

На большом фактическом материале указанные выше исследователи выявили и установили, что поликультурная личность формируется на основе создания психологического благополучия в образовательной сфере. Главной целью этой работы было обеспечение психологической среды, направленной на оптимальное раскрытие потенциальных возможностей личности XXI века. Впервые нами была выделена образовательная среда как фундамент развития цивилизованного общества.

Переходим к характеристике основных концептуальных моделей развития поликультурной личности в XXI веке. По результатам этих исследований были выпущены 3 монографии, которые получили положительную оценку зарубежных и отечественных ученых [5,6,7].

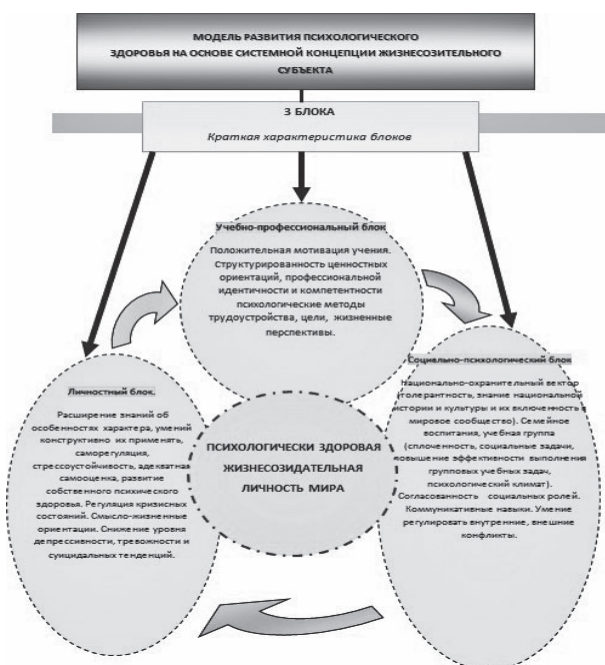

Рис. 1 Трехкомпонентная модель развития психологического здоровья поликультурной личности

Рис.2. Психологическая модель успешного обновления современного образования

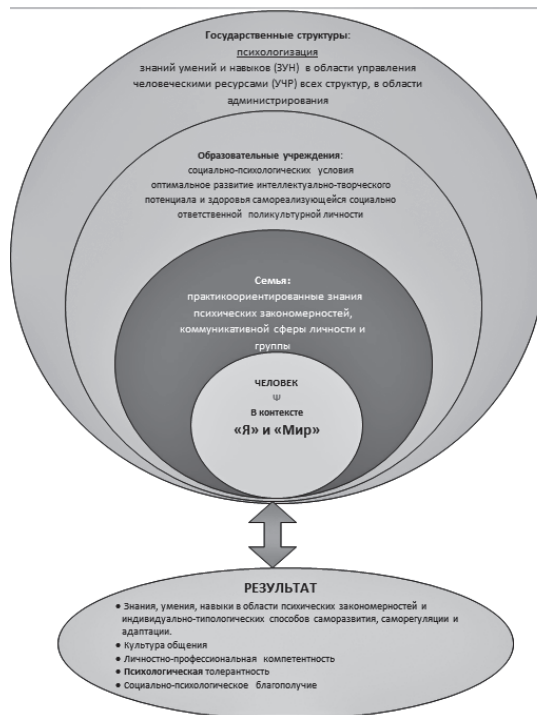

Рис.3. Модель развития психологической культуры и компетентности

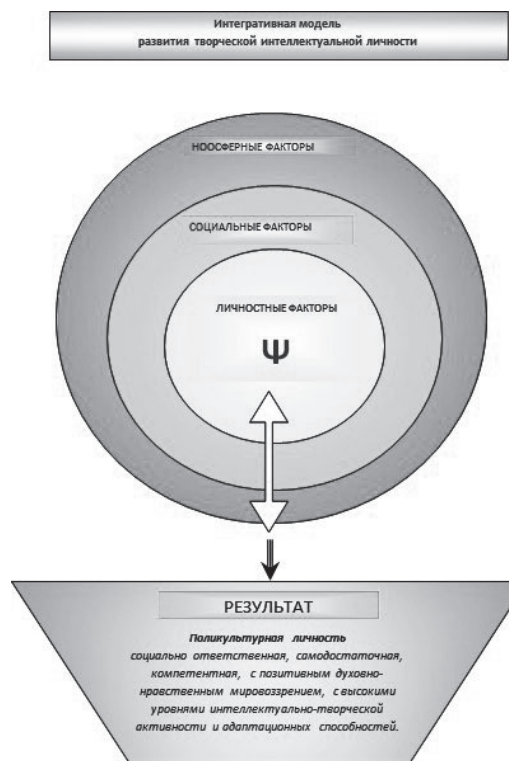

Рис. 4

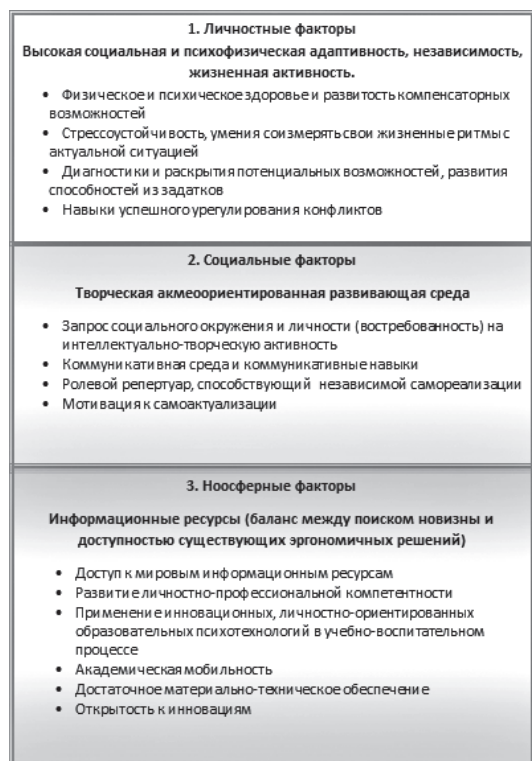

Рис. 5. Содержание интегрированной модели развития творческой поликультурной личности

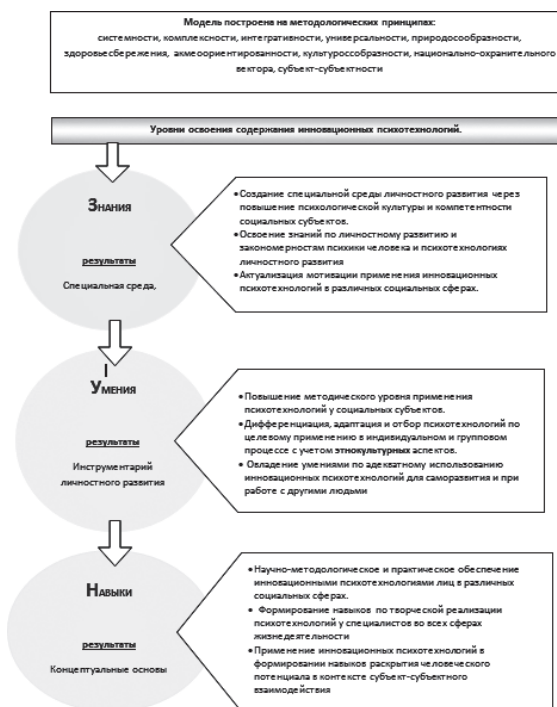

Рис.6. Комплексная модель инновационных психотехнологий развития поликультурной личности

Литература:

1. Ильясов И.И., Нагибина Н.Л., Намазбаева Ж.И. Развитие жизнестворчества поликультурной личности XXI века. Москва-Алматы-Берлин, изд-во «Центр развития человека» 2022. – 325 с.
2. Намазбаева Ж.И. Сарсенбаева Л.О. Взаимосвязь развития самосознания с профессиональной направленностью личности будущих психологов// В журнале с импакт-фактором «Психология обучения» изд. СГУ, Россия. № 03, 2015 с.73-80, РИНЦ 0,113
3. Намазбаева Ж.И., Каракулова З.Ш. Практическая психология в вузе. Алматы, 2010, 167 с.
4. Намазбаева Ж.И. Психологические аспекты реализации идей «Рухани жаңғыру» для развития поликультурной личности в педагогическом вузе. Алматы: ИП «Балауса» - 2018, 344 с.
5. Намазбаева Ж.И., Лавриненко Н.С., Садыкова А.Б. Технология формирования психологически здоровой личности Учебно-методическое пособие. Алматы, 2011, 192 с.
6. Намазбаева Ж.И., Исабекова Т.Ш. Психологические основы развития национального самосознания// Наука. Женщины. Общество., №2/2022, Алматы, с. 46-58
7. Намазбаева Ж.И. Психологические проблемы формирования поликультурной личности. Алматы, Каз НПУ имени Абая. 2008, 158с.

ФИЛОСОФСКИЕ ОСНОВЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЙ АБАЯ

АБАЙДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫНЫҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

PHILOSOPHICAL FOUNDATIONS OF ABAI PSYCHOLOGICAL VIEWS

Ахметова М.К. доктор психологических наук, профессор

Абдраимова Б.С. магистр

Ахметов А.К. магистр

Куандыкова Б.С. магистр

Аннотация. Дается психологический анализ творчества поэта-мыслителя. Подробнее высказываются мысли о его мировоззрении с точки зрения современных исследователей философов-абаеведов

Ключевые слова. Абаеведы, поэт-мыслитель, философское наследие, антология, космология, гносеология, хадисы, душа, психологические взгляды.

Аңдатпа. Ойшыл ақынның шығармашылығына психологиялық талдау жасалған. Оның дүниетанымы туралы ой-толғамдары Абай философтарының қазіргі зерттеушілері тұрғысынан толығырақ айтылады.

Тірек сөздер. Абайтанушылар, ойшыл ақын, философиялық мұра, хрестоматия, космология, гносеология, хадистер, жан, психологиялық көзқарастар.

Прежде чем подвергнуть психологическому анализу творчество великого казахского поэта-мыслителя, выскажемся несколько подробнее о его мировоззрении с точки зрения современных исследователей философов-абаеведов.

Творчество Абая в философском, психологическом плане стало изучаться с 20-30 гг. прошлого столетия. В разные годы были различные толкования его философское мировоззрения. Так, в тридцатые годы Абая причисляли к представителю эксплуататорского класса, считая его выходцем из богатой среды, другие называли его мыс-

лителем-эклектиком, не имеющего определенного философского взгляда. В этих исследованиях авторы часто старались искать в его творчестве лишь материалистические идеи, где преобладал классовый подход в оценке общественно-философского наследия А. Кунанбаев.

Казахские ученые-литературоведы более научно, с объективной точки зрения, стали исследовать Абая с середины тридцатых годов и стали пересматривать свои отдельные ошибочные суждения.

Более объективная оценка была выдвинута поэту в 1945 году, когда республика

праздновала 100-летие со дня его рождения. С этого момента интерес к философским воззрениям поэта снова возрос. Широкий интерес читателей вызвали публикации известных абаеведов, таких как М.С. Сильченко, М. Ауэзов и др. Несмотря на это философские взгляды Абая все еще остались не до конца исследованными. Из многочисленных работ того периода хотелось бы отметить монографию профессора К. Бейсембиева «Мировоззрение Абая Кунанбаева» [1]. Это была первая монография, посвященная Абаю, где более подробно в различных аспектах: этического, эстетического, социологического характера, анализировались его философские взгляды. В эти же годы философско-психологические взгляды Абая анализируются также видным казахским психологом – Т.Т. Тажибаевым.

В настоящее время прежде всего, следует отметить исследования философов Гарифолла Есима, М. Бурабаева, М. Мырзахметова. Они считают, что к оценке мировоззрения Абая надо подходить в синтетическом плане. Так, М. Бурабаев подчеркивает, что Абай употребляет слово Аллах в трех значениях. Прежде всего, в антологическом плане. Это значит, что Аллах и его существование есть объективная истина. По мнению поэта, он существует вне сознания, вне субъекта. Бог создал мир, в котором мы живем. Наше знание ограничено. Об этом говорит Абай в «Тридцать восьмом слове» («Аллах бесконечен, человеческий разум ограничен»). Здесь Абай идет против Платона, утверждавшего, что Бога невозможно постичь Разумом. Далее проф. М. Бурабаев рассматривает взгляды Абая в космологическом плане [2].

Абай считал, что Аллах есть создатель всего космического пространства, всего того, что есть в этом мире (морей, океанов, гор, равнин, лесов и степей, рек и озер и т.д.), поэтому его надо любить как создателя. Аллах создал людей для того, чтобы они

жили на этой планете и познавали окружающий мир и его волю. Абай призывает людей любить Бога, но не ударяется в суфизм, как Ходжа Ахмет Яссави. Девиз Абая: «Надо любить все человечество», – лежит в основе его космологического взгляда. В третьем значении автор рассматривает его мировоззрение в гносеологическом плане. Абай писал, что знание Аллаха возможно только через познание ученья пророка Мухаммеда. Люди должны познать Бога через хадисов Мухаммеда: Бог создал человека и он не вмешивается в его жизнь. Люди должны беспрестанно любить Аллаха.

Мы считаем, что при анализе психологических взглядов Абая, нужно учесть вышеуказанные суждения М. Бурабаева и других казахстанских обществоведов, особенно философов, указавших на новый подход в оценке мировоззрения поэта-мыслителя.

Как известно, взгляды Абая на природу, соотношение души и тела в философском понимании несколько расходятся с его религиозными взглядами. Такой взгляд раскрывается в его стихотворении «Көктұманалдындағы келер заман» («Грядущая эпоха сизый туман впереди»). Вначале слушаем Абая на казахском языке.

«Ақыл мен жан мен өзім, менікі, «Мені» мен «менікіні» мағынасы екі, «Менің Өлмекке тағдыр жоқ әуел бастан», «Менікі өлсе өлсін. Оған бекі». В дословном русском переводе это высказывание Абая звучит так: «Я сам – ум и душа, а тело – «мое», «Я» и «мое» – два разных понятия, «Я» не умирает, это не суждено изначально, «Пусть умирает «мое», будь к этому готов». Как видим, Абай считает бессмертным «Я», то есть «ум и душу».

Абай здесь употребляет два понятия «ум и душа». Душа в логическом плане более широкое понятие, а ум это разум, интеллект человека. Смысловая нагрузка в этом высказывании падает не на слово «жан» («душа»), а на слово «ақыл», то есть ум или разум, ко-

торый стоит первым в этой фразе [3]. Мы считаем такое объяснение М. Мырзахметова вполне логичным. Поскольку Абай, знаток словесной мудрости, тщательно подбирал и взвешивал каждое слово, каждое выражение философско-психологических понятий. Он не случайно использовал в качестве первого компонента трехчленного сочетания слово «ақыл» (ум, разум). Здесь он в большей мере признавал трехчленное деление психологической жизни, как в свое время Аристотель и аль-Фараби. Употребляя его в особом значении, Абай всю глубину высказываемой мысли выразил в этом слове, чтобы более глубоко и полно раскрыть истоки своих раздумий, заострить внимание слушателей на слове «ақыл» (разум, ум), он наделил его определяющим значением. По Абая на первом плане стоит ақыл, – ум – главный компонент полноценной личности («толықадам»). Он наделил его определяющим значением, потому что, понятие «ақыл» присуще только человеку, у животных он отсутствует. Поэт-мыслитель дал понять его в стилистическом употреблении слово «ақыл» полисемантически со словом «жан» («душа»). Как известно, в поэтических текстах Абая слово «ақыл» («ум») выступает в полисемантическом синкретном значении, то есть решающее слово «жан» («душа»), которое якобы выражает поэтическое «я», а эквивалентное ему слово «ақыл» («ум»): именно «ақыл» накапливается благодаря энергии души как знание, как научное познание.

Генетические корни мысли Абая восходят к утверждению «Разве можно считать умершим того, кто сумел оставить после себя бессмертное слово?». Отсюда к понятию «ақыл» («ум»), которое в стихотворении «Көктұман – алдындағыкелерзаман» («Грядущая эпоха – сизый туман впереди») выступает адекватом таких двух категорий, как знание, наука, мысль, сознание. Об этом Абай Кунанбаев писал в стихотворении «Жүректеқайратболмаса» («если в сердце

нет энергии»), на казахском языке это стихотворение звучит так:

«Малда да бар жан мен тән. Ақыл, сезім-болмаса, тіршіліктіңнесісән, тереңге бет қоймаса?». («Душа и тело есть у животных, хотя у них нет разума и сознания. В чем красота этой жизни, если невозможно проникнуть в ее глубину?»). Абай указывая на душу и тело, на соотношение двух этих понятий, как на параллельные явления, заострял внимание своих читателей на том, что под понятием «ақыл» надо понимать не только мышление, но и чувство, волю, то есть, в целом, сознание. «Абай писал, что красоту мира может познать только человек, то есть «толықадам» (полноценная личность). Мысль великого степного поэта об устремлении к глубокому пониманию сложных жизненных процессов получила свою трактовку в его «Седьмом слове». Здесь поэт подчеркивал, что душа твоя будет душой человека тогда, когда ты будешь стремиться к познанию, открывать тайны мира. При этом он словно указывал, что разум и сознание человека не имеют каких-либо божественных начал, а являются результатом жизнедеятельности людей, повседневного их опыта, профессиональных навыков.

Философские взгляды Абая как-то противоречивы, противоположны друг другу. Как известно, богословы рассматривают душу и тело, как явление, не имеющее связи между собой. Абай же рассматривал душу и тело в органической связи. Это несколько сближает поэта с научным толкованием природы души. Так, представления Абая о «питании души» непосредственно связаны с аналогичным понятием, употребляемым в трактате таджикского мыслителя Юсуфа Карабаги (XVI в.). Последний рассматривал «питание для души» в двояком плане: первое – это вредное питание для души, это зависть, жадность, ложь и другие негативные качества для души; второе – полезное для души питание, это искренняя вера (до-

верие), щедрость, научные познания и т. д. Абай Кунанбаев в той или иной мере следовал учению Корана о душе и теле. Правда, у него имеется свое понимание этой проблемы, о которой мы не раз говорили на предыдущих страницах. На этот счет писал так, что стремление человека – много ли мало ли, но познать увидеть, также основаны с самого начала на природных потребностях. Поэт-мыслитель писал, что желание познать явление внешнего мира вначале возникает на основе природных потребностей. В познавательных процессах Абай отдает предпочтение первенства душе, а не телу.

Абай считал, что только умный человек, тот, который постиг тайны действительности, глубоко понял их причинную связь, может считаться полноценной личностью («толықадам»). Человек который не стремится познать тайны вселенной, накапливать духовные ценности, тот остается с душой животного. Далее Абай писал, что человек, не интересующийся сутью бытия, его скрытым смыслом, ограничивающий свою душу только природными потребностями, телесными (животными) страстями, он далек от духовных интересов, не приобретает ничего из нравственных ценностей, у него прекращается рост и развитие человеческих чувств, которые в восточной философии называются «хаусхалисазахри» (в русском переводе чувственное восприятие или, как мы его называем, первой ступенью познания) в результате умственного обобщения и систематизации, они затем отражаются в сознании. Эти взгляды поэта близки к логическому познанию и эта концепция полностью подтверждает познаваемость мира, причем в «Седьмом слове» он напоминает, что процесс познания осуществляется не в едином скачке, а постепенно в результате усвоение целого по частям, поэтапно.

Развивая теорию о душе и теле («я», «мен», и «мое», «менікі»), Абай подчеркивал свою главную идею, что объективная

реальность познается человеком в результате чувственного восприятия, и в этом процессе активную роль играет энергия души. В своих сочинениях поэт сам обращается к читателям, он желает, чтобы его поняли именно так. Он писал: «Название тому, что накоплено в сознании, благодаря энергии души есть ум (разум)».

Если учесть его примечание и стихотворение-загадку «Жан құмары» дүниеденемеекен?» («Что в жизни является страстью души?»), на которую он сам же отвечал, что это стремление к знаниям, то очевидными становятся гносеологические корни абаевского познания окружающей действительности. Воспринимая только с этой точки зрения познания великого мыслителя, мы сможем правильно оценить преимущества его взглядов на эту проблему, которую он называл тайнами души.

Абай во многом выходит далеко за рамки этих консервативных представлений о душе и теле. Излагая свои познания, якобы по данной проблеме, он в тоже время раскрывает совершенно новую, намного отличную от старой философии ислама, идею о субстрате души. Абай в философском, психологическом и даже психофизиологическом плане развивает идею о душе, энергии души, пище души, природной (врожденной), и т. д. Его высказывания об энергии души свидетельствуют о его глубокой осведомленности в области философской мысли, как восточных, так и западных ученых. Об этом дают нам представления его прозаические произведения, где Абай упоминает Аристотеля, Платона, Сократа и т.д. Результаты проведенных Абаем исторических и этико-философских экскурсов по проблеме соотношения души и тела довольно заметны, они ведут нас далеко вглубь истории казахской философско-психологической мысли.

В философско-психологических взглядах Абая о душе («жан») и о ее материальной оболочке «тән», между прочим, как мы

уже отметили, Абай говоря о душе почти не упоминает роль мозга и нервной системы, не упоминает влияние мыслителей прошлого, в частности древнегреческих мыслителей Платона, Аристотеля и Аль-Фараби, на трактовку этой проблемы. Абай объясняет эти сложные понятия из своих собственных представлений на эти явления, что заслуживает особого внимания как современных философов, так и психологов. Его концепция о тайнах души имеет определенную направленность идей, которые особо волновали в то время Абая. Поэтому нам необходимо всесторонне изучить эти проблемы, подходя к ним несколько раз, освещая и анализируя их неизвестные стороны. В недавно изданной книге профессора Оспанова, делается попытка по-новому рассмотреть взгляды Абая относительно соотношения понятий души и тела. К этому обязывает и то, что в ряде работ посвященных мировоззрению Абая, встречаются довольно разноречивые взгляды, о которых подчеркивал К. Бейсембиев в своей книге «Мировоззрение Абая Кунанбаева» (1956). Взгляды Абая о тайнах души, профессор М. Мырзахметов разделяет по семантическим признакам на 4 звена. В своей книге «Восхождение Мухтара Ауэзова к Абая», (издательство «Санат», 1984) он пишет, что прежде всего слово «жан» (душа), Абай использует в значении «живая душа» [4,]. Между прочим, это очень удачный термин, как об этом писал психолог В.П.Зинченко, приводя термин «живое знание». «Живое» знание он сравнивает с «мертвыми» знаниями, многие часто получают диплом, но и у них нет «живых» знаний. В абаевском понимании живая душа - это одушевленный предмет и чаще всего - эквивалент понятия человеческой личности. Следовательно, слово «жан» у него выступает в качестве синонима слову «человек».

Слово «жан» (душа) обозначает одушевленное существо, понятие «личность», «человек». И, в самом деле, у Абая довольно

часто используется это слово для характеристики тайн души.

Второе звено понятий души по М. Мырзахметову, означает как синоним понятия – «человеческая психика». Это выражение для психологов имеет важное значение. Абай здесь употребляет понятие «душа» для обозначения психологических изменений в личности человека. В этом плане М. Мырзахметов правильно приводит следующие высказывания Абая: Вид странный, душе неспокойно, Все возбуждено настолько раз ты радость сердца моего, Ты не прячься, пусть душа моя радуется сиянию твоему.

В этом контексте выражения «жаншошырлык» (душе неспокойно) и «жанқуанышы» (душа радуется) являются понятиями, связанными тесно с психологическими переживаниями человека. С этими утверждениями профессора М. Мырзахметова мы вполне согласны. По мнению М. Мырзахметова слова «жан – мен» (душа – я) у Абая встречается еще в одном значении - связанный с божьим даром, присущий всему живому на земле. Здесь автор приводит следующие высказывания Абая: Про этот обманчивый мир человек говорит: «мой», Но весь этот «мой» на самом деле «его». Когда и тело «твое» и нажитое тобой останутся, что было «твоим».

Как известно, здесь Абай утверждает, что в смертный час душа покидает бренное тело. Эти мысли поэта-мыслителя соприкасаются с высказыванием Аль-Фараби о том, что в предсмертный час душа покидает тело, она – бессмертна. В «Двадцать седьмом» слове говорится: «Ну ладно, а как ты овладел этим умом? Разумеется, откуда бы там ни было, но к тебе пришел некий субстрат – «душа», и ты овладел разумом».

Идеи Сократа, которые прослеживаются Абая в «Двадцать седьмом» слове, интересны в рассматриваемом плане: «В самом начале – писал Абай – бог создал душу человека покрупнее, ощутиее по сравне-

нию с душами остального живого». Эти утверждения поэта перекликаются с высказыванием древнегреческого мыслителя Сократа о душе. Но высказанное Абаем предположение, что «бог создал душу человека покрупнее по сравнению со всем остальным живым», включает в себе определенный смысл и заслуживает с научной точки зрения особого внимания. Высказывания, что человек благодаря активной энергии души наиболее созвучен с современным представлением о психике и ее активности, и с принципом причинной связи (детерминизма).

Четвертое понимание понятий души по М. Мырзахметову, является его особое предпочтение чувственного познания человеком внешнего мира.

Познания Абая о тайнах души основаны на явлениях, возникающих в нашем сознании в процессе отражения внешнего мира. Первые взгляды на теорию отражения были заложены в произведениях Аристотеля и

аль-Фараби. Эти идеи в какой-то мере также отразились и в поэтических произведениях Абая. То, что невозможно было передать в поэзии, он далее раскрывает в своих «назиданиях». Однако как бы широко Абай не истолковал свои идеи по своему поводу, его познания о тайнах души не получили всестороннего обстоятельного изложения в качестве законченной системы. Вот почему мы говорили, что у Абая как у отдельных западных мыслителей нет законченной системы, как философских, так и психологических знаний. Об этом он предупреждал своих сородичей при трактовке некоторых аспектов вопроса о проблемах души. В частности он писал: «Энергия души как таковая трактовка – это обширное понятие». Абай здесь гениально утверждал, что энергия души обширное понятие, а писать ему о ней более подробно не было возможности. Говоря о тайнах души он писал, что сам он также является загадочным человеком.

Список использованной литературы

- 1.Бейсембиев К. Мировоззрение Абая Кунанбаева. Монография. -Алма-Ата, 1958. -280 с.
- 2.Бурабаев М. Влияние идей выдающихся русских мыслителей на мировоззрение Абая Кунанбаева/ Идеиные связи общественно-философской мысли Казахстана и России. - Алма-Ата, 1987. - С.124-157.
- 3.Мырзахметов М. Об исследовании литературного наследия Абая Кунанбаева: автореф. ... канд. филолог.наук. - Алма-Ата, 1965. – 28 с.
- 4.Мырзахметов М. Восхождение МухтараАуэзова к Абаю. - Алматы: «Санат», 1984. - С.144.
- 5.Тажибаев Т.Т. Психологические взгляды Абая Кунанбаева. - Алма-Ата: «Халыкмуғалими», 1952. - №2, 3.
6. Жарикбаев К.Б. Развитие психологической мысли в Казахстане (со второй половины XIX века до наших дней). Алма-Ата. - 1968. - С.125-129.
7. Жарикбаев К.Б., Ахметова М.К. Развитие казахской национальной психологии в историко-теоретическом аспекте. Учебное пособие. – Алматы, 2014. – 495 с.
8. Ахметова М.К. Развитие истории и теории казахстанской психологии (вопросы психологии в трудах Т.Т.Тажибаева). Монография. Принт КЗ. Алматы. 2020. 256 с.

UDK 372.881.111.1

WORLD MODELS OF MULTILINGUAL EDUCATION AND ITS IMPLEMENTATION IN KAZAKHSTAN

МИРОВЫЕ МОДЕЛИ ПОЛИЯЗЫЧНОГО ОБРАЗОВАНИЯ И ЕЕ РЕАЛИЗАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ

КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУДІҢ ҮЛГІЛЕРІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАНДА ОНЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУЫ

Tussupbekova M.Zh.

candidate of pedagogical sciences, associate professor of the department of foreign languages, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Astana

Тусупбекова М.Ж.

кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры иностранных языков ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Астана

Тусупбекова М.Ж.

педагогика ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, шетел тілдер кафедрасының қауымдастырылған профессоры, Қазақстан, Астана

Abstract. This paper addresses the analysis of multilingual education in the world. Existing world models of multilingual education represent a wide range of forms and productive use that depends on many factors (language situation, economic and social conditions, historical and cultural aspects, etc.). This research presents the languages functioning in Denmark, the Netherlands, Spain, Luxemburg, Finland, Latvia, France, and the USA. The practical part of this study presents the language preferences of citizens in Kazakhstan, their value priorities, related to ongoing multilingual policy, and the influence of non-native (studied) languages on their native languages. These results have allowed seeing the prospects of strengthening and developing Kazakh, Russian and English languages, the effectiveness of the language policy, and possible steps to resolve language problems.

Keywords: multilingual education, multilingualism, language policy, language situation, the trinity of languages

Аннотация. В данной статье представлен анализ полиязычного образования в мире. Существующие мировые модели полиязычного образования представляют собой широкий

спектр форм использования языков, которые зависят от многих факторов (языковая ситуация, экономические и социальные условия, историко-культурные аспекты и др.). В этом исследовании рассматриваются функционирующие модели полиязычного образования в Дании, Нидерландах, Испании, Люксембурге, Финляндии, Латвии, Франции и США. В практической части предоставлены языковые предпочтения граждан Казахстана, их ценностные приоритеты, связанные с проводимой полиязычной политикой, а также влияние неродных (изучаемых) языков на их родные языки. Эти результаты позволили представить перспективы укрепления и развития казахского, русского и английского языков, эффективность языковой политики, возможные шаги по решению языковых проблем.

Ключевые слова: полиязычное образование, полиязычность, языковая политика, языковая ситуация, триединство языков.

Аңдатпа. Бұл мақалада әлемдегі көптілді білім берудің талдауы қарастырылған. Көптілді білім берудің қолданыстағы әлемдік үлгілері көптеген факторларға (тілдікжағдай, экономикалық және әлеуметтік жағдайлар, тарихи-мәдени аспектілер және т.б.) тәуелді тілдерді қолдану нысандарының кең ауқымын білдіреді. Бұл зерттеу Дания, Нидерланды, Испания, Люксембург, Финляндия, Латвия, Франция және АҚШ-тағы көптілді білімберудің жұмыс істейтін үлгілерін зерттейді. Тәжірибелік бөлімде Қазақстан азаматтарының тілдік бейімділіктері, олардың жүргізіліп жатқан көптілділік саясатына байланысты құндылық басымдықтары, сондай-ақ анна тілінде сөйлемейтін (оқылатын) тілдердің ана тілдеріне әсері қарастырылған. Бұл нәтижелер қазақ, орыс және ағылшын тілдерінің нығаюы мен дамуының келешегін, тіл саясатының тиімділігін, тіл мәселелерін шешудің ықтимал қадамдарын көрсетуге мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: көптілдібілім беру, көптілділік, тілсаясаты, тілдікахуал, тілдердің үшқырлығы.

INTRODUCTION

World Models of multilingual education

The implementation of multilingual education into educational activity has become the subject of the world of both public discussions and scientific scholars. Multilingual education is known to have a lot of possibilities for teaching the young generation to be a part of democratic societies, but it is not fully achieved. The activation and focus of scholars, linguists, and methodologists on the implementation and development of multilingual education are quite reasonable. There is a discourse on these issues and the need to be solved. Some scholars consider issues related to bilateral and multilingual education which is necessary to overcome, whereas others discuss competence in two or more languages as an index of personal, social, cultural, economic, and political significance.

Existing world models of multilingual education represent a wide range of forms, the

outcomes of which depend on many factors (language situation, economic and social conditions, historical and cultural aspects, etc.).

Kazakhstan is going through a modernization and fundamental change in the public, government, education, and economic foundations and needs the experience of many countries in all spheres of human activities.

Multilingual education is particularly relevant in communities where two or more languages are widely used. The development of multilingual education began in Denmark, the Netherlands, Spain, and Luxemburg, where most residents are French-speaking. It has also developed in the south of the United States in locations with a large population of Spanish-speaking, in areas of Austria with a predominantly Croat population, and recently, in Switzerland. Today, this model is successfully operating in Latvia and Finland, where the quality of school education is the best in the

world. As to the countries of the former Soviet Union, the model of multilingual education is being developed in Estonia, many Asian countries, Kazakhstan, and some Russian regions, where this practice is considered successful.

Some of these countries joined the European Higher Education Area (The Bologna Process) and represent fundamental changes in the education system. Estonia's inclusion in the Bologna process in 2004 can be seen as a demonstrative example of the development of multilingual growth. Today, 7 out of 34 higher schools in Estonia offer educational multilingual programs in English and Russian, and these programs are in great demand [1].

In the Netherlands, 87 % of the population is fluent in English. In spite of it, out of 1560 international programs 1543 are in English. In Denmark, the English language is a compulsory subject from the third grade of secondary school, and in the seventh grade, students take a national test in English. Moreover, there are many academic programs in English for students [2].

In Austria, more than 96 percent of schools offer an in-depth study of foreign languages from the first grade. In Finland, many students participate in a course of secondary education, entirely in English. Sweden has further higher strides in multilingual education. Education at almost all the universities in Sweden is conducted in English only. German, English, and French languages are recognized as official languages in Belgium and Luxembourg [1].

Some bilingual areas introduce a third language in educational programs. For instance, in Spain, Spanish and Basque are taught as separate subjects as well as the language of education in the elementary grades; a third language, English is taught as a subject in kindergarten for children aged 4 [3].

In other cases, the prototype of bilingual education programs, all three languages may be used as a language of academic study. For example, based on the trilingual programs of

Montreal, English-speaking students learn different subjects in French and Hebrew in kindergarten. English is introduced as a third language in 4th grade and is used to study the arts and other academic subjects. In the European School of Luxembourg, students learn French, German, and Luxembourg [4]. The Luxembourg language is applied as a means of academic education, starting from pre-school education. The German language is introduced as a subject in the 1st grade and then used as a means of academic study. At first, French is introduced as a main subject, and in the 2nd grade, French is used as the language of education. Thus, the features of multilingual education programs vary greatly depending on the specific social, cultural, and political situations.

Many countries of the Asia-Pacific region, which cover a territory of around 2,300 different languages, according to UNESCO, widely implemented multilingual education. Some countries are more prone to the educational system in their native language, in which in the early grades are taught about a dozen other languages. Others are limited to a smaller number of languages and implement various pilot programs on the base of their native language [5].

Among Asian countries, Malaysia is one of the countries, which have a variety of multilingual education programs. Malaysia primarily focuses on the standardization of the Malaysian language (Bahasa Malaysia) and English is used as a language of globalization in order to preserve many other local languages of the country [6]. Earlier, before independence, Malay, English, Mandarin, and Tamil languages are conducted in secondary schools in Malaysia. However, after independence, the Malay language became the official language, but English is granted the status of a second official language. It is important to note, that before the adaptation of educational programs, there were some difficulties. In order to improve language skills, math and other specific subjects were taught in English (since 2009).

It was concluded to attract English-speaking experts to achieve this objective. Not everyone agrees with this kind of innovation: some believe that the teaching of the exact subjects in English may adversely affect the Malay culture as a whole, while others were skeptical of the matched experts. In other words, today Malaysia faces a number of challenges.

Different bilingual programs exist in such countries as the USA, Canada, Germany, France, England, and Wales, but there is a trilingual education system in Luxembourg. German and French are languages that are used by almost 100% of the people who are considered trilingual citizens of the country. Unfortunately, there are no own universities in Luxembourg. Therefore, the three-language policy is successfully implemented only in the school system.

The current European community wishes for the promotion of several language learning in both schools and higher education. It is set up on the acknowledgment of the epoch-making role of English as a lingua franca and language of international scientific and technical communication. But this recognition is also extended to the existence of other languages, and the need to learn them.

There are already many instances of successful experimentation in this direction in higher education. Europeans hope that the culture of the young generations of Europe will thrive on the fruitful abundance of languages [7].

Today, many experts are wondering about the implementation of multilingual education in all spheres of human activity. There are a lot of questions and thoughts about this imminent issue. Are multicultural education programs effective? Are they effective for students with different learning characteristics? Is it necessary to take into account the relationship between languages? Are there any restrictions to studying three languages? Unfortunately, there are no exact answers to these questions.

Kazakhstan model of multilingual education

Rapidly changing geopolitical and economic realities pose new challenges to Kazakhstani society. Multilingualism as a factor of globalization and integration into the global community is one of the priorities of social development. Ambitious goals intended to capture all spheres of human activity have been set. However, there are many issues related to the actual situation of the implementation of state programs. What model of multilingual education will be the most successful for Kazakhstan? Are there conditions for the conservation, development, and strengthening of state and ethnic languages? What is the attitude of citizens of Kazakhstan, immigrants, and ethnic minorities to the policy of trilingualism? These and other issues are very relevant and require careful analysis and new research approaches.

Gaining independence in 1991, in a historically short period, Kazakhstan has managed to take a strong position on the international scene. Our country has a number of objective and subjective factors. After declaring independence, Kazakhstan became a member-country of the United Nations and other international organizations. Kazakhstan has been actively involved in the activities of UN organizations, such as UNESCO, UNICEF, ECOSOC, UNHCR, and others. Kazakhstan began working with a number of major international organizations: the International Monetary Fund (IMF), the International Bank for Reconstruction and Development (IBRD), and the Organization for Security and Cooperation in Europe (OSCE). It became an initiator of the convening of the Conference on Interaction and Confidence-Building Measures in Asia (CICA) – an Asian analog of the OSCE. Kazakhstan is actively involved in the integration processes within the framework of the Economic Cooperation Organization (ECO), the Collective Security Treaty Organization, the Central Asian Economic Union (CAPS), and the Shanghai Cooperation Or-

ganization (SCO). Kazakhstan became the first Asian country to chair the OSCE.

In the context of the dynamic changes, taking place in Kazakhstan, it is crucial to comprehend and study in-depth the issues related to the multicultural policy, which requires the knowledge of native language and stimulates learning other languages. It should be noted that the current language policy is aimed at harmonious relations between the two communicative and demographically powerful Kazakh and Russian languages in all spheres, including education. Nursultan Nazarbayev, the President of the Republic of Kazakhstan has constantly been advocating a trilingual model. In his opinion, each person in Kazakhstan should strive to gain fluency in English, Russian, and Kazakh. President's proposal on new trilingual education is a step forward in the right direction to increase presence on the world stage. The principles of the national project "Trinity of Languages" determine Kazakh as the state language, Russian as the official language, and English as the language of international communication [8].

Kazakhstan is formally a trilingual state with Kazakh, Russian, and English. The status of these languages was proclaimed in October 2006 at the 12th session of the Assembly of Nations of Kazakhstan, where the President of the Republic of Kazakhstan N. Nazarbayev stated that the knowledge of three languages was very important for the future of the next generation. Most universities in Kazakhstan are appropriately placed within a bilingual category with Kazakh and Russian as general operating languages. Accordingly, the national project "Trinity of Languages" identifies knowledge acquisition of Kazakh as the state language to be a very significant point. Russian is used as the language of interethnic communication since more than 130 nationalities live in Kazakhstan. English is the language of successful integration into the global economy [9].

According to data offered by the State Educational Authority, universities of our country have expanded their multilingual groups since 2008 (with 360,000, or 1.4%, of students studying in multilingual groups today, while 8.3% of teachers speak English). New subjects such as "Professionally Oriented Kazakh (Russian) Language" and "Professionally Oriented Foreign Language" were introduced into the educational curricula of universities. Additionally, universities are implementing tiered models of learning English in accordance with international standards. Universities have implemented plans to pass institutional and specialized accreditation in three languages. Most of the basic educational books at universities are now translated into Kazakh, Russian, and English.

In the context of the dynamic changes taking place in Kazakhstan, it is crucial to comprehend and study in-depth the issues related to the development of trilingual education, which requires the Motherland language to be learned and promotes studying the L2 and L3 respectively. It should be noted that the current language policy is aimed at harmonious relations between two communicative and demographically powerful Kazakh and Russian languages in all spheres, particularly in education. Kazakh and Russian languages function in educational institutions at all levels. Kazakh is the native language of training at schools, colleges, and higher institutions. Moreover, the Kazakh language is taught as an official language in every academic establishment, despite the teaching language. The Russian language is taught as a native in educational institutions with Russian language teaching and as a compulsory school subject in all educational institutions. A growing interest in learning three languages in Kazakhstan leads to new experimental programs for the last decade.

The Nation Project of Language Education Advancement in Kazakhstan for the years from 2011 to 2020 is an organizational fundamental element for trilingual education implemen-

tation. A number of Established Educational Instruments have been signed on the governmental level for the last 12 years. The State Development Program on Education and Science for 2016-2019 includes the main trends of the development of trilingual education and the adopted “Road Map” of trilingual education for 2015-2020. The new State Compulsory Standard of Education at the level of higher education within the framework of the “Road Map” provides measures on amendments and additions to the curriculum and standards of higher education. It provides 20 % of subjects taught in Kazakh and Russian (in Kazakh groups – Russian, in Russian groups - Kazakh) and 30 % in English.

Multilingual education programs are being implemented on a pilot basis in special schools for gifted children since 2007. It involves an in-depth study of applying Kazakh, Russian and English languages and teaching humanities and mathematic cycles in English. Currently, there are 33 schools with three languages teaching in Kazakhstan.

It is obvious that the effectiveness of multilingual education in Kazakhstan is directly related to the improvement of skills and proficiency of the teaching staff, organization of purposeful training for teachers abroad, efforts to attract international scholars, adoption of the newest pedagogical technologies in teaching, development of the integrated education programs, and enhancement of interactive telecommunication.

The State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan for 2011 – 2020 is an organizational basis for the implementation of multilingual education. Since 2005, the Republic of Kazakhstan has adopted several official documents in the education sphere. These are namely the State Program of Education Development for 2005-2010, the State Program of Technical and Vocational Education Development for 2008-2012, “The Children of Kazakhstan” Program for 2007 –

2011, and “The Balapan” Preschool Education Program for 2010-2014, “Bolashak” International Scholarship Program. Owing to these programs, the number of English-speaking teachers preparing for secondary, technical, and vocational education, and higher education is increasing. More than 20, 000 Kazakhstani citizens are studying abroad to date. Around 3000 recipients of the Bolashak International Scholarship of the President of the Republic of Kazakhstan are studying in 27 countries of the world [10].

“Bolashak” International Program is one of the most interesting, promising, and potentially enduring developments in multilingual education in Kazakhstan in the last decades. Popular participation of teachers in the “Bolashak” International Scholarship Program clearly opened spaces for the practice of multilingual education. In this case, many Kazakhstani universities started a new project of multilingual education. Since September 1, 2012, many polylingual departments have been opened in 32 higher education institutions in the Republic of Kazakhstan which amount to more than 5000 learners.

Teaching and learning English in English-speaking countries gives a beneficial effect on scholars. The President of the Republic of Kazakhstan K. Tokayev entrusted the Ministry of Education and Science to provide an annual internship to 500 scientists allowing them to take part in international scholarly exchange at learning research institutions around the world. In 2022-2023, 500 Kazakhstani scholars were studying business, management, engineering, education, linguistics, and medical sciences abroad with the majority in the USA followed by the UK, Canada, Germany, Japan, China, and Korea. These scholars received financial support from the Government of the Republic of Kazakhstan with the majority of the Bolashak scholarship holders (Ministry of Education and Science, 2021). “500 Scholars” Bolashak Program is a wonderful opportunity

for scientists to pass a short-term internship in another country to develop their cultural, scientific, and educational competencies as well. Moreover, it is an experience for socializing and tackling real-world challenges. Internships in foreign countries give a chance to live and work side-by-side with experts of the host country, and to get to know values, customs, and other worldviews. Stronkhost notes that internships abroad produce better learning outcomes in terms of foreign language skills, cultural empathy, self-efficacy, and intercultural competencies [11].

Thus, higher education institutions in Kazakhstan, moving towards the development of multilingual education, opened the Centers for Multilingual Education to create normative and educational-methodological aids; elaborate a precise program for multilingual education; give lectures, and conduct practical classes in multilingual groups; to organize gradual introduction to multilingual education in special subjects of natural, scientific, technical, humanitarian directions; to improve the professional skills and proficiency of the teaching staff of universities in three languages.

The results of the research

The increasing dominance of English in higher education and research over the last few decades is a cumulative process resulting in academic communication worldwide. Universities in Kazakhstan deliver programs (online seminars, webinars, evening clubs, and watching films) to learn English or materials to improve student language proficiency (papers, publications, guides, and books). Not only students but also teachers are interested in learning English. Many International programs require a higher knowledge of English in order to study abroad or to be enrolled in higher institutions. For this, the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan awards scholarships and credits for postgraduates and doctoral studies; provides financial assistance for study trips abroad. Students, postgraduates, and teachers should know English and pass International Exams such as IELTS or TOEFL. There are special requirements for teachers, and scholars in order to get a professor degree in university. One of the main requirements is to have three scientific papers or publications in international journals with a high impact factor. According to the world dynamics of publications, each year the number of scientific works of Kazakhstani scholars is increasing in comparison with previous years (Table 1).

Table 1. The ranking of publications in the Web of Science Core Collection

Years	Amount of publications		The fraction of Kazakhstan publications to the world (%)
	Kazakhstan	In the world	
2012	749	2 236 768	0,033
2013	980	2 327 292	0,042
2014	1 408	2 400 237	0,058
2015	1 769	2 556 440	0,069
2016	1 773	2 493730	0,071

The multilingual education model helps them to acquire language proficiency in Kazakh, Russian, and English. This part of the research presents the language preferences of citizens, their value priorities, related to ongoing multilingual policy, and the influence of non-native (studied) languages on their native languages. There were 82,5% of students at the age of 16-20; 15,9% at the age of 21-30; and 1,6% at the age of 31-40. Among them were 66,7% - female, 33,3% - male.

The most interesting fact is that only 44,3% of students speak Kazakh fluently, while 27,9% are fluent in Kazakh, Russian, and English. Only 16,4% of students speak and understand Kazakh and Russian. 52% of students speak Kazakh and Russian with friends and colleagues (Figure 1).

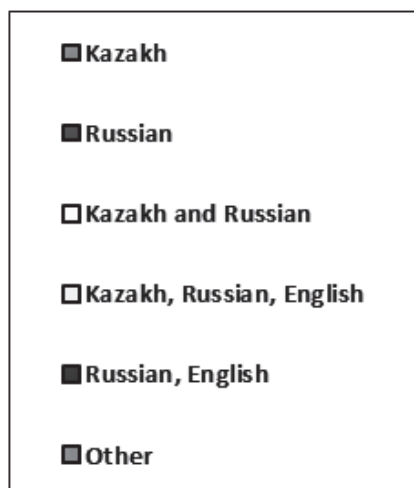
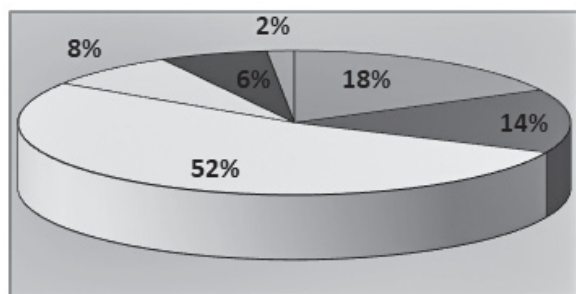

Figure 1. The indicator of using the languages

In spite of students' preference to speak Kazakh and Russian with friends and colleagues, 79% of students are studied in multilingual groups in higher schools. There are some special requirements to study and to be enrolled in multilingual groups. According to the questionnaire, students need to have not only the special language certificate of passing International Examinations, but also the high scores of English knowledges (Figure 2).

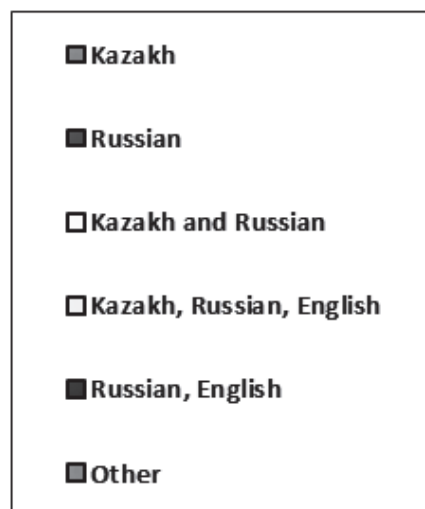
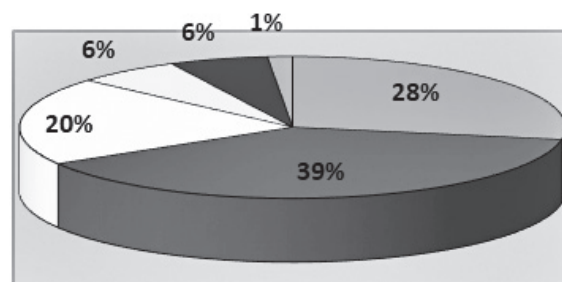

Figure 2. Requirements to study in multilingual groups

English is one of the main subjects in higher schools in Kazakhstan. As a result of a questionnaire among students, it was revealed that English is more difficult to learn than Kazakh and Russian (Figure 3). According to the questionnaire, 60% of students choose English as the most difficult language to be learned in comparison with Kazakh (30%)

and Russian (10%). Therefore, the prestigious language is considered to be Kazakh (40%). The reason is that the Kazakh language is closely connected with the group of Turkish languages. More than 100 nationalities live in Kazakhstan. Mongolian, Kyrgyz, Uygur, Turkish, and Altaic (Finnish, Korean, Hungarian) languages are related to each other and have some similarities because of the borrowing words (Figure 4).

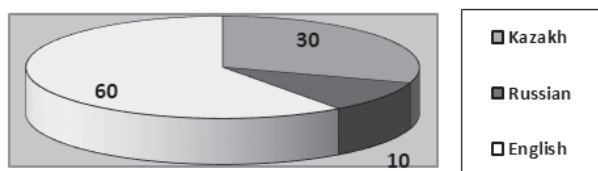

Figure 3. The most difficult languages

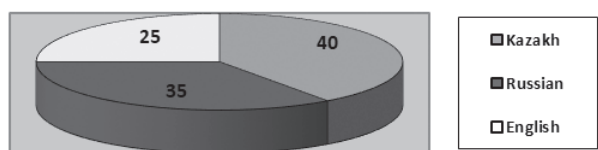

Figure 4. The most prestigious languages

The present research is devoted to introducing the model of multilingual education. This model allows the adoption of new ways of teaching Kazakh, Russian and English languages in educational institutions. Each of these languages is considered a variable and an alternative medium of instruction at a particular educational level in Kazakhstan.

The results of this research present the real picture of the current situation of multilingual education in Kazakhstan. As a result of this research, we see that many students prefer to know three languages equally; take benefit to continue their studies in universities of other countries; to be competitive in the current integrated world; a study in multilingual groups of the university; participate in International Programs; pass International Exams and get higher points. Implementation of the model of

multilingual education in Kazakhstan speed up the improvement of language skills and updating of educational programs in all degrees (bachelor, master, and doctorate).

CONCLUSION

Today the Republic of Kazakhstan is a multilingual, multicultural, and multiethnic country. Current economic, political, and social changes in Kazakhstan have generated the necessity for the implementation of multilingual education. The legal and conceptual basis of multilingual education is reflected in state documents, which are directed toward improving and realizing Kazakhstan's language policy.

According to the State Program of Education Development in the Republic of Kazakhstan until 2025, 100% of high school graduates must know the Kazakh language, 90% of the population are required to know Russian, and 20% must know English.

The Programs of multilingual education are in demand in Kazakhstan's system of education because of the academic motivation of teachers and students to enhance professional competence and competitiveness in the conditions of the international integration of Kazakhstan.

At the same time, it should be noted that, despite the undertaken measures for the realization of multilingual education and the first positive results of pilot models, many questions connected with the universal system introduction of multilingual education in the country for the present have not found any solution yet. The issue's main and fundamental decision is choosing the optimum model of multilingual education for Kazakhstan. This model is considered to be reasonable from a position of preservation, development, and strengthening of all languages.

References

1. Housen A. Processes and outcomes in the European schools model of multilingual education //Bilingual Research Journal. – 2002. – T. 26. – №. 1. – C. 45-64.
  2. Bhatia T. K., Ritchie W. C. (ed.). The handbook of bilingualism. – John Wiley & Sons, 2008.
  3. Cenoz J., Genesee F. Psycholinguistic Perspectives on Multilingualism and Multilingual //Beyond bilingualism: Multilingualism and multilingual education. – 1998. – T. 110. – C. 16.
  4. Hoffmann C. Luxembourg and the European //Beyond Bilingualism: Multilingual and Multicultural Development. Clevedon: Multilingual Matters. – 1998. – C. 143-74.
  5. Malone S. Mother tongue-based multilingual education: Implications for education policy //Seminar on Education Policy and the Right to Education: Towards More Equitable Outcomes for South Asia's Children (2007 Kathmandu). – 2007.
  6. Shah P. M., Ahmad F. A comparative account of the bilingual education programs in Malaysia and the United States //GEMA Online Journal of Language Studies. – 2007. – T. 7. – №. 2.
  7. Fenlon J., Wilkinson E. Sign languages in the world //Sociolinguistics and deaf communities. – 2015. – T. 1. – C. 5.
  8. Nazarbayev N., COURSE N. E. W. P. Address by the President of the Republic of Kazakhstan, Leader of the Nation //Nazarbayev "Strategy Kazakhstan-2050": new political course of the established state" Retrieved from http://www.akorda.kz/en/page/page_address-bythe-president-of-the-republic-of-kazakhstan-leader-of-the-nation-n-nazarbayev-strategy-kazakhstan-2050-new-political-courseof-the-established-state _1357813742. – 2013.
  9. Nazarbayev N. A. Analysis of the educational system for the study of technical profile language by Kazakh students //European Journal of Natural History. – 2014. – №. 3-C. – C. 3-8.
  10. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. State program of education development in the Republic of Kazakhstan for 2011–2020. – 2010.
  11. Stronkhorst R. Learning outcomes of international mobility at two Dutch institutions of higher education //Journal of Studies in International Education. – 2005. – T. 9. – №. 4. – C. 292-315.
-

ӘОЖ 3.37

БАУЫРЖАН МОМЫШҰЛЫ ӨНЕГЕСІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ВОСПИТАТЕЛЬНЫЕ ЦЕННОСТИ В ПРАВСТВЕННОСТИ БАУЫРЖАНА МОМЫШУЛЫ

NATIONAL EDUCATIONAL VALUES IN THE MORALITY OF BAUYRZHAN MOMYSHULY

Миразова Аягүл Төреқызы

Тұңғыш Қазақстанның Еңбек Ері,
«Алтын жұлдыз», «Отан» орденінің иегері,
Қазақстанға еңбегі сіңген қайраткер,
Алматы қаласының Құрметті азаматы,
Жамбыл облысының Құрметті азаматы

Қоғам дамуының жаңа кезеңдеріне бағытталып отырған елімізде жас ұрпақ тәрбиесіне жан-жақты көңіл бөлінуде. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев тәрбие ісін ұлт болмысы сапасын арттыру деңгейінде жүргізуді ұсынып отыр. Білім, еңбек, кәсіптік бағдар, рухани-адамгершілік сынды құндылықтардың жастар бойында қалыптастыру міндеттерін баса көрсетті.

Жас ұрпақ тәрбиесі сапасын арттыруда қазіргі өркениеттік ынтымақтастық тәрбие

парадигмасымен бір қатар халықтық педагогика және ұлтымыздың тарихи тұлғалары үлгілерінде қолдану аса мәнді. Осы орайда бүгінгі мектепті ұлттық тарихи тұлғалар тұрасында материалдармен жасақтау өзектілікті іс болып отыр.

Қазақ халқы үлгілі тұлғаларға бай халық және оны жас ұрпақ тәрбиесінде қолдану тәжірибесі мол. Осыдан келіп тарихи тұлғалар үлгісін пайдалану жолдары бойынша одан әрі теориямен практика бір тұтастығында із-

деністер жасау міндеттері туындайды. Белгілі педагог ғалым А.Қ. Құсайыновтың: «Қазіргі таңда мемлекет алдында тұрған үлкен міндет-ұлттық рухы жоғары, саналы, ана тілін ардақтай білетін, өзінің тарихын жақсы меңгерген, ұлттық ділін ұстанатын, салт-дәстүр мен әдеп-ғұрыптарды сақтайтын, нағыз өз еліне шын берілген патриот ұрпақ тәрбиелеу,» - деп әділ айтқан. Бұл қағидаттардың жүзеге асуында тарихи тұлғалар үлгісіндегі тәрбие жұмысының мазмұн-мәндік мүмкіндігі орасан зор. Бұларды жинақтай айтсақ-азаматтық өнегені адам бойында дамыту мақсаты болып шықпақ.

Азаматтық деген ұғымның аясы кең. Адамның азаматтығы халыққа деген махаббаты мен қызметін танытады. Сол сияқты жақсының жақсылығын айту мен бірге, жаманның жамандығын ымырасыздықпен бетке басуда, ақиқатқа ара түсіп, адамгершілікке жат нәрселерді айыптай білуде сол азаматтықтан туындайтыны аян.

Айтса айтқандай, ең алдымен ойымызда Бауыржан Момышұлының тағылымдық қасиеттерін жастарға саралап, сұрыптап жеткізетін тұстарын екшеп ұсыну мақсаты тұрады. Әсіресе, Бауыржан Момышұлының адами саналары: ерлік, әділет, шыншылдық, сөзде тұру, дұрыс сөз айта білу, тапқырлық, батылдық, ешкімді алаламай бағалау, адам құрметін түсіну сияқты қасиеттерімен бірге оның жағымпаздық, жалпақтау, екісөйлеу, өтірікшілдік, жалғандық, ездік, еріншектік, мен-меншілдік, надан мансапқорлық, тұлғасыздық тәрізді жамандықтарды тайсақтамай бетке айту, бәрі-бәрі мақсатты түрде айрықша басымдықта орындалса керек.

Жасыратыны жоқ, бұл сапалар қазірде көрініс беріп жататын әлімжеттілік, суицид, жемқорлық, түрлі есірткілік қылықтар, масылдық, шоу сипаттағы жеңіл өмірге құмарлық, пайдасыз бос сөзділік, ақпараттық тәуелділік, үлкендерді сыйламау, озық салт-дәстүрлерді сақтамау, зиянды ықпалға түсу тағы басқа жат дағдылардың қоғамға, адамдарға үлкен нәубеттік кесір жасауда. Бауыржан Момышұлындай тарихи тұлғаларымыздың тәрбиелік үл-

гілері бұл кертартпалықтардан қорғайтын иммунитет болар еді.

Азаматтық – ұлт тағдырын ойлаған терең ойдан, салауатты сөзден, сапалы әрекеттен жарқырап көрінуі тиіс. Шын мәніндегі азаматтық жалпы халықтық игілік болып табылатын ортақ іске, ұлттық рухани дамуына өзіндік үлес қосу. (3).

Міне, осы орайда даңқты халық батыры, белгілі жазушы, үлкен ойшыл Бауыржан Момышұлының қайраткерлік ерлік өмірі мен шығармаларының мазмұн мәні жас ұрпақты тарихи тұлғалар үлгісінде тәрбиелеуде таптырмас құралдар болып табылады.

«1941 жылдың желтоқсанымен 1942 жылдың сәуірінің арасы. Бұл біздің әскерлеріміздің Мәскеудің түбінде жауша буылына ойсырата соққы жасап, басқыншыларды батысқа қарай тықсыра қуғаншағы. Осы кезеңде Бауыржан Момышұлының қарамағындағы дивизия ерен ерлік көрсетті. Бұл жайында И.И. Чистяков өзінің «Отанымызға қызмет етеміз» атты кітабында былай дейді: «И.В. Панфилов Бауыржан Момышұлын ер жүректігі мен батылдығы үшін бағалаймын. Мәскеу түбінде оның батальоны қоршауда болып, бірнеше күн полкпен байланысы болмады. Осыған қарамастан, күші басым дұшпанмен айқасты. Қиян-кешті ұрыстарда гвардияшылар екі тәулік бойында 400-ден астам фашисті жойып жіберді, одан соң Волоколамск тас жолы бойымен олардың шабуылын тоқтатты. Содан соң орманда маневр жасап, қоршау құрсауын бұзып шығып, өз полкіне қосылды.»(4)

Бауыржан Момышұлының майдан ерліктері жазушы Александр Бектің «Арпалыс» («Волоколамск тасжолы») деп аталатын кітабында әділ де ақиқат баяндалды. 1944 жылы жарық қашыққан бұл кітапта, 1941-1945 жылдар Ұлы Отан соғысын бастан кешірген Бауыржан Момышұлы басты кейіпкер болып, әрі тірі прототип ретінде аңызға айналды.

Бауыржан Момышұлы туралы қазақ әдебиетінде мыңнан астам арнау өлеңдер, поэмалар, драмалармен бірге Ә.Нұрпейісовтың “Аңыз бен ақиқат”, З. Ахметова “Шуақты күндер” т.б. іргелі шығармалар жазылды, 1967 жылы Бауыржан Момышұлы туралы «Елбасына күн

туса» кинофильмі түсірілді т.б. туындылар жарық көрді. Бауыржан Момышұлының деректі және көркембейнесі жасалып сомдалған бұл шығармалар тарихи тұлға үлгісіндегі тәрбие үшін өте бай, аса бағалы материалдар болып саналады. Мысалы, классикалық ақынымыз Қасым Аманжолов өзінің арнауындағы мына жолдарда:

Алып ұш ақын жүрек ердің даңқын,
Келешек келе жатыр көремін деп,
Тік басып туған жерде жүрген қалпын.
Ағамыз атағына асқар тау тең,
Жау келсе,-жау бүйректей етер жәукем,
Емендей ерегесер сұрапылмен,

Басымен бұлтты жайпап біздің Бәукең! - деп көрегендікпен батыр өнегесі келешекке керек екенін жазады.

Бауыржан Момышұлының тарихи тұлға ретіндегі өнегесі оның өзінің жазған шығармаларымен де байи, толығы түседі. Ол өзінің шығармашылығы туралы: «Мен шындықты ғана жазатын адаммын. Кейіпкерлерімнің арасында бір де бірі ойдан шығарылған жоқ. Барлығы да өзім көзіммен көрген, араласқан адамдар,» - деген екен. Осы тұрғыдан да олар жастарға әсерлі, ықпалды болмақ. Бұған Бауыржан Момышұлының “Ұшқан ұя”, “Ел басына күн туса”, “Москва үшін шайқас”, “Қанмен жазылған кітап” т.б. шығармалары айғақ, дәлел.

Тәрбие жұмысында сөз ықпалының күдіреті зор. Бұл тұрасында да Бауыржан Момышұлының нақыл, даналық, тәлімдік сөздері, ол туралы айтылған өрнекті лебіздер т.б. сарқылмас рухани қазына бар. Батыр-жазушының қанатты сөздері өз алдына бір мектеп деуге болады. Оған бірнеше мысалдар келтірейік:

- Менің өмірден тоқығаным: Отанға деген сүйіспеншілік ата-анана, бауырларына, туып-өскен ауылыңа, қалаңа, өз ұлтына деген махаббаттан басталады.

- Анамыздың ақ сүтінен бойымызға дарыған тілімізді ұмыту – бүкіл ата-бабаларымызды, тарихымызды ұмыту.

- Екі жүзділіктің балын татқаннан, әділдіктің ащы уын ішкен артық.

- Шын дос сыртыңнан мақтайды.

-Ешкім іштей батыр болып тумайды. Батырлық та мінез сияқты өскен орта, көрген тәрбиеге байланысты қалыптасады т.б.

Қазақ халқының мақтанышына айналған батыр Бауыржан Момышұлын ел естен шығарған жоқ. Оның шығармалары 30 том болып 2010 жылы жарық көрді, батыр-жазушы атын елді мекендерге, мектептерге, көшелерге, әскери оқу орындарына т.б. берілді.

Көз жұмғанша ел мүддесін туғып ұстап қасарған, Ар мен намыс сөз болғанда, өзіңнен кім аса алған, - деп ақын М. Шаханов жырлағандай, Бауыржан Момышұлының қайраткерлік, ерлік өмірі мен шығармашылығы жас ұрпақ тәрбиесінің бағдарға алар ұлттық құндылықтар қазынасы. Ұрпақтар сабақтастығы ұлттық құндылықтар арқылы жасалады. Құндылықтар қоғамның даму бағдарлары мен өмір сүру мәнерін белгілейді. «Құндылықсыз қоғам – бағдарсыз қоғам»(5) деп, М.Әуезов айтқандай, қоғамымызда ұлттық құндылықтарды нығайтып дамытуға тарихи тұлғалар өнегесіндегі тәрбие баға жетпес жұмысымыз болып табылады. Ұлттық құндылықтар жалпы адамзаттық құндылықтармен үйлесімдік біртұтастық сипатқа ие: гуманизм, адамгершілік, адалдық, адами борыш, табиғатты аялау, сұлулық т.б. сезімдерден тұрады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТ

1. Қ – Ж. Тоқаев “Қазақстанхалқынажолдауынан”, 2019 ж.
2. Құсайынов А.Қ. т.б. “Қазіргі мектептердесаналыұрпақтәрбиесінжетілдірутұжырымдамасы”, Алматы, - 2021,-15 бет.
3. Панзабекұлы “Мұрасындабүкілұлттықнамысы”, Дүйсебаев С.Р. “Сардардыңжырсарбаздары”, - Тараз, 2020,-196 бет.
4. Халық батыры – БауыржанМомышұлы: Әдістемелікқұрал. Құраст. М.Бахина – Алматы, 2010,-52 бет.
5. Әбдірәсілқызы А. “Руханижаңғырудыұлтбағдарламасынаайналдыратынкезжетті”– Алматы,- 55 бет.

ҚАЗАҚ ӘЙЕЛДЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҚОҒАМ ДАМУЫНА ҚОСҚАН ҮЛЕСТЕРІ

ЖЕНЩИНЫ КАЗАХСТАНА И ИХ РОЛЬ В РАЗВИТИИ ОБЩЕСТВА

WOMEN OF KAZAKHSTAN AND THEIR ROLE IN THE DEVELOPMENT OF SOCIETY

Қанапия Ғабдуллина - социология
ғылымдарының докторы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия
ұлттық университетінің профессоры,
Қазақстан Республикасының
социологтар Академиясының
академигі

Аңдатпа. Дәстүрлі қазақ қоғамындағы әйел мәртебесінің биіктігі ең алдымен әйелдердің құрметтелуінен, екіншіден – құқық берілуінен, үшіншіден – қорғалуынан танылады. Мақалада әйелдердің қазіргі таңдағы еңбектері туралы айтылады.

Тірек сөздер: Анаға құрмет, жарға жанашырлық, қызға қамқорлық. Ұмай-ана, Томирис, Домалақ ана, Гауһар ана, Зере әже, Ұлжан ана.

Аннотация. В статье раскрывается суть уважения к матерям, к супругам, к дочерям. Казахи из поконов веков уважали женщин. Казахские девочки выросли свободными. Они наравне с мужчинами воевали.

Ключевые слова: Уважение к матерям, поддержка супруги, помощь дочерям. Мать Умай, Томирис, Домалак ана, Гауһар ана.

Abstract. The article reveals the essence of respect for mothers, spouses, daughters. Kazakhs have respected women for centuries. Kazakh girls grew up free. They fought along with men.

Keywords: Respect for mothers, support of spouses, help to daughters. Mother Umay, Tomiris, Domalak ana, Gauhar ana

Анаға құрмет, жарға жанашырлық, қызға қамқорлық – біздің ұлтымыздың басты ұстанымдарының бірі. Қазақ әйелдері өз болмыстарында

даналық мінездерімен, шыдамдылығымен, көңілдерінің кеңдігімен, ізгі қасиеттерінің молдығымен ерекшеленеді.

Біздің басты мақсатымыз – осы мақалада, әйелдер қауымына байланысты,

өмір өткелдеріне көз жүгіртіп өту. Себебі өмір өткелдері биік бәйтерек секілді, тамыры тереңге кеткен, кедір-бұдыры мол, көкке өрлеген, күн сәулесіне талпынған, көкті сүйген. Сонда біздің түп тамырымыз қайда жатыр, түп анамыз кім? Тарихқа үңілсек,

түп анамыз – Ұмай ана. Ол әулие атанған алғашқы әйел. Ертеде ата-бабаларымыз қыздарын ұзатқанда, неке қиғызу рәсімінде, әйелдер босағанда Ұмай анаға жалбарынып, көмек тілеген. Бала көтермеген әйелдер Ұмай анаға сиынып, аспанда Тәңірі, жерде Ұмай ана көмек берсін деп табынған.

Ерте заманнан бері қазақ әйелдерінің ішінде топты жарып шыққан, ерлермен қатар қол бастап, елін жаудан қорғаған әйелдер аз емес. Соның бірі, әрі бірегейі – Томирис (жазбаларда оны Тұмар деп атап кеткен). Тарихшылардың айтуынша, ол Тұран патшасы Афрасиабтың (б.э.б. 534 жылы қаза тапқан) қызы. Ол әкесі өлгеннен кейін таққа отырған. Томирис -Орта Азия мен Қазақстан түркілерінің арғы тегі болып саналатын сақтардың аты аңызға айналған патшасы. Томирисінің атының тарихқа еніп, әйгілі болуы Ахемен әулетінен шыққан, «төрт құбыланың тұтас билеушісі» атанған парсының әйгілі патшасы Кирдің (ж.ж.с.д. 558-530) Орта Азияға басқыншылық жорықпен келген, «жеңілуді білмейді» деп дәріптелген әскерін ашық шайқаста тас талқанын шығарып жеңуімен тікелей байланысты.

Томирис патша өз елінде талай жылдар билік етіп, қара қылды қақ жарған әділдігімен, данышпандығымен, көрегендігімен халқын талай рет таң қалдырған. Олар өз патшасы туралы жыр толғап, Томирисінің атын жырға айналдырған.

Аты аңызға айналған тағыла бір қасиетті апамыз – Домалақ ана. Оның шын есімі Нұрила (1378-1456 ж.ж.), әкесінің есімі – Әли-Сылан, анасының есімі-Нұрбике, Түркстандық Мақтым Ағзам қожаның немересі, Түркстан қаласында өмірге келген. Нағашы атасы Уәйіс хан – Моголстанның ханы болған. Домалақ ананың әкесі Әмір-Темірдің әскерінде қызмет етіп түзде жүреді, ал анасы ерте қайтыс болып кеткен. Сөйтіп жас Нұрила атасы Мақтым-Ағзам қожаның қолында тәрбиеленген. Бірде Мақтым Ағ-

зам сопы түс көреді. Түсінде Қожа Ахмет Иассауи былай деп аян береді: «жалғыз немере қызыңа әулиелік дарып, бақ қонады. Оның білегінен кім ұстаса, сол адамға некесін қиып қос, үбірлі-шүбірлі бақытты болады». Мақтым Ағзам ояна келсе, түсі екен. «Иә, құдайым, осы түсімді пайғамбар жорып, Нұрила немеремді бақытты қыла көр, әумин» деп бата қылыпты. Бұл кезде Нұриланьың сегіз жасқа толған кезі екен, мешітте дәріс тыңдап жүреді. Ал оның жасы он төртке толғанда оның алдыңғы өміріне бірден-бір қатысты бір оқиға болады. Бір күні Нұрила құдықтан су алуға барады, шығырды ағытып, қауғаны құдыққа түсіреді. Шығырдың тұтқасын айналдырып, суды өзіне қарай тарта бергенде, шығыр ағытылып кетіп, қыз қауға-мауғасымен қоса терең құдыққа түсіп кетеді. Оны сол маңайда ойнап жүрген балалар сыртынан байқап калып, дереу ауылға хабарлайды. Елдің бәрінен бұрын Бәйдібек жүгірін келіп, құдықтың түбіне еңкейіп қараса, қауғадан ұстаған қалпы Нұрила су бетінде қалқып тұр екен. «Нұрила, қауғадан мықтап ұста, мен тартып шығарайын»- деп айқайлайды да, шығырды бұрайды. Қыз құдықтың аузына жеткенде, Бәйдібек оның білегінен ұстап тартып, шығарып алады. Құдықтың мұздай суына әбден тоңып, дірілдеп тұрған қызды ол шапанына орап, көтеріп алып, ағасының үйіне апарады. Зухра әжесі жік-жапар болып, ыстық сүт беріп, немересінің асты-үстіне түседі. Ертеңіне Түркстаннан Мақтым атасы оралады.

Болған оқиғаны естіген соң, құдықтан қалай шығарып алғанын нақтылап біліп алмақ оймен: «Шырағым, Бәйдібек батыр сені құдықтан қалай алып шықты?» - деп сұрайды. Нұрила болған оқиғаны айтып береді. құдықтың аузына жақындай бергенімде, білегімнен ұстап шығарып алды. - деп сұрайды. Ол маған «қауғадан мықтап ұста» деді. Мен ұстадым. Содан соң Сөйтіп өзінің шапанына орап, үйге алып келді.

Ендеше, балам, сені сол батырға ұзатамыз. Өзіңе айтып едім ғой, мен түс көргенмін деп. Сол түстің мезгілі жеткен сияқты. Сонымен келесі жылы Нұрила Бәйдібек биге үшінші әйел болып тұрмысқа шығады. Ата салтымен үлкен той жасалады.

Домалақ ананың қадір-қасиеті ерте танылған. Ел аузында ол анамыз туралы көп аңыз-әңгімелер бар. Домалақ ана өзгеніде өз баласындай көріп, төңірегіне аналық мейірім шашқан, барынша кішіпейіл, алдағы күннің жайын ойлап, айтар сөзі ақиқатқа айналған болжампаз, көреген адам болған.

Домалақ ана Албан, Суан, Дулат руларының анасы, есімі ел ұранына айналған абыз аналардың бірі.

Шығыс Қазақстан, Үржар жерінде туған, атақты Қаракерей Қабанбай батырдың әйелі, шамамен 1700 -1756 жылдары өмір сүрген, орта жүздің батыры, әрі биі болған Бәсентіін Малайсары батырдың туған қарындасы. Қазақ пен қалмақ арасындағы соғыс кезінде ерлігімен ел есінде қалған әйелдердің бірі. Қабанбай мен Гаухардың тұңғыштары Назым да өзінің ерлік істерімен тарихта аты қалған. Біз осы Назымның бір ерлігін айтып өтейік. Он сегізінші ғасырдың ортасында (1745ж) жоңғар қоңтайшысы Қалдан Серен өліп, жоңғарлардың өз ішінде тақ таласы басталады. Осы бір сәтті ұтымды пайдаланғысы келген Абылайхан Түркстан мен Сыр бойындағы қалаларды азат етуді алдына мақсат етіп қойып, әскерлерін үш топқа бөледі. Бір топты Қанжығалы Бөгенбай басқарады. Екінші қолды Жәнібек батыр басқарады. Үшінші негізгі қолды Абылайдың өзі басқарады. Жоңғарлар тарапынан Қалдан Сереннің ортаншы ұлы, тақ мұрагері болған Цевен Доржы шығады. Зеңбіректен жауған оқтан көптеген сарбаздар қырылып, Абылайдың қолы еріксіз кейін шегінеді. Не істерін білмей тұрғанда, қазақ жасақтарының оң жақ тұсынан Цевен Доржы тұрған төбеге қарай басында үкілі камшат бөркі бар, ақ боз атты бір қыз бала «Қабанбай! Қа-

банбай!» деп ұран тастап, суырылып шығады. Қыздың қолында не найза, не сойылы жоқ, бар болғаны қамшы ғана. Мұны көрген қазақтың қалың қолы шыдай алмай алға лап қойып,

«Абылай! Ақ жол! Қабанбай! Абылай!» деп айқайлап, зеңбірекшілерді таптап өтеді. Цевен Доржының қолын талқандап, жеңіспен оралған Абылай манағы қалмақтарға қарсы шауып, жеңіске жол салған қызды іздестіреді. Бұл Қабанбай батыр мен оның әйелі, қазақтың батыр қызы Гаухардан туған жас екі Назым болып шығады. Қыздың осыншама ерлігіне риза болған Абылай беліндегі сом алтыннан соғылған белбеуін шешіп, қызға силапты. Абылайдың жоңғарларды толық талқандауына жол салған сол жеңісі Назымның атымен тікелей байланысты аталады.

Осындай батыр, ержүрек қазақ қыздарының ерліктері туралы көп айтуға болады. Солардың жалғасы болып келе жатқан біздің қыздарымыз, әйел азаматтарымыз туралы да мақтаныш етуімізге болады. Біз солардың бір саласына тоқтайық. Ол қазақстандық ғалым әйелдер қоғамының құрылып, еңбек етіп жатқандығы. Бұл үлкен жауапкершілік. Осылай құрайық деп жүгірген қазақтың бетке ұстар екі ғалым әйелі. Солардың бірі, әрі бірегейі – ратындағы Қаз; ҰГТУ профессоры, Халықаралық педагогикалық білім беру білім беру біғылым академиясының академигі. Таңат Тәңірбердіқызы Аяпова - филология ғылымдарының докторы, профессор, 2022 жылы Қазақстан Республикасы үздік ғылыми қызметкер атағының иегері, Америка Құрама Штаттары Аризона университетінің құрметті профессоры, Тусон қаласының құрметті азаматы – Қазақстандық ғалым әйелдер қоғамының Президенті, ал вице Президенті Иманғожина Өрік Зейноллақызы. Өрік Зейноллақызы - педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Ресей жаратылыстану академиясының академигі. Ең-

бек жолында бастауыш мектеп мұғалімінен бастап мектеп директорына дейін, аудандық халыққа білім беру бөлімінің инспекторы, облыстық білім басқармасы бастығының орынбасары, ҚР БҒМ орта білім бас басқармасы бастығының орынбасары қызметтерін атқарған. Екеуінің де өмір тәжірибелері мол жандар. Екеуіде әрбір қоғам мүшелерінің жетістіктеріне балаша қуанады. Жүректері үлкен, көңілдері кең, пейілдері таза ерекше жандар. Ал қоғам мүшелерінің бәріде өз салаларының майталмандары. Өз істерін жақсы меңгерген жандар. Қоғамның әр мүшесі туралы жеке-жеке кітаптар жазсада көп бол-

мас еді. Себебі әрқайсысының өзіндік жолы бар.

Дегенмен, Энциклопедияның жарыққа шығуы үлкен жетістік болды. Алматыда Энциклопедия тұңғыш рет қазақ еліне таныстырылды. Содан кейін Астананың төрінде ерекше кездесу өтті.

Қазақстандық ғалым әйелдер қоғамына жемісті еңбек тілей отырып, ары қарайда табыстан табысқа жете беруіне, Жаңа Қазақстанымыздың көркейе түсуіне, көк туымыздың көкке өрлеп желбіреуіне, жастарымыздың білім мен тәжірибені ұштастыруына, еліміз берекелі, жеріміз тыныш болуына бәрімізде шын жүректен тілектеспіз.

ПРОГРАММА «РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН И ДОСТИЖЕНИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ В ПОЛИТИЧЕСКОЙ, ЭКОНОМИЧЕСКОЙ, СОЦИАЛЬНОЙ, ПРАВОВОЙ И ДУХОВНОЙ СФЕРАХ

«RUKHANI ZHANGYRU» PROGRAM AS A FACTOR OF NATIONAL
MODERNIZATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND
ACHIEVEMENT OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN POLITICAL,
ECONOMIC, SOCIAL, LEGAL AND SPIRITUAL SPHERES

«РУХАНИ ЖАНҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ ҚАЗАҚСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ ЖАНҒЫРУ ФАКТОРЫ ЖӘНЕ
САЯСИ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ, ӘЛЕУМЕТТІК, ҚҰҚЫҚТЫҚ ЖӘНЕ
РУХАНИ ДАМУҒА ЖЕТІСУ РЕТІНДЕ

Сман А.

Д.ю.н., профессор

Казахстанский институт общественного развития

(Астана, Казахстан)

Аңдатпа: Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Назарбаевтың қазіргі қазақстандық қоғамның қоғамдық санасын жаңғырту мақсатында «Руханижаңғыру» мемлекеттік бағдарламасында жүзеге асқан саяси-рухани көзқарастары талқыланады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, «Руханижаңғыру» бағдарламасы, қоғамдық сана, Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті, ұлттық сана.

Аннотация: в данной статье рассматриваются политические и духовные взгляды Первого Президента Республики Казахстан Н.Назарбаева, которые были воплощены в государственной программе “Руханижаңғыру” с целью модернизации общественного сознания современного казахстанского общества.

Ключевые слова: Республика Казахстан, программа “Руханижаңғыру”, общественное сознание, Первый Президент Республики Казахстан, национальное сознание.

Abstract: this article examines the political and spiritual views of the First President of the Republic of Kazakhstan N.Nazarbayev, which were embodied in the state program “Rukhani Zhangyru» in order to modernize the public consciousness of modern Kazakh society.

Keywords: Republic of Kazakhstan, «Rukhani Zhangyru» program, public consciousness, First President of the Republic of Kazakhstan, national consciousness.

Введение. 12 апреля 2017 года Первым Президентом Республики Казахстан Назарбаевым Н.А. была озвучена статья «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». В ней он отмечает, что он решил поделиться своим видением того, как казахстанцам вместе сделать шаг навстречу будущему, изменить общественное сознание, чтобы стать единой Нацией сильных и ответственных людей.

Одним из особенностей данного выступления является определение Главой государства национального сознания в 21 веке. Он пишет, что «на наших глазах мир начинает новый, во многом неясный, исторический цикл. Занять место в передовой группе, сохраняя прежнюю модель сознания и мышления, невозможно. Поэтому важно сконцентрироваться, изменить себя и через адаптацию к меняющимся условиям взять лучшее из того, что несет в себе новая эпоха» [Назарбаев Н.А. 2017, 1 стр.].

Материалы и методы. В данной статье использованы материалы Некоммерческого акционерного общества «Казахстанский институт общественного развития», Министерства информации и общественного сознания Республики Казахстан, проекта «100 кітап», проект «100 новых лиц Казахстана» и другие.

Методами исследования явились историко-правовой, формально-юридический, сравнительно-правовой, социолого-правовой и метод правового моделирования.

Основная часть. Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Они должны сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации.

Первый Президент Назарбаев Н.А. выделяет несколько направлений модернизации сознания как общества в целом, так и каждого казахстанца.

Первое- это конкурентоспособность.

Он пишет, что «сегодня не только отдельный человек, но и нация в целом имеет шанс на успех, только развивая свою конкурентоспособность» [Назарбаев Н.А. 2017, 1 стр.].

Слово «конкурентоспособность» означает способность определённого объекта или субъекта превзойти конкурентов в заданных условиях. Конкурентоспособность также определяют, как свойство субъекта, указывающее на его способность выдерживать конкуренцию с себе подобными, на его способность совершать конкурентные действия и др. [Коваленко А.И. 2013. С. 65-79.].

По утверждению Халдеевой М.А. «понятие «конкурентоспособность» («конкурентность») получило наиболее полное исследование в рамках различных научных дисциплин (экономика, политические науки, психология). «Как правило, понятие «конкурентоспособность» относилось к определённому субъекту (человеку, виду, организации, группе, предприятию, стране) и оценивалось исключительно по параметру успешности результата» [Неживенко Е.А. 2012, 57 стр.].

«Тем не менее такая оценка субъекта конкурентоспособности несла в себе предметную узость и не позволяла в полной мере осознать природу успешности полученного результата, сводя его лишь к одной из причин, но целостного осмысления данного феномена не было» [Reinert E.S. 1994, 221 стр.].

На данный момент определение исследуемого понятия отсутствует в толковых словарях. Опираясь на морфологию русского языка, можно предположить, что это понятие является составным словом (конкурентОспособность, конкурентнОспособность). В этой связи справедливо предпринять попытку провести этимологический анализ каждого из компонентов составного слова (конкурентнОспособность / конкурентОспособность).

Применение этимологического анализа позволяет выявить первоначальное и истинное значение каждого из них (эти-

мон). В первую очередь, происхождение данного понятия можно связать с термином «конкуренция» (лат. *concurrentia* (ед. ч.), *concurrentiae* (мн. ч.), от лат. *concurro* – сбегаюсь, сталкиваюсь). Этимологически схожие понятия также есть в испанском (*concurrència*), датском (*konkurrence*), английском (*concurrency*), французском (*concuissance*), немецком (*konkurrenz*) языках [Осипов Г.В. 2000. 137 стр.].

Содержательно все вышеперечисленные понятия означают соперничество, борьбу, противоборство, соревнование, состязание.

В казахском языке «конкуренция» - бәсеке, а конкурентоспособность - бәсекелестік қабілеті [Құқық саласындағы терминдер сөздігі, 2009, 280 стр.].

Сущность конкуренции также представляет научный интерес в рамках различных наук (психология, экономика, педагогика, менеджмент, политика, биология, социология).

Конкуренцию можно определить по-другому:

1. Соперничество, борьба индивидов или социальных групп за обладание ограниченными благами;

2. Нормативно регулируемый социальный процесс, в ходе которого индивиды или группы стремятся к одной и той же цели, достижение которой одними исключает других, в отличие от кооперации и сотрудничества;

3. Борьба за наиболее выгодные условия производства и сбыта товаров, характерная для товарного производства, основанного на частной собственности на средства производства;

4. В биологии – взаимоотношения между организмами одного и того же или разных видов, основанные на борьбе за средства существования и условия размножения» [Халдеева М.А. 2020, 2 стр.].

Если говорить о конкурентоспособности в праве, то можно отметить, что чаще применим термин «конкурентоспособность

правовой системы» и как правильно отмечает Габдуалиев М. «в узком смысле под конкурентоспособностью правовой системы понимается ее способность защитить национальные интересы государства в системе международных отношений... В широком смысле под конкурентоспособностью правовой системы понимается способность национальной правовой системы (во всех ее базовых отраслях как публичного, так и частного права) превзойти правовые системы других стран в развитии социально-экономической сферы» » [Габдуалиев М. 2012, 2 стр.].

По мнению Назарбаева Н.А., конкурентоспособность – это обладать набором качеств, достойных XXI века. И среди безусловных предпосылок этого выступают такие факторы, как компьютерная грамотность, знание иностранных языков, культурная открытость [Назарбаев Н.А. 2017, 1 стр.].

Поэтому и программа «Цифровой Казахстан», и программа трехязычия, и программа культурного и конфессионального согласия – это часть подготовки нации (всех казахстанцев) к жизни в XXI веке. Это часть казахстанской конкурентоспособности.

В целях реализации программы «Цифровой Казахстан» было принято Постановление Правительства Республики Казахстан от 12 декабря 2017 года № 827 «Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан». В настоящее время постановление утратило силу 17 мая 2022 года в связи с принятием нового правового документа.

В программе было указано, что целями государственной программы «Цифровой Казахстан» являются ускорение темпов развития экономики Республики Казахстан и улучшение качества жизни населения за счет использования цифровых технологий в среднесрочной перспективе, а также создание условий для перехода экономики Казахстана на принципиально новую траекторию развития, обеспечивающую создание циф-

ровой экономики будущего в долгосрочной перспективе[[Цифровой Казахстан 2017, 3 стр.].

Программа трехязычия помогает людям расширять свои знания, навыки и развивать взаимопонимание между людьми, а степень владения языками – один из его основных критериев. Сегодня невозможно представить себе, что где-то ещё существуют страны, люди которых владели бы только одним языком. Знание нескольких языков, по существу, открывает окно в большой глобальный мир с его колоссальным потоком информации и инноваций. Разумное, грамотное и правильное внедрение трехязычия даст возможность быть коммуникативно-адаптированными в любой среде. В Казахстане действует программа «Дорожной карты трехязычного образования» в соответствии с которым реализуются пилотные проекты «Дорожная карта развития трехязычного образования».

В рамках реализации программы культурного и конфессионального согласия были приняты Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2006 года N 593 «Об утверждении Программы совершенствования казахстанской модели межэтнического и межконфессионального согласия на 2006-2008 годы» и Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2020 года № 953 «Об утверждении Комплексного плана по реализации государственной политики в религиозной сфере Республики Казахстан на 2021 – 2023 годы».

Для Казахстана, как страны с ярко выраженным полиэтническим и поликонфессиональным составом населения, достижение и укрепление социальной стабильности, гармонизации интересов личности, отдельных социальных групп и общества тесно связано с задачей поиска оптимальных форм взаимодействия этнических общностей, укрепления межнационального и межконфессионального согласия, повышения

культуры межэтнических и межконфессиональных взаимоотношений, профилактики экстремизма и ксенофобии.

В стране проживают представители более 130 наций, народностей и этнических групп. Это многообразие, являясь неиссякаемым источником духовно-нравственных ценностей, вместе с тем порождает определенные проблемы. Развитие гармоничных межэтнических взаимоотношений и межконфессионального согласия требует комплексного подхода и эффективных механизмов государственного и общественного прогнозирования и регулирования.

За этот период были разработаны 5 принципов модели межэтнического согласия:

1. этническое, конфессиональное, культурное и языковое многообразие;
2. создание всех условий для развития культуры и языков этносов Казахстана;
3. толерантность и ответственность;
4. консолидирующая роль казахского народа;
5. единство народа Казахстана.

В формировании уникальной модели всеказахстанского единства важнейшая роль отводится Ассамблее народа Казахстана (АНК).

Главной задачей АНК является реализация государственной национальной политики, обеспечение общественно-политической стабильности в Республике Казахстан и повышение эффективности взаимодействия государственных и гражданских институтов общества в сфере межэтнических отношений.

Действующий закон «Об Ассамблее народа Казахстана» позволил стать АНК полноправным субъектом политической системы страны и определить нормативные правовые основы ее деятельности.

Сегодня Ассамблея способствует созданию благоприятных условий для дальнейшего укрепления межэтнического согласия, толерантности в обществе и единства народа. Кроме того, АНК оказывает содей-

ствие государственным органам в противодействии проявлениям экстремизма и радикализма в обществе, формировании политико-правовой культуры граждан, опирающейся на демократические нормы. Ассамблея обеспечивает интеграцию усилий этнокультурных объединений, помогает возрождению, сохранению и развитию национальных культур, языков и традиций народа Казахстана[<https://assembly.kz/ru/ank/obshchaya-informatsiya/deyatelnost>, 2023, С.1].

Второе направление модернизации прагматизм.

Прагматизм (от др. -греч. *πράγμα*, родительный падеж *πράγματος* — «дело, действие») - философское течение, базирующееся на практике как критерии истины и смысловой значимости. Его происхождение связывают с именем американского философа XIX века Чарльза Пирса, который первым сформулировал «максиму» прагматизма [<https://wikipedia.org>, 2023, С.1].

Это философское направление возникло в 70-х гг.

XIX столетия в США и получило распространение в XX в., оказав сильное влияние на духовную жизнь общества. Основные идеи прагматизма были высказаны Ч. Пирсом, затем развиты Дж. Дьюи, У. Джемсом.

По утверждению Джохадзе И. «Пирс выделяет четыре способа «закрепления верования»: метод упорства (слепой и непоколебимой приверженности индивида раз навсегда избранным взглядам), метод авторитета (навязывания определённого образа мысли какой-то инстанцией или лицом, пользующимся доверием), метод априори (принятия «согласных с разумом» положений в качестве метафизических предпосылок) и метод науки (эмпирических наблюдений, анализа, выдвижения и экспериментальной проверки гипотез)»[Джохадзе И. 2018, 233 стр.].

Главный тезис прагматизма заключался в обвинении традиционной философии в отрыве от жизни, в абстрактности и созер-

цательности. Ч. Пирс выдвинул программу «реконструкции философии»; по его мнению, философия должна быть не размышлением о первых началах бытия и познания, а всеобщим методом разрешения тех проблем, которые встают перед людьми в различных жизненных ситуациях в этом непрерывно меняющемся мире.

Прагматизм, следуя традициям эмпиризма, объявил всю реальность «опытом» человека. Однако этот «опыт» не сводился к чувственным ощущениям и восприятиям. Он понимался как то, что дано переживанием. Таким образом, объективная реальность была представлена прагматизмом как некая данность человеку в чувствах, действиях, замыслах и в конечном счете в его опыте.

Согласно прагматизму опыт никогда не дан человеку изначально, априорно. Он не есть нечто определенное. Он может быть переживанием (Дьюи), потоком сознания (Джемс). Прагматизм, восприняв идеи дарвинизма, объявил человеческое сознание и мышление не более чем средством приспособления организма к окружающей среде с целью выживания и оптимизации действий. Задача мышления заключается не в познании окружающей действительности способом ее отражения, а в выборе средств, необходимых для достижения своих целей.

Высшие абстракции, идеи, философские категории, теории есть лишь инструменты, средства и методы действия. Все их действие целиком сводится к решению жизненно важных практических задач.

Согласно этому истина для прагматизма — это не более чем полезность. Такая трактовка истины ориентирует философию прагматизма на такие понятия, как целесообразность, эффективность, практичность. Именно они и являются основными категориями этого философского направления.

Первый Президент Н.Назарбаевотмечает, что в казахстанских условиях умение жить рационально, с акцентом на достижение реальных целей, с акцентом на образование,

здоровый образ жизни и профессиональный успех – это и есть прагматизм в поведении [Назарбаев Н.А. 2017, 1 стр.].

Третье направление модернизации сохранения национальной идентичности.

Это направление важно, так как процессы демократизации Казахстана, формирования новых социально-экономических основ и собственной модели развития государственности носят сложный и, в определенной степени, противоречивый характер. В стране, являющейся полиэтническим государством с различной этнической структурой населения, важнейшим условием для

сохранения внутривнутриполитической стабильности и национальной безопасности выступает межнациональное согласие. При этом фундаментом модернизации современного казахстанского общества является многонациональная государственная гражданская идентичность народов республики, которая формируется у граждан Казахстана независимо от их этнической принадлежности. Идентичность Казахстана основывается на гражданской консолидации и политической стабильности общества, которые позволяют сформировать государственную систему стратегических ориентиров при сохранении мира и духовного согласия при реализации поставленной задачи и добиться динамичного развития экономики и признания в мировом сообществе, выстроить национальную политику, сделать шаг в сторону сбалансированной демократической политической системы.

Политический курс Казахстана отражен в программе «Стратегия развития программы «Казахстан — 2030»», где для укрепления и развития казахстанской идентичности и единства рассмотрены в четвертом направлении Плана нации Первого Президента Республики Казахстан Назарбаева Н.А. «Идентичность и единство» с указанием «100 конкретных шагов: современное государство для всех» по формированию нации единого будущего. Фундаментом казахстан-

ской идентичности и единства являются общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии.

По мнению Колбачаевой Ж.Е. «вопрос становления государственности тесно связан с достижением государственной идентичности, который в свою очередь неразрывно связан с национально-культурной идентичностью. В этой связи возникает необходимость укрепления и развития казахстанской идентичности и единства, которая находит отражение в следующих главных принципах общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» (Вечный Народ), выдвинутой Первым Президентом страны Назарбаевым Н. А. Консолидирующими ценностями общенациональной патриотической идеи являются равенство всех граждан страны, трудолюбие, честность, культ образования, светские основы государственности.

Фундаментом казахстанской идентичности и единства являются общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии. Казахская идентичность и единство – это базовые ценности культуры народа Казахстана, которые переходят из поколения в поколение, независимо от этнического происхождения конкретного человека, проживающего на территории Казахстана и связывающего свою судьбу и будущее с Казахстаном» [Колбачаева Ж.Е. 2018, 108 стр.].

28 декабря 2015 года был принят Указ Президента Республики Казахстан «Об утверждении Концепции укрепления и развития казахстанской идентичности и единства» который позже утратил силу Указом Президента Республики Казахстан 5 мая 2018 года в связи с установлением базовых идей Концепции.

Данным документом была утверждена «Концепция укрепления и развития казахстанской идентичности и единства».

Концепция базировалась на следующих главных принципах:

- базовый вектор - общенациональная патриотическая идея «Мәңгілік Ел», выдвигнутая Первым Президентом страны Назарбаевым Н.А.;

- консолидирующие ценности общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел» - гражданское равенство, трудолюбие, честность, культ учености и образования, светская страна;

- фундамент казахстанской идентичности и единства - общенациональные ценности, основанные на культурном, этническом, языковом и религиозном многообразии;

- казахстанская идентичность и единство - это непрерывный поколенческий процесс. Он базируется на том, что каждый гражданин, независимо от этнического происхождения, связывает свою судьбу и будущее с Казахстаном. Единое прошлое, совместное настоящее и общая ответственность за будущее связывают общество в одно целое: «У нас одно Отечество, одна Родина – Независимый Казахстан». Осознанность этого выбора - главное объединяющее начало.

Цель Концепции - укрепление и развитие казахстанской идентичности и единства, основанных на принципе гражданства и ценностях общенациональной патриотической идеи «Мәңгілік Ел».

Первый Президент страны Назарбаев Н.А. указывает, что «само понятие духовной модернизации предполагает изменения в национальном сознании. Здесь есть два момента. Во-первых, это изменение в рамках национального сознания. Во-вторых, это сохранение внутреннего ядра национально-го «Я» при изменении некоторых его черт» [Назарбаев Н.А. 2017, 1 стр.].

Таким образом Первым Президентом Назарбаевым Н.А. в данной статье проведено обобщение высказанных мнений и закреплённых в правовых документах идей о сохранении государственной и национальной

идентичности, которые он рассматривал в тесной взаимосвязи и развитии.

Следующий аспект модернизации это - культ знания.

Культ знания – важное направление в модернизации сознания. Высокотехнологические условия, в которых живет современный человек, ставят перед ним все больше задач и целей в профессиональной области, достичь которые можно только благодаря высокому уровню образования.

Первый Президент Назарбаев Н.А. подчеркивает, что «стремление к образованию всегда было характерно для нашего народа. Он отмечает, что многое было сделано за годы Независимости. Мы подготовили десятки тысяч молодых специалистов в лучших университетах мира. Начало, как известно, было положено программой «Болашақ» еще в начале 90-х годов прошлого века. Мы создали ряд университетов очень высокого уровня, систему интеллектуальных школ и многое другое» [Назарбаев Н.А. 2017, 2 стр.].

Пафомова Л. А. отмечает, что «следует подчеркнуть, что вплоть до середины XIX в., бэконовская идея «знание – сила» в той или иной степени прослеживается в работах многих философов и ученых. Так, Декарт пишет, что «все знания в целом являются не чем иным, как человеческой мудростью...», и ценность знания состоит в господстве человека над силами природы, в усовершенствовании самой человеческой природы. Для Гоббса значимость знания состояла в как можно более полном постижении причин всех вещей и в том, что богатство знания есть мудрость. Спиноза ратует за то, чтобы «направить все науки к одной цели, а именно к тому, чтобы мы пришли к высшему человеческому совершенству... Поэтому все то, что в науках не подвигает нас к нашей цели, нужно отбросить как бесполезное». Нужно отметить, что если мыслители XVII в. признают науку достоянием и задачей небольшого числа ученых, резко выделяющихся

и возвышающихся над большинством, то позднее, в XVIII в., например в понимании французских материалистов, наука – не достояние избранных, а дело общественное. Такова точка зрения Гельвеция, Гольбаха, Дидро, Ламетри. Для них опытное по своему источнику знание имеет целью не отвлеченное постижение истины, а достижение способности совершенствоваться и увеличивать могущество человека. Таким образом, материализм XVII–XVIII вв. выделил три аспекта ценности научного знания: во-первых, гносеологический аспект, состоящий в его истинности как отражении объективной реальности; во-вторых, практическая ценность науки как средства преобразовательной деятельности человека, в-третьих, как фактора воспитания, развития самой человеческой личности, т. е. мировоззренческий аспект, отнесенный к индивиду» [Пафомов Л. А. 2018, 1 стр.].

Назарбаев Н.А. выделил как одно из направлений модернизации – культ знаний. Его слова «...будущее творится в учебных аудиториях ...» особо подчеркивают важность образования, стремления к образованию. Образованный человек, образованная нация – успех страны. Но в эпоху модернизации, глобализации, четвертой промышленной революции течение времени настолько быстро, что знания устаревают с огромной скоростью. Так какое должно быть образование в современном мире? Какие навыки не потеряют своей актуальности в течение продолжительного периода? Как и чему учить, чтобы как можно дольше отвечать «духу времени»?

Для достижения этой цели «Стратегия «Казахстан-2050» предусматривает реализацию семи долгосрочных приоритетов и один из которых определен как, знания и профессиональные навыки являются ключевыми ориентирами современной системы образования, подготовки и переподготовки кадров. Сегодня профессиональные навыки являются важными с учетом всех происхо-

дящих процессов глобализации и всеобщего интернета.

Одним из важнейших следующих направлений модернизации это эволюционное, а не революционное развитие Казахстана

В 2017 году исполнилось 100 лет со дня тех радикальных перемен на огромной части Евразии, что произошли в октябре 1917 года. Весь XX век прошел под знаком революционных потрясений.

Эволюционное развитие как принцип идеологии должно быть одним из ориентиров и на личностном, индивидуальном уровне для каждого казахстанца.

Конечно, эволюционное развитие общества как принцип не означает вечной консервации, но важно понять не только уроки истории, но и примеры современности и сигналы будущего.

В своей статье «Эволюционное развитие общества: сущность и основные понятия» Насимов М. утверждает «Даму тұжырымдамасының негіздерін сараптау, оның негізгі кезеңдерінің қыңдау барысында төмендегі мәселелерді айтқанды: біріншіден, эволюциялық даму философиялық, саяси, экономикалық, әлеуметтік ілімдердегі ойлардың дамуы мен тығыз байланысты. Екіншіден, ғылым, білім, технологиялар және дүниеге ғылым көзқарастарында даму эволюциялық дамуға әсерін тигізеді. Үшіншіден, қоғамдық ортадағы әлеуметтік-белсенділік эволюциялық дамуға ықпал жасайды. Төртіншіден, эволюциялық даму қызметі материалды және шығармашылық бағамдар бірлігінде жүзеге асады» » [Насимов М. 2018, 12 стр.].

Можно согласиться как с Первым Президентом страны Назарбаевым Н.А., так и с Насимовым М., что эволюционное развитие оказывает влияние (позитивное, прогрессивное) на общество и государство и способствует их прогрессивному становлению и совершенствованию.

Одним из направлений модернизации Первый Президент Назарбаев Н.А. считает

открытость сознания. Сознание – это многомерное понятие, к изучению которого подходят с точки зрения различных наук. Но в данном случае, речь идет о понятии сознания как идеи, идеологии, взглядов на жизнь.

Первый Президент Назарбаев Н.А. подчеркивает, что «открытость сознания означает по крайней мере три особенности сознания.

Во-первых, понимание того, что творится в большом мире, что происходит вокруг твоей страны, что происходит в твоей части планеты.

Во-вторых, открытость сознания – это готовность к переменам, которые несет новый технологический уклад. Он изменит в ближайшие 10 лет огромные пласты нашей жизни – работу, быт, отдых, жилище, способы человеческого общения. Нужно быть готовым к этому.

В-третьих, способность перенимать чужой опыт, учиться у других» [Назарбаев Н.А. 2017, 3 стр.].

Сознание – это состояние психической жизни индивида, выражающееся в субъективной переживаемости событий внешнего мира и жизни самого индивида, в отчете об этих событиях. Сознание противопоставляется бессознательному в разных его вариантах (неосознаваемое, подсознание и т.д.).

Сознание одно из центральных понятий классической западной философии. Из определенного понимания сознания исходили также науки о человеке, в частности, психология. Первый президент страны Назарбаев Н.А. в своей статье говорит только об одной стороне сознания, о концепции сознания как отождествления сознания с знанием: все, что мы знаем, – это сознание, и все, что мы осознаем, – знание.

Большинство представителей классической философии разделяли это представление, подкрепляя его ссылкой на этимологию слова: латинское название для сознания происходит от слов *cum* и *sciare*, т.е. означа-

ет совместное знание (то же самое и в русском языке).

Масалимова А. Р., Клышбаева Б. Н. пишут, что «большую роль в жизни человека играют знания, полученные им в процессе многочисленных коммуникаций, социального общения. В этом аспекте следует обращать внимание на ценность и значимость слова. Поскольку человек существо не только индивидуальное, но и коллективное, то во многом влияет, какие слова, понятия используются, какую смысловую энергетику они в себе заключают и как воздействуют на других... И последнее: идеологическую нагрузку в себе несут коллективные представления, включая различные теории, учения, мифы. Не секрет, что порой слепая вера в авторитеты несет в себе разрушительную силу, и конечно же, важно иметь критическое мышление, способность отличать истинное от ложного...» [Масалимова А. Р., Клышбаева Б. Н. 2017, 4 стр.].

Модернизация, предложенная Первым Президентом страны Н.А. Назарбаевым нашла свое развитие в практической деятельности страны и общества.

Постановлением Правительства Республики Казахстан 23 апреля 2019 года был создан некоммерческое акционерное общество «Казахстанский институт общественного развития «Руханижаңғыру».

Основным предметом деятельности Института является обеспечение разработки и реализации стратегии продвижения программной статьи Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», аналитического и методического сопровождения всех структур, участвующих в реализации программы, в том числе мониторинга и анализа общественно-политической обстановки, прогнозирование процессов в гражданском обществе, проведение научных исследований и осуществление методического обеспечения реализации государственной семейной политики.

За период работы Институтом выполнена большая работа по изменению общественного сознания современных казахстанцев, продвижению идей стратегического назначения и подготовке идеологической платформы для программы Второго Президента Казахстана Токаева К.К. «Новый Казахстан: путь обновления и модернизации», представленную 16 марта 2022 года

Указом Президента Республики Казахстан от 26 октября 2017 года № 569 «О переводе алфавита казахского языка с кириллицы на латинскую графику» утвержден алфавит казахского языка, основанный на латинской графике. Это означает, что к 2025 году делопроизводство, периодические издания, учебники и остальные материалы будут издаваться на латинице.

В Казахстане создан проект «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке» по общественным и гуманитарным наукам.

В целях реализации проекта «Новое гуманитарное знание. 100 новых учебников на казахском языке» в 2017 году был создан неправительственный и некоммерческий общественный фонд «Ұлттық аудармалар қоры». В рамках проекта на казахский язык переведены и изданы лучшие учебники ведущих университетов мира по истории, философии, социологии, психологии, антропологии, культурологии, религиоведению, лингвистике, инновациям, медиа, экономике, менеджменту и бизнесу, киноведению, театроведению.

В Республике Казахстан в 2017 году стартовали проект и карта «Духовные святыни Казахстана, Сакральная география Казахстана».

Сакральная география Казахстана - это национальный проект Казахстана, включающий проведение археологических и этнокультурных экспедиций по историческим местам страны, научных конференций, разностороннее подробное описание исторических мест и сооружений Казахстана, созда-

ние их реестра, 3D-моделей, интерактивных карт, фотогалерей, издание энциклопедии «Сакральное Казахстан», книг, путеводителей и так далее.

Сначала в проект вошли 100 общенациональных сакральных объектов. На 2018 год проект включал описание 642 исторических объектов: городищ, мавзолеев, природных достопримечательностей. На 2019 год - 185 общенациональных объектов наследия и 463 региональных.

На 2020 год, в рамках проекта, на 48 памятниках республиканского значения проведены научно-реставрационные работы. Изданы 3 тома энциклопедии «Сакральное Казахстан».

Реализацией проекта занимается созданный при РГКП «Национальный музей Республики Казахстан» при Министерстве культуры и спорта Республики Казахстан Научно-исследовательский центр «Сакральное Казахстан». Объекты, отбираемые в реестр, рассматриваются созданным при этом центре экспертным советом из 25 учёных и 15 общественных деятелей, которые занимаются выявлением и актуализацией сакральных мест.

В рамках реализации проекта «100 новых лиц Казахстана» создан и действует портал «100esim.el.kz». Основной целью проекта «100 новых лиц Казахстана» является продвижение идей успешности, конкурентоспособности, прагматизма и культа знаний на примерах конкретных историй казахстанцев, внесших за годы независимости значительный вклад в развитие Казахстана. Это имеет воспитательное и идеологическое значение для всех граждан страны, а особенно для молодых казахстанцев.

Вывод. Таким образом, Первым Президентом Республики Казахстан Назарбаевым Н.А. выдвинута и реализована новая идеология, новая парадигма общественного сознания для современного Казахстана, его народа, которая нашла отражение в программном документе «Рухани жаңғыру».

Библиография

1. Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 12 апреля 2017 года, С. 8. akorda.kz <https://www.akorda.kz>. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  2. Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 12 апреля 2017 года, С. 8. akorda.kz <https://www.akorda.kz>. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  3. Коваленко А.И. Теоретические и методологические аспекты использования концепции «конкурентоспособности» в научных исследованиях // Современная конкуренция. 2013. № 6 (42). С. 65-79.
  4. Неживенко Е.А. Конкурентоспособность региона: методологические проблемы исследования // Социум и власть. 2012. № 3 (35). С. 57–61.
  5. Reinert E.S. Competitiveness and its predecessors - a 500-year cross-national perspective, Step group, Oslo, May 1994. P. 221–230.
  6. Осипов Г.В. Социологический энциклопедический словарь на русском, английском, немецком, французском и чешском языках. М., 2000. С. 137.
  7. Құқық саласындағы терминдер сөздігі, Астана, 2009, С. 449.
  8. Халдеева М.А.К вопросу о понятии «конкурентоспособность» («конкурентноспособность»); социально-философский аспект. Вестник Томского государственного университета Философия. Социология. Политология. 2020. № 54. С. 8
  9. Габдуалиев М. Конкурентоспособность правовой системы zakon.kz. <https://online.zakon.kz>. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  10. Цифровой Казахстан. zan.kz <https://adilet.zan.kz> > rus > docs. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  11. https://assembly.kz/ru/kazakhstanskaya-model-obshchestvennogo-soglasiya-i-obshchenatsionalnogo-edinstva-n-a-nazarbaeva_ru. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  12. wikipedia.org <https://ru.wikipedia.org> > wiki > Прагматизм. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  13. Джохадзе И. Журнал «Философская антропология». 2018. Т. 4. № 1. С. 231–243
  14. Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 12 апреля 2017 года, С. 8. akorda.kz <https://www.akorda.kz>. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  15. Колбачаева Ж.Е. Особенности формирования национальной идентичности Казахстана в современных условиях. Проблемы постсоветского пространства. 2018;5(1):101-107. <https://doi.org/10.24975/2313-8920-2018-5-1-101-107>. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  16. Пафомова Л. А. Эволюция взглядов на ценность научного знания в западной философии // ДИСКУРС. 2021. Т. 7, № 6. С. 28–41. DOI: 10.32603/2412-8562-2021-7-6-28-41. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  17. Насимов, М. (2018). Эволюционное развитие общества: сущность и основные понятия. Государственное управление и государственная служба, (1(64), 7-13. извлечено от <https://journal.apa.kz/index.php/path/article/view/125>. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  18. Назарбаев Н.А. «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», 12 апреля 2017 года, С. 8. akorda.kz <https://www.akorda.kz>. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
  19. Масалимова М.Р. 2017, urfu.ru, <https://elar.urfu.ru> > bitstream. Последнее посещение 25 апреля 2023 года.
-

УДК 93-94

МҰҒҰЛДАР ДЕГЕН – КІМДЕР?

(Мұғ-мұғ ұлы, мого-могол, маго-магол сөздерінің түркілік мағынасы)

КТО ТАКИЕ МОГУЛЫ?

WHO ARE MOGULS?

Асылжан Дулати

тарихшы-деректанушы

ҚР Журналистер Одағының мүшесі

«Ш.Мұртаза атындағы руханият және тарихтану

орталығы» тарихтану бөлімінің меңгерушісі

Аңдатпа: Бұл ғылыми мақалада «Мұғұл» сөзінің түп-төркіні, қайдан шыққаны, қандай мағына бергені туралы баяндалады. 13 ғасырда әлемді жаулаған Шыңғысхан елінің Мұғұл атанып, оның тарихы тереңде жатқаны жайында тың деректермен зерттеледі. Қазақтың кең дархан даласында бір кездері «Мұғ», «Мық» атанған тайпалар өмір сүргендігі, олардың сонау Сақ дәуірінен бері жасап келе жатқан Ғұн, Үйсін, Қаңлы секілді мән-мағынасы ұмытыла бастаған ерте замандық тайпа атауы болғандығы жөніндегі деректер толық қамтылады.

Аннотация: В данной научной статье рассказывается о происхождении слова «монгол», откуда оно произошло и что означает. Страна Чингисхана, завоевавшая мир в 13 веке, стала монгольской, и по свежим данным изучается ее глубокая история. Имеются данные о том, что племена, называемые «муг» и «мык», когда-то проживали на просторах казахских степей, и что это были раннесовременные племенные названия, употреблявшиеся с сакской эпохи, такие как гун, уйсин, канлы, были забыты.

Abstract: This scientific article tells about the origin of the word «Mongol», where it came from and what it means. The country of Genghis Khan, which conquered the world in the 13th century, became Mongolian, and according to recent data, its deep history is being studied. There is evidence that the tribes called «mug» and «myk» once lived in the expanses of the Kazakh steppes, and that these were early modern tribal names used since the Saka era, such as gun, uisin, kanly, were forgotten.

АБУ РАЙХАН ӘЛ-БИРУНИ:

«Заратуштрадан кейін 1500 жылдан соң бүтін билікке магтар (мұғұлдар) келеді. Абу-Абд-Аллах-аль-Ади магтардың келетініне

сеніп, жұлдыздар мен планеталардың бірігуі арқылы болжам жасаған. Оның болжамынша Мұхаммед пайғамбардан кейінгі планеталардың 18-ші бірігуінде Магтардан

бір адам келеді. Ол барлық жер шарының билігін қолына алады. Ол арабтардың және басқалардың патшалықтарын жояды, елдерді бір дінге біріктіреді, бір билікке топтастырады, жауыздықты жояды»..

(Мұғ тайпасынан шыққан Шыңғысханның әлемді жаулап алатыны туралы айтқан сөзі)

МҰҒҰЛДАРҒА КӨЗҚАРАС

Кең байтақ сахарада сағым қуып, сары түске боялып жатқан түркілердің Ұлы Даласында қаншама атаулардың мағынасы өз шегінде зерттелмей түпсіз терең тұңғықтың тұйығында бұғылып жатқаны бәрімізге белгілі. Тіптен, сонау ерте заманнан ұмытылмай қалай аталса солай айтылып бізге жеткенімен қазіргі таңда, олардың мән-мағынасы жүз пайызға өзгеріп кеткеніне көз жеткіземіз. Алайда, әлі де сонау түркілік дәуірден сақталып қалған сөздер мен атаулардың, жер-су аттарының түпкі өзегіне үңіліп қарайтын болсақ, түбі бір түркі халықтарының бәріне ортақ түп негізі боларлық тамырына жолығатынымыз байқалады. Бұл – заман көшіндегі жаңашылдықтың тыңнан түрен салған ұлы өзгерістерінің жаңа ғасырдағы бастамасы десек те, ол бастаманың өзеуреген өзегі сонау ерте дәуірлердегі бабаларымыз түркілердің ортақ тарихи мұрасында жатқанына сенімдіміз. Сонымен, біздің зерттегелі отырған тақырыбымыз ортағасырдағы әлемді дүлей күштей жайпаған мұғұл тайпаларының атауына қатысты болмақ. Шынында қазіргі уақытқа дейін бір де бір тарихшы немесе ғалым Шыңғысханның түрік-қазақ екенін дәлелдеп жазса да, ешқайсысы да Шыңғыстың дүниежүзіне таратқан түркілік атауы «Мұғұл» сөзінің мән-мағынасын зерттемеген екен. Бұл – осы уақытқа дейін қара шапанның астында қара көміліп жатқан термин ретінде қалып бара жатқаны өкінішті еді. Хош делік, бірақ, әрбір сөздің бір мағынасы да мәнін білдіретін сүбелі негізге айналған

тамыры да болу керек қой?! Ерте мен кеш пе әйтеуір бұл атаудың зерттелетіні ақиқат еді. Себебі, оның мағынасын білмей жатып, әлемде ондай халықтың бары мен олардың осындай атаумен әлемге танылғанын зерттеудің өзі түнісіксіз күйде қалар еді.

13 ғасыр әлем картасында үлкен өзгеріс әкелген тарихтың танымды тармағы болып қалғаны рас. Европа халқы әлі күнге дейін 13 санынан қорқатынын ескерсек, олардың шыбын жанын шоқтай шыжғырған 13 ғасырдағы Мұғұлдар кімдер еді? Дауылдай жер бетін жайпаған Шыңғысхан бастаған мұғұлдар сонау Қиыр Шығыстан европаның кіндік ортасы мен Африкаға дейін жаулап, өздерінің Дала заңына бағытталған темірдей тәртіптерін орнатты. Бір де бір ел мен мемлекет олардың қарсы алдына шығуға шамасы келмей, буыны ұстамаған қария жандай қалтырап, дірілдеп, еріксіз басын июге мәжбүр болды. Тіптен, мәжбүрледі десек те болады. Сонау жыл санауымыздың басынан бері қарай жан-жаққа шашылып жүрген және әртүрлі атаумен Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы, Түрік, Түргеш, Оғыз, Қыпшақ, Қимақ болып аталып келген түркілік тайпалар, ең соңында Мұғұл деген атаумен бір шаңырақтың астына біріге отырып, дүниені дүр сілкіндіріп, осы атты барша түркі баласының атауына айналдырып кетті. Алғашқы рет бұл атаумен Алтай тауын мекен еткен тайпалар сонау 9 ғасырда аталған екен. Бұл туралы Тибет пен Алтай түркілерінің арасындағы келісімшарт ретінде келісілген тасқа жазылған Тибеттік жазуда Мұғұлдар деген аттың алғаш кездескенін ғалымдар жазып жүр. Одан кейін Мұғұл атауы үнсіз өшіп барып, Шыңғысхан құрған алып империяның атауы болып бір-ақ шықты. Әлемге танылған бұл атау – бізге естілмеген, білмеген термин ретінде тарих сахнасында осылайша пайда болды.

Негізінен мұғтардың арғы тарихына көз жүгіртер болсақ, олардың тарихы сонау Сақ дәуіріне баратынына көз жеткіземіз. Сол бір

біздің дәуірімізге дейінгі мыңжылдықтарда Орталық Азияның иесі атанған мұғтар – парсы патшалығымен көп соғысып, парсылармен көп араласып кеткен. Тіптен, парсы әскерінің құрамына Сақтармен бірге барып, сол жерді мекендеп те қалған. Грек тарихшысы Геродот оларды Мидияның ірі тайпаларының бірі деп атаған. Ал, Мидия патшалағы орталық Азиядан барған түркілік тайпалардың одағы екенін қазіргі ғалымдар дәлелдеп жүр. Негізінен, Мидия патшалығы б.з.б. 7 ғ-дың 70-ші жылдарында пайда болған. Мидияның алғашқы патшасы Қиақсар патшаның (шамамен б.з.б. 625 – 584) тұсында ол Көне Шығыстағы ұлы державалардың біріне айналды. Қиақсар қазіргі Иранның солтүстік жерінде әскери реформа жүргізіп, Әзербайжан сақтарымен бейбіт келісім жасап, сол дәуірдегі гүлденген Вавилонмен күш біріктіріп, б.з.б. 607-605 жылдары Ассирияны талқандады, кейін Урарту мен Каппадокияны басып алды. Қиақсардың баласы әрі мұрагері Астиаг тұсында Мидияны парсы патшасы Кир жаулап алып (б.з.б. 553 – 550/49), Ахемен әулеті билеген парсы патшалығының құрамына қосты. Геродот өзінің аты шулы «Тарихында» сонау Египетке дейін Сақтардың жаулап барғанын және Мидия патшалығын құрған Қиақсарға көмектескенін жазады. Сол еңбегінің бірінші кітабында былай дейді: «Маэтиди көлінен Фасия өзенінің жағасына және Колхидаға дейін жақсы жаяу жүргінші үшін отыз күндік жол, ал Колхидадан Мидияға дейін алыс емес, ол жолда тек бір халық – саспейри бар және біз олардан өткен кезде біз Мидияға жетеміз. Алайда, скифтер, бұл жолдан өтпеді, одан ауытқып, Кавказ тауының оң жағына созылған жоғарғы жолды таңдады. Содан кейін мидиялықтар скифтермен кездесіп, шайқаста жеңіліске ұшырады, Мидиялықтар үстемдігін жоғалтты. Ал скифтер болса бүкіл Азияға өз билігін таратты» (104 бөлік). Әрі қарай: «Сол жерден олар Мысырға бет алды. Олар Сирия Палестинасына

келгенде, Мысырдың патшасы Псамметих оларға қарсы шықты. Ол скифтерге сыйлықтар беріп, өз дегеніне иландырып, оларды одан әрі бармауға көндірді. Содан олар шегініп бара жатқанда, Сирияның Аскалон қаласына соқты, скифтердің көпшілігі қалаға ешқандай зиян келтірместен өтті, бірақ, олардың кейбіреулері қалаға соғып Урания Афродита ғибадатханасын тонап кетті» (105 бөлік). «Сонымен, скифтер жиырма сегіз жыл бойы Азияны иемденді және олар өздерінің менмендігі мен озбырлығының арқасында бәрін тауға айналдырды. Бір жағынан олар жаулап алынған халықтардан алым талап етті, олардың әрқайсысы үшін алымды анықтады және алым жинап болған соң, олар атқа мініп, тарап, сосын тонап кетті. Сақтар Қиақсар мен Мидиялықтарды тойлауға шақырды, оларға ішкізді де ұнамағандарын өлтіріп тастады. Осылайша, мидиялықтар өздері болған елде өз билігін қайтадан қалпына келтірді және бұған дейін Нинді иемденді және Вавилон аймағын қоспағанда, Ассириялықтарды да жаулап алды. Содан кейін қырық жыл патша болған Қиақсар скифтердің үстемдігімен бірге қайтыс болды» (Геродот «Истории в девяти книгах». Книга-I «Клио». К.Наукова, думка, 1993. А.Билецкий: предисловие, перевод, примечания. 106 бөлік).

Міне, бұдан байқайтынымыз Мидия патшасы Қиақсар Сақтардың үстемдік етіп тұрған кезінде солардың демеуімен патшалығын құрғанын сезінеміз. Айтпақ ойымыз, осы Мидия патшалығын құрған тайпалардың бірі де Маг тайпалары еді, яғни, оларда Сақ-Түркі тайпалары болатын. Аталған деректерден сол дәуірдің өзінде Сақтар Египетке дейін жаулап алып, өздерінің көптеген тайпаларының парсы елдерімен араласып кеткендігінің куәсі боламыз.

Осы жерде Мекемтас Мырзахметовтың 2001 жылы 10 наурызда облыстық «Ақ жол» газетінде жарық көрген «Тұранның ұлы қағаны» атты мақаласынан үзінді келтіре

кеткен жөн сияқты: «Міне, осы құбылыстарды ескере отырып, біздің жыл санауымызға дейінгі VII ғасырда түрік тайпаларын біріктіріп, ұлы Тұран өлкесінде құрылған ұлы қағандық хақында сөз еткіміз келеді. Бұлар туралы тарихи жазба деректер көздері зороастризм дінінің қасиетті кітабы «Авестада» баяндалған. Тұранның ұлы қағаны Алып Ер Тоңа «Авестада» Афрасиаб атымен беріліп отырады. («Авеста». Тегераң 1991,1- 2 том) Евроцентристік танымдағы ғалымдар скиф, сақ деген халықтарды түркі жұртына қимай, ол парсы тектес деген ойды насихаттаумен келеді. Мақұл осылай-ақ болсын дейін десек, парсы жұрты табынып келген зороастризм дінінің қасиетті кітабы «Авеста» өздері Афрасиаб деп атаған Алып Ер Тоңаны парсыларға қарсы жау ретінде көрсетіп отырады. Тіпті ұлы ақын Фирдоусидің «Шаһнамасында» да Афрасиаб парсы жұртының жауы ретінде суреттеледі емес пе? Ал скифтер, сақтар индоевропалық тілде сөйлеген болса, солар жайлаған жерді уысында ұстап, қағандық билігін жүргізіп отырған Алып Ер Тоңа түрік тілінде неге сөйлейді?... Иранды тізе бүктіріп, өз билігінде ұстаған Алып Ер Тоңа қағанға тәуелді Иран шаһы Кейқысрау оны аса мәртебелі қонақ ретінде сарайына шақырып, қағанды опасыздықпен асына у қосып беріп, б.з.д. 626 жылы мерт етеді».

Сонда деймін-ау, сол иранға кеткен мұғмаг тайпаларын бір кездері Афрасиаб қаған да басқарып барғаны ғой?! Тағы да осы мақаласында Мекемтас ағамыз: «Алып Ер Тоңаның азан шақырып қойған аты Мадай екендігін де біліп отырмыз.. Ал, Алып Ер Тоңа оның халық атап кеткен мадақ аты екен. «Алып» деген сөз бүкіл түрік халықтарына ортақ мағынада айтылатын өте күшті батыр, қолбасшы баһадүр деген мағынаны береді екен» дейді. Тіптен, Мидия мемлекетінің бір кездері Мадаи, Мадая деп те аталғанын білеміз. Мұның барлығы Парсы тағына отырған Афрасиабтың шын атымен

Мадай аталып кетуі де мүмкін екенін жай ұқсастық деп ойламаймыз.

ТҮРКІ-МАГ ТАЙПАЛАРЫ, МАГИЯЛЫҚТАР (ҚАСИЕТТІ ТАС ИЕЛЕРІ, СИҚЫРШЫЛАР)

Осы Мидия патшалығын құрған тайпаларды Гректің тарихшысы Геродот өзінің (Геродот «Истории в девяти книгах». I книга «Клио». К.Наукова, думка, 1993 г. А.Билецкий: предисловие, перевод, примечания) атты еңбегінде Магтар, маг тайпалары деп атап және олардың Шығыс Азия мен Әзірбайжанның оңтүстік өлкесінен келгенін жазады. Ол магтардың жадылау, сиқырлау өнеріне таң қала отырып, бұларды сиқыршылар деп те жазған екен. Шын мәнісінде біздің бабаларымыз түркілер де сиқырлау өнерін мықты игергенін ортағасырлық көптеген тарихшылар жазып кеткен. Сонымен, Геродоттың жазбасына көңіл бөліп көрейік. Ол өзінің тоғыз томдық еңбегінің бірінші кітабында парсылар, мидиялықтар, лидиялықтар туралы естіген, көргенін жазады. Осы еңбегінде алғаш Мидиялықтардың өз алдына патшалық құрғанын және оның алғашқы патшасы Фраорта ұлы Деиок болды дейді. Аталған еңбегінде: «Сонымен, Деиок бүкіл Мидия халқын біріктіріп, оған билік етті. Бұл халық көптеген тайпалардан тұрды, атап айтқанда: бустар, паретакендер, струхаттар, аризанттар, будиялар мен маг тайпалары. Мидия тайпаларының құрамы осындай болды» (Геродот «Истории в девяти книгах». I книга «Клио». К.Наукова, думка, 1993. А.Билецкий: предисловие, перевод, примечания. 101 бөлік) деп, олардың ішінде маг тайпалары барын айтады.. Осылайша Деиок құрған Мидия патшалығының әрі қарайғы тарихын, олардың парсылармен соғысқанын суреттейді. Осы жазбасында кәрі тарихтың қарт суретшісі Деиоктан соң билік Қиаксарға өткенін, одан оның ұлы Астиғқа қалғанын хабарлайды. Осы Асти-

ақтың Маданна атты қызы болады. Маданна туралы әкесі бір күні түс көреді. Сол түсінде қызы улы зәр шығарып, Астияқтың қаласын ғана емес, бүкіл Азияны басып қалғанын көреді. Содан шошып ояңған Астияғ, бұл түсін жорыту үшін дуақантпен айналысатын Маг тайпаларын шақырып, соларға айтады. Магтар оған парсының орташа дәулетті бір кісісіне үйлендіріп құтылуын ұсынады. Сонымен, бойжетіп өскен Маданнаны парсының Камбис атты адамына үйлендіреді. Қызы үйленгеннен кейін де Астияғ бір түс көреді. Түсінде қызынан туылған бала тікенекті гүлге айналып, оның тікенегі бүкіл Азияны жауып тұрады. Тағы да осы түсінен қорыққан ол Магтарды жору үшін өзіне шақырады. Сонда магтар: «Қызыңнан туған бала ер жеткен соң әлемді билеп, сенің де тағыңа қол салады», деп жорып береді. Не керек, сол бала аяғында парсының ұлы патшасы Кир болып шығады.

Міне, Геродоттың жазбаларында осындай қызықты оқиғалар орын алған. Сол заманның өзінде тек Маг тайпаларынан басқа ешқандай ру дуақантпен, жадылаумен, сыйқырлықпен, түс жорумен айналыспағанын көріп тұрмыз. Бұл көріпкелдік біздің халқымызда сол ата-бабамыздан жалғасын тауып әлі күнге дейін келе жатыр. Дәл осындай дуа жасаушылардың Түркі қағанаты кезінде болғанын да дәл осылардай аспаннан қар, жаңбыр, бұршақ жаудыра алатынын Л.Гумилев өзінің «Көне Түріктер» атты еңбегінде тәптіштеп айтып береді. Аталған еңбегінде: «Юебань туралы хикаяда күнді суытып, жаңбыр жаудыра алатын дауқант жайлы сөз болады. Жужандармен соғыс кезінде Юебанның дуақанттары қарлы боранды шақырып, оны Жужандарға қарай бағыттап жібереді, сосын жужандар ішінде суықтан үсігендер саны көбейіп кетеді де, олар жорықты тоқтатып, кейін қарай тайып тұрады» дей келе Аварлар мен франктердің соғысы кезіндегі Авар дуақанттарының іс-әрекетін жазады: «Аварлар франктермен

соғысып жатқанда, авар дуақанттары күнді күркіретіп, қара дауыл шақырады, сондай найзағай франк лагеріне соғыс жай түсіреді де, олар жеңіліп қалады» (Л.Гумилев «Көне Түріктер». Алматы «Білім» баспасы, 82 бет) деп түркілердің сыйқырлау ісімен бұрыннан айналысатын жалғыз ел екенін жазады. Қытайдың бес мың жылдық тарихты жазған деректерінде түріктер туралы, олардың шыққан тегі жөнінде деректер көптеп кездеседі. Өйткені, қытайдың ең басты жауы да, қарсыласы да, қорқынышы да түркілік тайпалар еді. Сол себепті олар түркіттердің немен айналысатынын, қайдан шыққанын, былайша айтқанда бүкіл салт-дәстүрін теріп отырып хаттарына түсірді. Сол жазбалардың ішіндегі «Жоунама 50 бума, 42 баян, Түрік» бөлімінде: «Түріктердің арғы аталары Ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен шықты. Олардың ұлыс басы Адам бек деп аталды. Олар он жеті ағайынды еді. Оның бірі Іді Нышида еді, ол қасқырдан туды. Нышиданың табиғаттың өзгеше құбылысын сезетін қасиеті бар еді. Ол күнді жауғызып, жел соқтыра алатын еді» («Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» Алматы «Өнер» баспасы, ауд: Ж.Мырзаханұлы, Ә.Ақыштайұлы, К.Қайыржанұлы, Ш.Ахметұлы. 36 бет) деп, асылтекті Түркі қағандарының түп атасы болған тұлғаның да сыйқыршылықты, дуақантты игерген жан екенін айтыпты. Тағы да «Оңтүстік әулеттер тарихы, 79 бума, 69 баян, батыс өңірдегі елдер» тарауында: «Олардың еліндегі жадашылар күнді жайлатып, ілезде алай-дүлей қарлы боран соқтыра алады. Әп-әзір ашық тұрған күн артынша лайсаң нөсерге айналды да, жеңіліп қашса да оларға ешкім жете алмайды» («Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» Алматы «Өнер» баспасы, ауд: Ж.Мырзаханұлы, Ә.Ақыштайұлы, К.Қайыржанұлы, Ш.Ахметұлы. 81 бет) дей отырып, барша түркілердің осындай қасиеттерін сыйпаттайды.

Еңбектерді оқып отырып, түркілер туралы қай дерекке қарасаңыз да барлығы да осындай сыйқырлық қасиеттердің тек түріктерде ғана бар екенін жазады. Міне, бұдан аңғаратынымыз - Мұғ, маг тайпалары да осы түркінің аталары, болмаса ұрпақтары екенін санамызға салып тұратыны. Себебі, осындай дауқанттылықты алдыңғы Азия елдерінде тек маг тайпалары ғана игергенді. Осы қасиет Маг-мұғ тайпалары арқылы сонау ескі замандарда алдыңғы Азия елдеріне тарап, гректер олардың тайпалық аты Маг атауымен магия - сыйқырлау деген терминді әлем мифологиясына енгізіп жіберді.

Тіптен, бұл түркі-мұғ тайпаларының осы сыйқырлау қасиеттерін ортағасырлық арап тарихшылары да үздіксіз таң қалумен өздерінің еңбектерінде жазып, өз елдерін хабардар етіп отырған. Солардың бірі Ибн Әл-Факих өзінің «Китаб ахбар ал-булдан» атты еңбегінде де түріктердің сиқырлау мен жаңбыр, қар, тағы басқа нәрселерді жаудыра алатын тастары туралы айтады. Аталған еңбекте: «Абу-л-Аббас Иса ибн Мухаммед ибн Иса ал-Мервези бізге былай деп айтты: біз Хорасанның шекаралас аудандарында, өзеннің ар жағындағы (яғни, Мавераннахрда) және сол елдерге іргелес басқа да аймақтардағы - оғыздар, тоғызғұздар мен қарлұқтардан көп қызықтарды естуді тоқтатқан жоқпыз, ал олардың (қарлұқтардың) өз патшалығы бар және олардың өз жауларына деген өте жоғары және күшті менмендігі бар. Сонымен қатар, сол түріктердің өз арасында саяхаттап жүргенде немесе басқа да жағдай бола қалған жағдайда жаңбыр жаудыратындар бар және олар өздері қалаған нәрсенің бәрін - жаңбыр, қар және т.б. жаудыру үшін оларды шақыра алады» (пер. С.Л.Волин. Арабские и персидские источники. М.-Л. АН СССР 1939 г) дейтін құнды дерегін келтіреді. Енді осы тастың жаңбыр жаудыра алатын қандай күші бар екенін және оның қайдан пайда болғаны туралы қызықты мына бір дерекке көз жүгіртіп көрейік.

1419-1425 жылдары Әйгілі Ақсақ Темірдің тарихына арнап жазған Шараф ад-дин Әли Иезидидің «Зафарнама» атты еңбегінің ішінде құнды мәліметтер бар. Сол мәліметті осында толық келтіргім келіп тұр. «Сосын, жер жүзін Нұхтың ұлдарынан және (олардан тараған) ұрпақтар жайлаған кезде, олардан (ұлдан тараған) әрбір ұрпақ пен әулеттің ортасында көркем заңдар мен әдемі қағидалар пайда болды. Және күдіреті күшті Алла тағала олардың ділдеріне (көкейлеріне) аян беріп патшалық құрып, ел басқаруға қатысты ғұрып пен әдет қалыптасты. Сосын, Яфас Жуди тауының баурайынан шығысқа қарай жол тартты. Сонда ол әкесі Нұхтан оған қайырлы дұға жасауын, яғни, ол Алла тағаладан жаңбыр жаудыруды сұраса, жаңбыр жауатын болуын сұрады. Нұх (а.с.) (Алладан аян болған) «Исм Ағзамды» үйретті және ол «Есімді» тасқа кашап жазып, Яфасқа берді. Осы мұғжизадан Яфас қашан жаңбыр жаууын қаласа, (дереу) жаңбыр жауатын еді. Ендеше, ол (мұғжизалы) тас осы күндерде түріктердің ортасында (құпия сақталуда). Оны «Саң йада» (қол тас) және «Хажар ал-матар» (жаңбыр тас) деп атасады, ал түркшесі «Жада таш» (жаңбыр тас). Және оның (жаңбыр тастың) қиссасы (халық арасында) белгілі де кең танымал. Содан кейін Яфас Түрк ықлымында көшпенділік үрдісімен өмір сүрді. Және ол дұрыс «рүсүмдер» (шариғат жолын) және көркем ғұрып-әдеттерді қауымының арасында орнатты. Сосын, оның ұрпақтары көбейген кезде ол өзі өмір сүріп жатқан сол өңірлерде Хақтың (Алла тағаланың) рахмет құшағына көшіп, дүниеден өтті» (Түпнұскадан аударып, түсініктеме жазғандар: Оразбай Зәріпбай Жұманұлы, Оразбаев Мухаммедзафар Зәріпбайұлы. «Тарих-и жахангир» (Әлемді жеңіп алушының тарихы) (XV ғ.). Көп томдық. Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2021. 9 бет).

Біздің мұндағы айтпақ ойымыз тек, жаңбыр жаудыратын тас туралы ғана емес, сол

қасиетті тастың пайғамбарлардың атасы саналатын Нұқұлы Яфастан тараған түркі халқында қалғанында еді. Ал, өздерін пайғамбарлар ұрпағы санайтын араптар мен осы тасқа сенбейтін өзге халықтардың Түріктердің осындай кереметтеріне қарап, оларды жадылаушылар немесе сиқыршылар деп атап кеткендігі. Түркі руларының осы бір тылсым күштерді игере білгенінің арқасында араптар да, парсылар да, гректер де бұларды сондай көзқараспен қабылдады. Яғни, Мұғ атауымен аяғында Мұғ-маг-мог деп түрлене аталып келіп, «Маг-магия» - «Сиқыршылар» деген атаулармен әлемге танылып кетті. Және осындағы бір ескеретін нәрсе, адам баласы тарап шыққан жалғыз Нұқ пайғамбардың ұлы Яфастан тараған түркі әулетінде ғана қалаған уақытында жаңбыр, қар, бұршақ жаудыра алатын қасиетті тастың сақталып қалуы әрі осыған қарап отырып, Түріктердің де Құдайдың сүйікті ұлдары болғанын аңғаруға болады. Тіптен, соңғы Ислам діні түскен араптардың өзіне де мұндай қасиет берілмепті.

Мұндай қасиет тек түркіде ғана бар. Ол мұғ аталатын тайпаның қолында қалған. Мұғ туралы өзінің өлеңдеріне арқау еткен ортағасырлық ғұлама, ақын Әлішер Науаидің ғазалдарынан бір шумағын келтірейін:

Мальчик-маг, когда пируют люди
 знанья в кабачке,
 чашу первую ты должень поднести
 безумцу, мне.

Аудармасы:

Сиқыршы бала, білімдар адамдар
 тойханада тойлағанда,
 Бірінші кесені, сен мына маған
 әкелуің керек.

(Алишер Навои. Сочинение в 10 томах. Издательство «Фан» Узбекской ССР. Ташкент 1968 г. 1-том. 11 бет)

Ал, енді осы жерде айтқым келген ойым, қазіргі тілде «маг» сөзі Геродоттың сөзімен орыстарға еніп, «Маг, магия – сиқырлау» деген сөзге айналып кеткен. Яғни, орыс-

шаға аударсаң «Сиқырлау» деген мағынамен аударылады. Бұл қазіргі мағынасы деп түсініңіздер. Сонда сол кезде Түркінің ғұламасы үшін бұл сөз сиқырлау деген мағына берді деп ойлайсыздар ма, әлде, Әлішер ақын оның мағынасын білмеді деп ойлайсыздар ма? Әлішер Науаи оның мағынасын бізден жақсы білді. Сонда өлең: «Сиқыршы бала емес, Бөрі бала, бөрі текті рухты бала» деген мағынада айтып, яғни, түркілердің рухын көтеріп тұрғанын сезуге болады. Ал, Әлішер Науаидің өзінің барлық өлеңдерін тек түркі тілінде, ана тілінде жырлаған ақын екенін ойға алсақ, онда ол түркі сөздерінің мәні мен мағынасын өте жақсы білген ортағасырлық түркіден шыққан ғұлама екеніне шек келтіре алмаймыз.

Міне, осылайша арап пен парсы әлеміне сиқырлау, жадылау өнерімен танылған түркі халқынан олардың есі кете қорықты. Оны көптеген ортағасырлық тарихшылар мен жиһангездердің пайғамбарымыз Мұхаммед с.а.у айтты дейтін түріктер туралы хадистерінен білуге болады. Ортағасырлық тарихшы Абу Осман ибн ал-Джахиз өзінің «Послание ал-фатху бин хахану о достоинствах тюрок и остального халифского войска» (пер. Ф.М.Асадова. Текст воспроизведен по изданию: Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку. 1993 г) атты еңбегінде түріктерді мақтай келе, олар туралы пайғамбарымыз Мұхаммедтің айтқан хадистері мен сол дәуірдегі атақты тұлғалардың аузынан шыққан асыл сөздерінен мысал келтіреді. Аталған еңбектен алынған хадис-сөздерді ретімен тізбектеп келтірсек:

«Әл-Хумайдтың айтуы бойынша: Әлемде түріктердің әскерлерінің бірігуі мен жалпы қолбасшылық қасиеттерінің арқасында соғыстарымен зиян тигізбеген бір де бір халық жоқ» дей келе: «ал-Мамун былай дейді: Хумайдтан гөрі түркілерді ешкім әділ бағалай алмайды. Хумайд Хорасан мен Арабта екі жақпен де бір уақытта соғысты, оның

сөздерінің дұрыстығына күмәндануға негіз жоқ».

«Ал, Кутейба ибн Мұслим былай дейді: «Олардың Отанға деген сүйіспеншілігі түйенің туған жерлеріне деген сүйіспеншілігінен гөрі күшті» деп нақтылай түседі. Және пайғамбарымыз айтты деген бірнеше хадисті келтіреді:

«Түріктерге, олар сізге қол тигізбейінше өзіңіз қол тигізбеңіз. Түріктер менің халқымның иеліктерін бірінші болып жаулап алады».

«Олар біздің ата-бабаларымыз жайлаған жерге дейін жетеді».

«Түріктер Ирак халқын өз елінен қуып шығарады».

«Кішкентай көзді, жалпақ мұрынды, қызыл жүзді түркілер әлемді жаулап келмейінше қиямет қайым болмайды».

Сол кезде Сайд былай деді: «Түркілерді қуып жету мүмкін емес, олардан бай олжаны да тартып ала алмайсың. Егер сіз түрікті жараласаңыз, оның басын кесіп тастаңыз, өйткені олар өлімші болып жатса да саған қайта шабады».

Міне, Әл-Джахиздың түркілер туралы және олардың батырлығы мен қайтпас-қайсарлығы жөніндегі арабтардың айтқан тамаша сөздері мен пайғамбарымыздың хадистерінен келтірген еңбегі біз үшін қандай құнды дерек десеңші?! Тіптен, әлем халқы қорыққан түркілердің абырой-атағына ешкім дау айта алмайтынына көз жеткізіп отырмыз. Әл-джахиздың айтуы бойынша арабтар арасында мынадай да ұранды сөз бар екен: «Түріктер сіздермен тату болып тұрғанда, олармен тату болыңыздар. Бұл барлық арабтардың келісімі. Тек осындай қатынаспен ғана біз бейбітшілік пен тұрақтылықты сақтаймыз».

СПИТАМА-ЗАРАТУШТРА - МҰҒҰЛ ТАЙПАСЫНАН ШЫҚҚАН ТҮРКІЛІК ТҰҢҒЫШ ПАЙҒАМБАР

Тарихта аты ұмытыла бастаған мұғ-маг тайпаларының мыңдаған жылдардан соң қайта жарқырап шығуы – әлем аренасында біз ойлағаннан да жоғары дәрежеге көтерілді. Шыңғысхан бастап сонау ескі замандардан қайта тірілтіп әкелген ұлыстардың ортақ атауына айналды. Осы күнге дейін көптеген тарихшылар мұғұлдар туралы зерттегенде тек, Шыңғысхан құрған империяны зерттеумен ғана шектелді. Ал, маг тайпаларын олардың арғы бабасы ретінде зерттеу және олардың түркі екенін дәлелдеу мәселесі көп ғалымның ойында болмапты. Әрине, бұл еуропалық тарихшылардың түркі халқын бөлшектеп, түркінің әр руын әр ұлтқа теліп жазған тарихының әсері болып, соның кесірінен бәріміз де сол тарихты солай екен деп сенгендігімізден де шығар?! Бірақ, ақиқат әрқашан ашылатыны рас қой. Ал енді осы мұғ тайпаларының тарихи желісі ретінде жалғасын тапқан ұзын-сонар тарихтың ішінде парсылық саналып жүрген Заратуштра пайғамбар туралы не білеміз? Оның да осы маг тайпасынан екенін, яғни, түбінің түркілік болғанын кейбір тарихшылар жазып жүр. Оны зерттемес бұрын маг тайпасының кімдер болғанын шамалы талдап алайық.

Тәжікстандық ғалымдар Саидмурод Бобомуллоев пен Насрулло Убайдуллоевтың «Таджик в исторических источниках и трудах исследователей» атты еңбегінде: «Геродоттың айтуы бойынша Мидия тайпаларының бірі магтар болған. Олар өздерінің рулық ұйымын сақтай отырып, Ахеменидтердің қол астында діни топ, әр түрлі салт-жоралар мен қарғыстар жасаған кәсіби діни қызметкерлер болды. Магтардың негізгі құрбандық жануарларының бірі жылқы болды» (Душанбе, 2018 ж, «Дониш» 21 бет) деп жазады. Осы бір Геродоттың жазбасынан аңғарсақ сол кезеңдерде Түркілерден

басқа ешкім жылқыны құрбандыққа шалмайтыны және жылқы ғана түркілердің негізгі асы да малы да болғанын байқауға болады. Сонымен қатар, Мидия патшасының есімі де нағыз түркі есімі екенін (Қиаксар, Астиаг) аңғарамыз. Олардың сиқырлау, жадылау өнерінен және Мұғ деген сөзді Маг деп атаған сөзінен кейіннен орыстардағы маг, магия сөзі келіп шықты. Себебі, гректер сиқыршылықпен, дуа жасаумен айналысқан Мұғ тайпаларын өз тілдеріне ыңғайлап Магтар деп атап кеткен-ді. Осы Мұғ-Маг тайпалары Заратуштра бастаған діни жолды ұстана отырып, оны бүкіл парсы жеріне таратты. Ол жерден әлемнің барлық жеріне тарады. Әбу Райхан әл-Бируни өзінің «Индия» атты еңбегінде: «Ежелгі уақытта Хорасан, Фарс, Ирак, Мосул және Сирия шекарасына дейін будда дінін ұстанған. Кейін Заратуштра Әзірбайжаннан шыққан соң оның ілімі Парсы патшасы Гуштаспаға ұнады. Оның ұлы Исфандийад бұл ілімді Шығыс пен батыс елдерінде күшпен және бейбіт жолмен тарата бастады. Ол Қытайдан Ар-Рум шекарасына дейін от храмдарын тұрғызды. Оны Таратушылар магтар(мұғтар) деп аталды» дейді. (Москва «Ладомир» 1995 ж. 66 бет). Бирунидің айтуы бойынша Заратуштра Ескендір Зұлқарнайыннан 258 жыл бұрын өмір сүрген екен. Сонда шамамен б.д.д 600 жылдарға келеді. Бұл кезең Мекемтас ағамыз айтқандай Афрасиабтың заманы еді. Сол тұста мұғ тайпасының ақсүйек тобынан шыққан Заратуштра өз дінін дүниеге әкеліп, тарата бастайды. Аталған деректерге қарап отырып, Заратуштра көне түркі халықтарының тұңғыш пайғамбары екеніне және мұғ атауының да ежелгі түркі тайпаларының атауы болғанына көз жеткіземіз.

Және де Парсылардың қасиетті кітабы саналған «Авеста» да парсылардікі емес, маг тайпасынан шыққан Спитама-Заратуштра жазғаны екенінің бірі біле ме екен? Бұл туралы ортағасырлық ғалым Әбу Райхан әл-Бируни өзінің «Памятники минувших поколений»

атты еңбегінде былай дейді: «Заратуштра Сефид-тұманның ұлы, Азербайжандық. Ол патша Менучихрдің ұрпақтарынан шыққан және магтардың асыл отбасыларының мүшелеріне, олардың ақсүйектер тобына жататын. Заратуштра өзімен бірге Авеста деп аталатын кітапты алып келді. Ол барлық басқа халықтардың тілдерінен өзгеше тілде жазылған және ерекше түрде құрылған.....» (Перевод М.А.Салье. Ташкент-1957 ж. Академии Наук Узбекской ССР. 205 бет.). Міне, Заратуштра пайғамбардың Маг тайпасынан екендігі және ақсүйектер тобына жататыны нақты айтылған. Және әкесі Сефид-тұманның есімі де түрікше екені, сонымен қатар, оның ақсүйектік Тұман деген лауазымы да түркілердің Тархан секілді атақтарының бірі болғанын бәріміз білеміз.

Осы жерде Хамза Көктәнді ағамыздың Шыңғысхан туралы жазған ғылыми-зерттеу кітабынан қызықты деректі ұсынғым келіп тұр. Ол кісі өзінің 1-кітабы, Алматы «Қасиет» баспасынан 2020 жылы шыққан «Алтын төркін» деп аталатын еңбегінің 252 бетінде: «Көптеген ықтимал қисынды ойларды салыстырып қарағанда Афрасиаб есімі, оның даңқы Шыңғысханға өте танымал болған. Бірақ, Шыңғысхан Афрасиаб жатқан жерге қарағанда Заратуштра пайғамбар жерленген жерді, ежелгі арилықтардың киелі мекенін асқан құштарлықпен, табандылықпен іздеген. Ең соңында Спитама-Заратуштра пайғамбар осы жерде жерленген деген жобамен қазіргі Зеңгі баба тұрған жерге алғаш рет белгі тұрғызған» деп, мұғұлдардан шыққан Заратуштра пайғамбарды Шыңғысхан өзінің арғы бабасы ретінде қатты іздегенін жазады. Және де Заратуштра пайғамбардың дінін ұстайтын мұғұлдар туралы осы еңбектің 253 бетінде: «Зороастризм дінінің бір тармағын ұстанатын монғолдар өте қасиетті мекен ретінде Заратуштра қабірін асқан құштар махаббатпен іздеді» деп тұжырым жасайды. Ал, ғалым, археолог Уахит Шалекенов ағамыз өзінің «Орталық Азиядағы

Ариилердің өркениеті» деген еңбегінде: «Қазіргі ғалымдардың көпшілігі «Авестаны» б.з.б. II мыңжылдықтың бірінші жартысында Орталық Азияда не Солтүстік-батыс Ауғанстан мен Солтүстік-шығыс Иранға көрші аймақтардың бірінде пайда болды деп есептеп келген. Қазіргі археологтар бұл пікірді анықтап, ариилықтардың өмірін сәулелендіретін «Авеста» Орталық Азияда, нақтырақ Хорезм жерінде жазылған деген пікірді С.П.Толстов өткен ғасырдың 40 жылдарында жазған болатын. Ғұламаның осы пікірін қуаттайтын археологиялық жәдігерлер кең көлемде Қазақстаннан табылып жатыр. Осы деректерге қарағанда, ариилердің пайда болған орталығы Алдыңғы Азия емес, Орталық Азия» (Алматы «Қазақ университеті» 2011. 7 бет) деген ойында да Авестаның Орталық Азияда жазылғанын және археологиялық деректер де соны дәлелдегенін айтады. Және тағы да осы кітаптың 9 бетінде: «Парсылардан шыққан ғұламалар түрік тілін жақсы білсе, түрік ғұламалары да сондай парсыша жазған, сөйлеген. Сондықтан, бізге жеткен «Авеста» кітабы ертедегі түркі тілінен парсы тіліне көшірілген болуы да мүмкін» дейді. Біз мұны не үшін айтып отырмыз, ондағы ойымыз осы «Авеста» кітабын жазған мұғ тайпалары, солардың ақсүйек тобынан шыққан Спитама-Заратуштра еді. Тағы да осы еңбектің 21-22 беттерінде: «Бірақ бәрінен қызығы Герцфельдтың пікірі, ол Эранвез бен Тұран – бір мемлекет, Түркістанда жайласқан, бұл жерде Иранға көшіп кетуден бұрын мидиялықтар мен парсылар өмір сүрген. Бұл ежелгі замандарда жер жанаты болып, кейіннен ауа райы өзгерген және табиғаттың 22 осы құбылысы елдердің ұлы қоныс аударуына, көшіп кетуіне себеп болған. Эранвез солайша ариилер мемлекетінен Тұран мемлекетіне айналған деген дәйектеме ұсынады. Шындығында Авестада Тұран атауы кездеседі. Сонымен бірге ариилықтар осы өңірден өздерімен төтем-тәңірлерді Еуропаға алып келіп, кейін-

нен грек мифологиясының тұтас дастандарын тудырады...» дейді. Мұндағы Эранвез деп отырған мекен Авеста кітабында айтылатын халықтардың отаны. Герцфельд ол мекенді Тұран жері, яғни, қазіргі Түркістан аймағы деп дәлелдеп жазған. Міне, мұғ тайпаларының да арииліктермен және мидиялықтармен бірге Түркістаннан Персияға көшіп кеткенінің айғағы.

Мысалыға, әлі күнге дейін қазақтар арасында жадылау, сиқырлау, жаңбыр жудыру, тасаттық жасау, отпен аластау, отқа май құю деген сияқты көптеген салт-дәстүрлердің барлығы да сонау ерте замандағы Спитама-Заратуштра пайғамбар дәуірінен жалғасып келе жатқан діни ғұрыптар болатын. Зороастризм дінінің біздің түркі халықтарының да негізгі діні болғанын білеміз. Себебі, Заратуштра пайғамбар өзінің «Авеста» діни кітабында өмірдегі жаман-жақсының барлығы да тек бір Тәңірдің қалауымен болатынын, соған жалбарыну керек екенін айтады. Сонымен қатар, сол діни кітапта да құдайға жалбарыну барысында «Аши» атты қасқырдың әрқашан көмектесетінін, мұны қолдап отыратынын, өзінің құдай тарапынан берілген нығметтері мен қасиеттерін бір Тәңірдің (Ахура Мазда) қалауымен істеп жүргенін айта келе, осы жолда бөрінің де оған байланыс орната шығатынын айтады. Бұдан не аңғаруға болады? Әрине, аңыз деп те қарауға болар, бірақ, түркілердің атам заманнан өзінің тек түбірін Бөрі емізіп өсірген баладан бастайтынын қалай ұмыта аламыз? Кез-келген түркі аңыздарының барлығында да осы бөрі жүреді. Атақты Оғыз қаған да жауға шабарда түсіне бөрі кіріп, алдында жол бастайтынын айтпаушы ма еді? Мұның бөрі жайдан-жай ұйқастық бола қоймас?! Тіптен, Парсылардың біздің бабаларымызды «Сақтар» деп атағаны, ал оның мағынасы «бөрілер, иттер» деген мағына береді деп Салғара Қойшығара ағамыздың жазғаны да бар. Әлем халықтарының ішінде дәл Түркілер сияқты бөріні қатты

құрметтейтін ел жоқ. Бұл дегеніңіз – өзінің түп төркінін қасқырдан шығаратын түркі елінің қай жерді жауласа да сол жерлерге өздерінің осындай қызық аңыздарын тастап кетуінен туындаған жағдай еді. Міне, Заратуштра пайғамбар да осылайша өзінің құдай жолындағы жаман-жақсылы істерінің даму барысында «Аши» атты бөрімен сөйлесіп, байланыста жүретінін келтіреді. Бұл да оның тегі бөріден шыққанын білдіретін бір құбылыс деп ойлаймын. Және де ол атап отырған бөрінің аты да «Аши» деп аталады. Бұл сонау әлемді жаулаған Түркі қағанатының негізі болып саналатын Ашина қасқырмен ұқсастығы, сосын осы түркі дәуірінен мың жыл бұрын өмір сүрген «Аши» бөрінің мың жылдан соң Түркінің Ашинасына айналып шыға келуі де қисынды қызық жайттар емес пе?

Аңыз – ақиқаттан туады. Бірақ, уақыт өте келе оның да ескіретіні, ұмытыла бастайтыны тағы бар, бірақ та, халық өз тегінің мындаған жылдар өтсе де негізгі мазмұны мен шыққан түп атасын ұмытпақ емес, себебі, түркі халқында баладан-балаға ата-тегін шежіре-аңыз етіп айтып отыру дәстүрі мықты қалыптасқан. Осының арқасында біз өз тегімізді ұмыта алмаймыз. Халықтың шын мәніндегі нағыз жоғалып кетпеу тетігінің түп тамыры осы болса керек.

Мық, Маг, Мұғ - Библиядағы Гог

пен Магог,

Құрандағы Яджудж бен Маджудж
халықтарының түркілік атауы

Ендігі сөз бұл «Мұғ» тайпалары туралы Еврейлердің Библиясы мен арабтардың Құранында да айтылатын атауларға байланысты болмақ. Библияда олар Магог және гог деп, ал, құран тілінде Яджудж және Маджудж халқы деп аталады. Йаджудж бен Маджудж - Гог пен Магогтың библиялық атаулары, яғни, екеуі бір халықтың атауы деп түсініңіздер.

Аталып отырған мифтік тайпа саналатын елдердің негізгі мекендейтін жерлері Азия

мен оның солтүстік бөліктері болып саналады. Яғни, олардың мекендері орталық, солтүстік Қазақстан, Алтай, Монғолия жерлері екенін көп тарихшылар айтып кеткен. Соның бірі 13 ғасырда өмір сүрген Сириялық тарихшы Шамс ад-дин ас-Суфи ад-Димашки еді. Ол өзінің ««Нухбат ад-дахр фи ‘аджа’иб ал-барр ва-л-бахр» («Выборка времени о диковинках суши и моря»)) атты кітабында әлемнің жеті климатқа бөлінетінін жаза отырып, ондағы халықтардың тұратын мекендерін жазады. Сол еңбекте: «Шығыстың алыс шектерінен Батыстың алыс шектеріне дейінгі жер ұзындығының ұзындығы шамамен үш жүз өткелді құрайды. Оның енінің ұзындығы, солтүстік жағындағы елді мекендерден яғни, бұл Магог пен Гогтың мекендейтін жерлері, сол жерлерден оңтүстік жағындағы елді мекендерге дейін және одан ары қарай Қаралар (Африка) тіршілік ететін ортаға дейін - екі жүз жиырма өткел» (пер. В.В.Матвеева. Текст воспроизведен по изданию: Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Т. 4. Арабские источники XIII-XIV вв. Восточная литература. 2002) деп, Маг тайпаларының территориялық жерлерін нақтылай түседі. Және ол халықтардың Түркі халықтары екенін білдіре отырып, оларды: «Нұхтың баласы Яфеттің ұлдары мен балалары болып саналатын олар – Түркілер, Магог пен Гогтар және славяндар» деп шежірелеп таратады. Яғни, діни кітаптарда бұларды мифтік тайпаларға санайды. Бірақ, құранда айтылғандай Зұлқарнайын осы маг тайпаларымен соғысып, өз елін олардан қорғау үшін екі елдің арасына үлкен бекініс-қорған салады. Зұлқарнайынның бетін қайтарған тайпа да осы магтар еді. Ал, мұның дәлелі ретінде Грек жазбаларында, парсы жазбаларында Зұлқарнайынның жаулап ала алмаған елі Сақтар дейді. Сонда Сақ та, Маг та бір тайпа болып, тарихшылардың айтып отырған елі түркілер болып тұр ғой?! Өйткені, Македонскийдің туын құлатып, сағын

сындырған Сақтардан басқа ешкім емес еді. Бұл бекініс-қорған әлі күнге дейін тарихта «Темір қақпа» деп аталады және Тәжікстанның таулы қыраттарында орналасқан. Сонымен қатар, осы қорғанның салынумен парсы-араптар мен түркілердің шекарасы мәңгілік белгіленгендей болды. Түркі қағанаты кезінде бабаларымыздың «Темір қақпаға» дейін жауладық деп жүргені осы қорған болатын. Бұл Темір қақпа туралы 630 жылдары Қытайдан шығып, Үндістанға сапар шеккен қытай монахы Сюань Цзян өзінің жазбаларында көзімен көрген осы қақпаны жазып кеткен екен. Ол өзінің «Күнделіктер» деген еңбегінде: «Темір қақпаның екі жағы бірдей құлама беткейлі биік тау, тау аңғарында кішігірім соқпақтар болғанымен, бірақ онымен жол жүру қиын да қатерлі. Тар соқпақтардың екі жағы құлама жартастар, олар темір түстес болып келеді. Тау сағасына үлкен қақпа орнатылып, ол темірмен бекемделген. Үлкен қақпаның басына көптеген темір қоңыраулар ілінген, қақпа еңселі әрі бекем болғандықтан Темір қақпа деп аталып кеткен» («Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» 1-том. С.Сұңғатай, Б.Еженханұлы. Алматы «Дайк-Пресс» баспасы, 2005 жыл) дейді. Міне, Қосмүйізді Зұлқарнайынның салдырған Темір қақпасы!

Ал, Зу-л-Карнайи (Қос Мүйізді) - Александр Македонский, Шығыста осы лақап атымен белгілі болған тұлға. Ол б.д.д 300 жылдары бүкіл Азия елін жаулап, тек, түркілерден ғана жеңілген болатын. Бұл туралы ортағасырлық арап тарихшысы Ибн Әл-Факих өзінің «Китаб ахбар ал-булдан» атты еңбегінде былай дейді: «Зу-л-Карнайынның өзі жеңе алмаған халық туралы не айтасыз, өйткені, оның өзі «оларға қол тигізбеңіз» деген артында сөз қалдырған және Ескендір от пен қылышпен, күшпен және мәжбүрлеумен барлық жерлерді жаулап алғаннан кейін барып, олар «түріктер» деген атқа ие болды» (пер. С.Л.Волин. Арабские и персидские источники. М.-Л. АН СССР 1939 г). Міне, көріп

отырғандарыңыздай Ескендірдің өзі жеңе алмаған түркілерге (Сақтар) «тиіспеңіздер» деген өсиет қалдырған. Сол дәуірдегі бүкіл Азияның қорқынышты құбыжығына айналған Түркілерден (Сақтар) барлық ел қорқатын-ды. Араптардың өзі түріктерден Библия мен Құранда айтылып, аңызға айналған тайпалар ретінде жүрекұшыра сескнетін. Олардың санасында Йаджудж және Маджудж (Гог және Магог) халқы – ақырет уақыты келген сәтте дінге сенбейтіндерді талқандап, қиратып, әлемді жаулап алушы халық ретінде суреттеледі. Яғни, құдайдың сенімсіздірге жіберетін әскері ретінде келеді. Мысалыға, ортағасырдағы арап жазушысы Абу Усман Амир ибн ал-Джахиз өзінің «Послание ал-фатху бин хахану о достоинствах тюрок и остального халифского войска» атты еңбегінде: «Түркілермен татулықта бол, олар сізбен татулықта тұрғанда. Тек осындай пікірмен біз бейбітшілік пен тыныштықты сақтаймыз» деген хабары барлық арабтарға аян болған ұран іспеттес еді» деп жазған екен. Араптардың ойында Йаджудж бен Маджудж тайпалары - Құранда айтылған мифтік тайпалар. Ал, олардың аңызы бойынша, ол тайпалар қиямет күні қарсаңында дінге сенбегені үшін халықтарды жазалап, әлемді жаулап алуы керек. Бұл туралы Құранның 21-ші Әнбия сүресінің 95-96 аяттарында да айтылған. Ерте мұсылмандар, бұл дәстүрлерді түріктермен байланыстыра отырып, олардан Құранда айтылғандай Амударияның қай жағынан шапқыншылықпен шыға келетінін қорқыншыпен тағаттана күтті. Бұл туралы тағы да ал-Джахиз өзінің «Послание ал-фатху бин хахану о достоинствах тюрок и остального халифского войска» атты еңбегінде: «Біз көппіз, жақсы жабдықталдық және дайындалдық. Йаджудж және Мажудж тайпалары қаншалықты көп болса да, өзеннен (Амудариядан) шыққан кезде біз олардан де көп болып, күтіп аламыз. Біздің әскеріміздің күші мен қолымыздың беріктігіне келетін болсақ,

тозақтан кейінгі Самуда, Амалик және Кананит сияқты, сіз одан да күштіні таба алмайсыз» (пер. Ф.М.Асадова. Текст воспроизведен по изданию: Арабские источники о тюрках в раннее средневековье. Баку. 1993) деумен олардың өздерін-өздері осылайша жұбатуды жүргенін керемет жеткізеді. Тіптен, сол кезеңдегі барлық түркі халықтарын араптар Ал-Маджус деп, кейде Магтар, Мугтар деп те атаған. 10 ғасырда өмір сүрген, тегі араптық Абу-л-Хасан 'Али ибн ал-Хусейн ал-Мас'уди сол дәуірдегі Франция елінің тарихын жазған «Китаб мурудж аз-захаб» еңбегінде де қызықты деректерді келтіреді. Франкияның Ұлы Карл патшасынан бастап тақ мұрагерлерін жазған сол еңбегінде Ұлы Карлдың ұрпағы Лудариктың 6 жыл тақта отырғанын жазып, оның мұрагері Нуса (Буса) таққа отырғандағы мына бір қызықты деректі баяндайды. «Лударик 6 жыл басқарды. Содан кейін оны Нуса деген бас Эль-Ифранжи алмастыра бастады. Ол әл-Ифранжға (Франкия) ие болды және оның тағында 8 жыл патшалықта отырды. Бұл патша әл-Маджус елімен бейбітшілік орнатты. Сондықтан олар оның жеріне басып кірмеді. Оның еліне 7 жыл бойы 600 рат алтын және 600 рат күміс алым төледі. Бұл соманы әл-Ифранжи билеушісі оларға (Әл-Маджудждерге) төледі» (пер. В.Г.Крюкова. Текст воспроизведен по изданию: Сведения ал-Мас'уди о народе ал-Ифранджа // Письменные памятники Востока. 1978-1979. М.Наука. 1987) деп, олардың әлемді өз қолдарына ұстап тұрғанын жазады. Мұндағы Нуса патша деп отырғанымыз Франктердің 888 жылы тағына отырған патшасы. Ал, бұл дәуір – Еуропада атақты Бұлғар патшалығының билік жүргізіп тұрған тұсы болатын. Яғни, Ал-Масудидің Маджудж деп айтып отырған елі еуропаны билеген және сол кездегі өздеріне жақын Бұлғар (Түркі) тайпаларын айтып отырғаны деп түсініңіз. Сонымен қатар, Әл-Маджус деп IX-X ғасырлардағы араб жазушылары арасында жиі

кездесетін «магтар», «отқа табынушыларды» атағанын ескерсек, онда бұлардың Мұғтайпалары екеніне еш күмән жоқ.

Ал, осы Яджудж бен Маджудж халықтарының ешқандай да мифтік елдер емес екенін және олардың түркі халықтарының бір бұтағы екенін ортағасырлық ғұлама, ғалым Әбу Райхан әл-Бируни де өзінің «Памятники минувших поколений» атты еңбегінің 54 бетінде тағы да нақты дәлелдей түсетініне куә боламыз: «Елдер мен қалалардың тарихы жазылған «Джаграфия» және «Жолдар мен елдер» кітабы атты еңбектерде, бұл халықтардың яғни, Яджудж бен Маджудждардың Шығыс түркілердің бір бөлігі екендігі айтылады және олардың бесінші, алтыншы климаттың басында өмір сүретіндігі жазылған» (Перевод М.А.Салье. Ташкент-1957 ж. 54 бет. Академии Наук Узбекской ССР). Ал, бесінші климатымыз қазіргі Самарқанд қаласы бастаған Орта Азия аумағы мен алтыншы климатымыз Қазақтың кең байтақ даласы екені белгілі дүние. Ал, ортағасырлық тарихшы Абд ар-Рашид ал-Бакуви өзінің «китаб талхис ал-асар ваджайб ал-малик ал-каххар» атты еңбегінде: «Иаджудж және Маджаудж халықтары - Нухтың Ұлы Иафаттың ұрпақтарынан шыққан екі үлкен түрік тайпасы» (пер. З.М.Бунятова, Москва. 1971) деп нақтылайды. Тағы да бір ортағасырлық араб тарихшысы Ибн Хордадбектің «Книга путей и стран» атты еңбегінде: Жоғарғы Нушаджаннан тоғызғыздардың Хакан отыратын астанасына дейін, құнарлы жерлері бар үлкен ауылдар арқылы үш айлық жол. Олардың тұрғындары - түріктер. Олардың арасында отқа табынатын Маг тайпалары (әл-маджус) және дінсіздер (занадик) бар» (Баку «Элм» баспасы, 1986 г. Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Наили Велихановой. 65-66 беттер) деген дерегіне қарасақ та түріктер арасында осы «мұғ» атауымен аталатын рулардың бар екендігін, әлі де осы атаумен аталып

жүргенін байқаймыз және оларды арабтардың Әл-Маджус – Маджудж деп құранда аталған атаумен атайтынын жазады да, осы сөз арқылы олар біздерді Мажусилер деп атап кетті.

Ертедегі араб тарихшылары мен жиһан-гездері тіпті арабтардың санасында мәңгілік пайда болған нақты түріктердің мифтік Маг пен Гог тайпаларына байланысын қисынды түрде өздеріне өмірдегі қоқынышты да құбыжық түріндегі аңыз-әңгімелерімен негіздеуге тырысты. Ортағасырлық арап-парсылық дереккөздерде «Йаджудж және Маджудж жиырма екі тайпадан тұрады, олардың ішінде зу-л-Карнайн тұрғызған қабырғаның арғы жағында түріктер ғана қалды», — делінген аңыздық деректер сақталған. Бұл аңыздың мағынасын түсіну үшін Құранда Александр Македонскийдің (Қосмүйізді Ескендір) Маг пен Гог тайпаларын әлемнің бір шетіне қарай айдап, өркениетті халықтарды олардан қорғайтын қабырға салғаны туралы әңгіме бар екенін атап өткіміз келеді. Осындай аңыздарға қарап отырып, Батыс Азиядағы барша халықтардың яғни, араб, еврей, парсы, ирак, палестиналықтардың өздері қорыққан Мұғ пен түркі тайпаларына деген үрейлерін тарихи аңыз-жыр етіп, құдайдан түскен қасиетті кітаптарға да енгізгенін байқауға болады. Олар үшін бұл тайпалардың тұрмыс-тіршілігі, экономикалық-саяси дамуы, әскери күш-қуаты және тарихи географиялық мекендері қатты қызықтырса керек. Қандай жағдай болмасын барлық пайғамбарлар айтып кеткен «Мұғ (Маг) пен гог тайпалары әлемді жаулап алмайынша жер бетінде қиямет-қайым болмайды» деген сөздері олардың санасы мен жүректерінде мәңгілік қорқыныш болып қалып кеткен-ді. Сол себепті болар, түркілерден шыққан Гог және Маг(Мұғ) тайпалары туралы және олардың үстемдігі жөнінде білгісі келген Әл-Васик халифтың Таржумман атты өзінің қолбасшысын аңызға айналған қабырға мен Мұғтардың елі

туралы біліп келу үшін арнайы тыңшылық экспедициямен Түркі еліне жібергені. Бірақ, бұл экспедицияның әлі күнге дейін зерттелулерімен және маңыздылығымен танысуға еш мүмкіндік жоқ. Әлде, ол құпия күйінде сақтаулы жатқан да болар. Алайда, жоғарыда аталған арабтардың түріктер туралы идеяларын және халифа Әл-Васиктің билігі кезінде жинақталған араб-түркі қатынастарының фактілерін ескеретін болсақ, онда бұл құжаттардың біз үшін қандай маңызды екеніне көз жеткізер едік. Сонымен қатар, жоғарыда айтқандайымыздай Иаджудж бен Маджудж(Мұғ пен Гог) тайпаларының 22 атадан құралатындығы жөнінде айтылады. Ал, біздің түркі халықтарындағы 22 тайпадан құралатын Оғыз тайпасының бар екенін білеміз және ортағасырлық деректерге көз жүгірте отырып, Оғыз ханның өмір сүрген кезеңі біздің дәуірімізге дейінгі 2000 жылдықтар екенін байқаймыз. Мұнда мен Оғыз ханды не үшін айтып отырмын, себебі, Оғыз ханда Мұғұлдың ұрпағы, яғни Мұғ тайпасының адамы емес пе еді? Әлемді жаулаған Шыңғысхан да, Әмір Темір де өздерінің түп шежіресін Мұғұл-Қарахан-Оғыз хан деп таратады және түркінің көптеген рулары да өз тегін Оғыздан бастайтыны тегіннен-тегін емес. Ортағасырлық түркінің ұлы ғұламасы, түркі сөздерінің энциклопедиясын жасаған Махмұт Қашқари «Түркі сөздігі» атты еңбегінде: «Оғұз – оғыз. Түрік тайпаларының бірі. Оғыздар - түркмендер. Олар жиырма екі ұрық, әрбірінің айырым-белгілері мен малға басатын таңбалары бар. Руларды, бір-бірінің малын сол таңбаларға қарап таниды» (Махмұт Қашқари «Диуани лұғат ит-Түрік». Аударған: А.Егеубай. Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006 ж. 1-том, 85 бет) деп сипаттама береді. Яғни, түркілер арасында жиырма екі руға бөлінетін тайпа – оғыздар екенін айтады. Және бұл барлық Шыңғысхан шежіресінде де нақтыланған. Яғни, кез-келген хандар шежіресін алсаңыз

да олардың түп-тегі Мұғұл мен Оғызға барып тірелетіндігі айтылып отырады.

Міне, Яджудж-Маджудж деп аталған мұғ тайпаларының түркілер екендігіне бұдан артық қандай дәлел керек?! Арабтар бұларды отқа табынушылар дейді. Иә, біздің ба-

баларымыз от пен күнге табынғанын ешкім жокқа шығара алмайды, ол тарихи шындық қой. Әлі күнге дейін жаңадан келін түскенде отқа май құйып, жас келінді аластатанымыз сол бабаларымыздан қалған салт-дәстүрдің жұрнақтары еді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Геродот «Истории в девяти книгах». I книга «Клио». К.Наукова, думка, 1993 г. А.Билецкий: предисловие, перевод, примечания. 104, 105, 106 бөліктер.
2. Мекемтас Мырзахметов «Тұранның ұлы қағаны» «Ақ жол» газеті, 2001 ж 10 наурыз
3. Геродот «Истории в девяти книгах». I книга «Клио». К.Наукова, думка, 1993 г. А.Билецкий: предисловие, перевод, примечания. 101 бөлік
4. Л.Гумилев «Көне Түріктер». Алматы «Білім» баспасы, 82 бет.
5. «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері» Алматы «Өнер» баспасы, ауд: Ж.Мырзаханұлы, Ә.Ақыштайұлы, К.Қайыржанұлы, Ш.Ахметұлы. 36 бет
6. Ибн Әл-Факих «Китаб ахбар ал-булдан» (пер. С.Л.Волин. Арабские и персидские источники. М.-Л. АН СССР 1939 г)
7. Шараф ад-дин Әли Иезди «Тарих-и жахангир» Зафарнама. (Әлемді жеңіп алушының тарихы. (XV ғ.). Түп-нұсқадан аударып, түсініктеме жазғандар: Оразбай Зәріпбай Жұманұлы, Оразбаев Мухаммедзафар Зәріпбайұлы. Нұр-Сұлтан: «Ғылым» баспасы, 2021. - 9 бет).
8. Алишер Навои. Сочинение в 10 томах. 1-том. Издательство «Фан» Узбекской ССР. Ташкент 1968 г. 11 бет
9. Абу Усман Амир ибн ал-Джахиз«Послание ал-фатху бин хакану о достоинствах тюрков и остального халифского войска» (пер. Ф.М.Асадова. Текст воспроизведен по изданию: Арабские источники о тюрках в раннее срденевековье. Баку. 1993)
10. Саидмурод Бобомуллоев пен Насрулло Убайдуллоевтың «Таджики в исторических источниках и трудах исследователей» (Душанбе, 2018 ж, «Дониш» 21 бет)
11. Абу Райхон Бируни «Индия» (Москва. Научно-издательский центр «Ладомир» 1995 ж. 66 бет).
12. Абу Райхон Бируни «Памятники минувших поколений» (Перевод М.А.Салье. Ташкент-1957 ж. 205 бет. Академии Наук Узбекской ССР).
13. Хамза Көктәнді «Алтын төркін» 1-кітап, Алматы «Қасиет» баспасы 2020 ж. 252-253 беттер
14. Уахит Шалекенов «Орталық Азиядағы Ариилердің өркениеті» Алматы «Қазақ университеті» 2011. 7-9 беттер, 21-22 беттер.
15. Шамс ад-дин ад-Димашки «Нухбат ад-дахр фи 'аджа'иб ал-барр ва-л-бахр» («Выборка времени о диковинках суши и моря») пер. В. В. Матвеева. Текст воспроизведен по изданию: Древние и средневековые источники по этнографии и истории Африки южнее Сахары. Т. 4. Арабские источники XIII-XIV вв. Восточная литература. 2002
16. «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері»1-том. С.Сұңғатай, Б.Еженханұлы. Алматы «Дайк-Пресс» баспасы, 2005 жыл.
17. Ибн Әл-Факих «Китаб ахбар ал-булдан» (пер. С.Л.Волин. Арабские и персидские источники. М.-Л. АН СССР 1939 г).
18. Абу Усман Амир ибн ал-Джахиз«Послание ал-фатху бин хакану о достоинствах тюрков и остального халифского войска» (пер. Ф.М.Асадова. Текст воспроизведен по изданию: Арабские источники о тюрках в раннее срденевековье. Баку. 1993)
19. Абу Усман Амир ибн ал-Джахиз«Послание ал-фатху бин хакану о достоинствах тюрков и остального халифского войска» (пер. Ф.М.Асадова. Текст воспроизведен по изданию: Арабские источники о тюрках в раннее срденевековье. Баку. 1993)
20. Абу-л-Хасан ал-Мас'уди «Китаб мурудж аз-захаб» (пер. В. Г. Крюкова. Текст воспроизведен по изданию: Сведения ал-Мас'уди о народе ал-Ифранджа // Письменные памятники Востока. 1978-1979. М. Наука. 1987

УДК 371.48

СЕМЕЙНОЕ ВОСПИТАНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И ОСОБЕННОСТИ

ОТБАСЫ ТӘРБИЕСІ: МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕР

FAMILY EDUCATION: PROBLEMS AND FEATURES

Имангожина Орик Зайнулловна

Кандидат педагогических наук,
Профессор, Почётный доктор
РАЕ, Академик МА И

Аннотация. В статье рассмотрен вопрос о воспитании детей в семье. Статья включает в себя: методы семейного воспитания, цели и задачи. Также затронут вопрос о различных семьях детей. Приведены примеры из книги «Голубая чёлка» Веры Гришиной.

Ключевые слова: семейное воспитание, ребёнок, семья, воспитание, задачи, цель, методы, история, преступная группа.

Abstract. The article considers the issue of raising children in a family. The article includes: methods of family education, goals and objectives. The issue of different families of children is also touched upon. Examples from the book «Blue bangs» by Vera Grishina are given.

Keywords: family upbringing, child, family, upbringing, tasks, purpose, methods, history, criminal group.

Аңдатпа. Мақалада отбасында балаларды тәрбиелеу мәселесі қарастырылған. Отбасы тәрбиесінің әдістері, мақсаттары мен міндеттері. Әртүрлі отбасылардың балалары мәселесі де көтеріледі. Мысалдар Вера Гришинаның «Blue bangs» кітабынан келтірілген.

Тірек сөздер: отбасытәрбиесі, бала, отбасы, тәрбие, міндеттер, мақсат, әдістер, тарих, қылмыстықтоп

Что же такое воспитание? Воспитание — это целенаправленный процесс развития личности. Самая важная и особая роль в воспитании детей принадлежит только семье. Семья для ребёнка — это место, где ребёнок

родился и основная среда обитания на протяжении всей его жизни. В семье у ребёнка находятся только самые близкие люди, которые понимают его и принимают таким, какой он есть. В широком смысле слова семья-это

особая группа лиц, которая связана между собой не только духовными и материальными ценностями, но и кровно-родственными отношениями. Семья создаёт у человека понятие дома не как помещения, где он живёт, а как чувства, ощущения, где ждут, любят, понимают и защищают ребёнка. В семье могут формироваться все личностные качества. Семья — это довольно сложная система взаимоотношений между супругами, родителями и детьми, детей между собой [1, с. 85]. В своём исследовании Тайгунова А.И. и Головнева Е.В. подчёркивают «влияние семьи на социализацию личности ребёнка» [6, с. 97].

Семейное воспитание — это систематическое, целенаправленное воздействие на ребёнка взрослых членов семьи и семейного уклада в целом. Семейное воспитание — это очень сложная система. На семейное воспитание влияет не только такая важная часть, как наследственность, но и биологическое (природное) здоровье как детей, так и родителей, материально-экономическая обеспеченность, социальное положение, уклад жизни, количество членов семьи, место проживания, а также только положительное отношение к ребёнку. Всё это переплетается и в каждом случае проявляется по-разному [2, с. 25]. Семейное воспитание более эмоционально по своему характеру, чем любое другое воспитание, потому что «проводником» семейного воспитания является родительская любовь к детям, которая вызывает ответные чувства детей к своим родителям. Самая главная, очень важная и общая задача семейного воспитания — это подготовка детей к жизни в уже существующих социальных условиях. Более узкая задача семейного воспитания — это усвоение детьми знаний, умений и навыков, которые необходимы для формирования личности в условиях семьи. По мнению Сулеймановой Ф.М. и Шмако-

вой Е.В., целью семейного воспитания является, безусловно, только формирование качеств личности, которые помогут достойно преодолеть трудности и преграды и которые могут, к большому сожалению, встретиться на жизненном пути каждого ребёнка. Счастье детей зависит как от семьи, так и от родителей детей. Именно родители — это первые воспитатели в жизни каждого маленького человечка, ведь только они имеют самое сильное влияние на своих детей, они знают все повадки своего чада, поведение и даже могут предвидеть заранее неприятную ситуацию, в которую может попасть их ребёнок и, соответственно, её успеть вовремя предотвратить. Жан Жак Руссо утверждал, что каждый последующий воспитатель оказывает на ребёнка меньшее влияние, чем предыдущий [5, с. 9]. Ярким примером ошибок семейного воспитания является книга «Голубая чёлка» молодой писательницы, члена клуба писателей Казахстана (г. Алматы), члена Союза российских писателей (г. Москва), члена Творческой Евразийской Гильдии (г. Лондон) Гришиной В.Н., где главная героиня романа в погоне за красивой жизнью попадает в организованную преступную группировку. Это история о молодой девушке из бедной семьи, которая ведёт двойную жизнь и мечтает о красивой жизни, но, охотясь за ней, оказывается в паутине криминальных неприятностей, от которых сама впоследствии пытается сбежать. Её ожидают опасные сделки и незаконные криминальные приключения. И она пытается убежать и остаться в живых, проходит испытания и идёт на откровенные поступки. Книга очень глубокая, интересная. Героиня сильная, не смотря на все преграды, которые ей предстоит преодолеть, чтобы найти своё счастье. По мнению автора Веры Николаевны Гришиной, истинный путь к счастьем лежит через веру в себя и свои силы.

И эта мысль на протяжении всего романа проходит через действия героини. Она всячески пытается не потеряться, а выстоять, разобраться и выжить самостоятельно в этом непростом мире. Её постоянно мучают размышления ... «Мама, зачем я это делаю? Почему я всегда делаю то, что мне не нравится? Почему всегда терплю? Может быть во мне заложена программа уничтожения самой себя? И никто не позвонит и не спросит, как у меня дела. Никто не напишет...». Мама занята поиском средств существования и не уделяет должного внимания воспитанию девочки, не вникает откуда у девочки деньги на её одежду, развлечения, учёбу. Не интересуется кругом её общения и когда она решается уехать за границу, мечтая купить собственное жильё, мама не смогла убедить её, а отпустила, хотя дочь рассказала ей, что едет продавать девственность, чтобы купить квартиру. Постоянно девочка находится в сомнениях... «Время... Ненавижу время. Оно только отнимает всё дорогое мне и каждому. Было так мало времени, проведённого вместе, столько не сказано друг другу». Уже когда летит в самолёте мечтает: «Хочется, чтобы кто-то позаботился обо мне, а в итоге никому ты не нужен, кроме себя самого. Это понимаешь, когда вырастешь. Кажется, весь мир крутится вокруг тебя, а на самом деле людям ты безразличен. Жить одним днём. Я именно так и живу, не думая о будущем. Это, возможно, очень плохо. А как вы живёте? А я, кромео продаже девственности, не строила, только обдумывала, что смогу купить на заработанные деньги. Наверно, совсем меркантильная. Такой вот способ заработать. Для порядочной девушки очень тяжело морально. Я сама не знаю, смогу ли дальше жить после этого поступка. Причинят ли мне боль или обидят». Безусловно, данный тип неполной семьи сталкивается с материальными и психологи-

ческими трудностями, из-за которых усложняются условия воспитания. Это проблема в обществе очень актуальна и считаю, что автор, таким образом, пытается обратить особое внимание на детей из неполных семей. Таким образом, на данном этапе важным является индивидуальный дифференцированный подход к семьям разного типа. Главная задача состоит в том, чтобы выявить детей, переживающих трудности, вытекающие из семейных проблем. Полагаю, в данной ситуации может помочь опыт других родителей, сталкивавшихся ранее с подобными семейными конфликтами и сумевших их разрешить. Ребёнок, который недополучил родительской любви на протяжении всего «счастливого» детства обязательно, к очень большому сожалению, вырастает недоброжелательным, озлобленным на весь мир, чёрствым к переживаниям других людей, дерзким, неуживчивым в коллективе сверстников, а иногда даже замкнутым, неприкаянным и даже чрезмерно застенчивым, что в будущем может очень отрицательно повлиять на жизнь ребёнка. Ребёнок, который вырос в атмосфере чрезмерной любви, ласки, заботы, благоговения и почитания, маленький человечек рано развивает в себе черты эгоизма, изнеженности, избалованности, зазнайства, лицемерия, что тоже может сказаться отрицательно во взрослой жизни ребёнка. Если в семье нет ни гармонии, ни чувств, то в таких семьях развитие ребёнка осложняется и семейное воспитание становится неблагоприятным фактором формирования личности. Первой и основной задачей родителей является создание у ребёнка уверенности в том, что его любят и о нём заботятся. Никогда и ни при каких условиях у ребёнка не должно возникать сомнений в родительской любви. Самая естественная и необходимая из всех обязанностей родителей — это относиться к ребёнку в любом

возрасте с любовью, пониманием, заботой, лаской и внимательностью, ведь это никогда не повредит в любом возрасте растущего человека. Существенная характеристика диалогического воспитывающего общения заключается в установлении равенства позиций ребёнка и взрослого. Семья заметно влияет на процессы и результаты становления личности и именно семье должны уделять первостепенное знание правильного воспитательного воздействия. Методы воспитания детей в семье — это те пути, при помощи которых осуществляется целенаправленное педагогическое влияние родителей на сознание и поведение их же детей. Методы семейного воспитания несут яркий отпечаток личности родителей и, вероятно, неотделимы от них. Сколько родителей — столько и различных методов воспитания детей существует.

Основные и важные методы семейного воспитания:

1. Убеждение (объяснение, внушение, совет);
2. Личный пример (родителя, старшего поколения);
3. Поощрение (похвала, подарки, интересная для детей перспектива);
4. Наказание (лишение каких-либо удовольствий, отказ от дружбы, телесные наказания).

Контроль за негативными родительскими оценками ребёнка необходим ещё потому что весьма часто за родительским осуждением стоит недовольство собственным поведением, раздражительность или усталость, которые возникли совсем по иным поводам. За негативной оценкой всегда стоит эмоция осуждения и гнева. Принятие даёт возможность проникновения в мир глубоко личностных переживаний детей, появление ростков «соучастия сердца». Печаль, но не гнев, сочувствие, но не мстительность

— именно таковы эмоции тех понимающих родителей, которые истинно любят своих детей [3, с. 70].

Цель семейного воспитания — это формирование таких качеств личности у ребёнка, которые помогут достойно преодолевать трудности и преграды, которые могут встретиться на жизненном пути малыша на протяжении всей его жизни. Развитие интеллекта и творческих способностей, первичного опыта трудовой деятельности, также нравственное и эстетическое формирование, эмоциональная культура, также большое влияние имеет физическое здоровье детей, их счастье — всё это зависит, безусловно, от семьи, в которой воспитывается ребёнок, от родителей, и всё это составляет задачи семейного воспитания. А выбор методов воспитания — это приоритет родителей. Чем правильнее методы, тем лучше ребёнку, тем больших результатов он добьётся. Именно родители — первые воспитатели. Они имеют колоссальное влияние на детей. Ещё Жан-Жак Руссо утверждал, что каждый последующий преподаватель оказывает меньшее влияние на ребёнка, чем предыдущий.

Таким образом, семейное воспитание играет главную роль в процессе развития личности. Возрастные особенности детей требуют учета со стороны родителей при определении подхода к воспитанию. Родителям следует не пренебрегать заявлением ребенка о том, что он уже «не маленький или взрослый», его стремлениями к самостоятельности, а, наоборот, менять пути влияния и методы педагогики. Существенным фактором является и педагогический такт, учет эмоционального состояния и жизненного опыта ребенка, анализа мотивов и целей его поступков. Ребенок не должен чувствовать, что он является объектом воспитания. Родители должны уметь завуалировать прямое воспитательное воздействие. Так, решением

является участие родителей вместе с детьми в интересных для них занятиях, то есть родители должны разделять увлечения детей, погрузиться в их деятельность. В итоге в их руках окажется эффективный инструмент воспитательного воздействия.

Вопросы воспитания детей – это вечные вопросы человечества. Ни один родитель не может сказать, что вырастить нового человека – это легко. Старшее поколение всегда

испытывает трудности в общении с младшим. Младшие всегда настаивают на выборе своего собственного пути. Проблемы общения с детьми далеко не новы, и многие ответы давно найдены. В статье идёт речь о различиях в семейном воспитании и о том, какую стратегию предпочтительно выбрать родителям, чтобы ребёнок комфортно чувствовал себя на всех этапах взросления, успешно развивался и уверенно вошёл во взрослую жизнь.

Список литературы:

1. Азаров Ю.П. Семейная педагогика. М., 1994, с.84-86.
2. Плеханова М.В. Семейное воспитание. Белгород: БелГУ, 2007, с.25.
3. Сатир В. Как строить себя и свою семью. М. Педагогика-пресс, 1992, С. 68-70.
4. Сулейманова Ф.М., Шмакова Е.В. К проблеме семейного воспитания дошкольников. М.: ООО «АР-Консалт», 2015. С. 8-10.
5. Тайгунова А.И., Головнева Е.В. Влияние семьи на социализацию личности ребенка // Инновационные механизмы решения проблем научного развития: сборник статей Международной научно-практической конференции. Т.2. Уфа: ОМЕГА САЙНС. С. 97-99.
6. Щербакова, С. А. Семейное воспитание: проблемы и пути их решения / С. А. Щербакова. – Текст : непосредственный // Инновационные педагогические технологии : материалы VII Междунар. науч. конф. (г. Казань, октябрь 2017 г.). – Казань : Бук, 2017. – С. 114-117. – URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/271/12986/> (дата обращения: 30.05.2023).
7. Гришина В.Н. роман «Голубая чёлка» Издано в ТОО «Издательство LEM» (г. Алматы, ул. Ауэзова, 82, уг. ул. Мынбаева, e-mail: info@lem.kz, www.lem.kz.) 2021 г. С. 118-119.

БИОЛОГ МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ КӘСІБИ БІЛІМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ УЧИТЕЛЕЙ-БИОЛОГОВ

IMPROVING THE PROFESSIONAL KNOWLEDGE OF BIOLOGIST TEACHERS

Халықаралық пед. білім беру ғылым академиясының
академигі, жаратылыстану ғылымдары
академиясының корреспондент мүшесі,
Абай ат.ҚазҰПУ-нің п.ғ.д., профессор
Джанабаева Рая Айтпайқызы

Гайсина Қарлығаш Маратқызы
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистр, оқытушысы.
r.dzhanabaeva@bk.ru
gaisina_18@bk.ru

Халықаралық пед. білім беру ғылым академиясының академигі, жаратылыстану ғылымдары академиясының
корреспондент мүшесі,
Абай ат.ҚазҰПУ-нің п.ғ.д., профессор Джанабаева Рая Айтпайқызы
Гайсина Қарлығаш Маратқызы
Абай атындағы ҚазҰПУ-дың магистр, оқытушысы.

Аңдатпа. Жоғары білім берудің мақсаты-студентке белгілі бір саладағы білім, білік пен дағдылардың жиынтығын беру ғана емес, сонымен қатар ой-өрісті, жеке шығармашылық шешімдерді, өзін-өзі оқытуды дамыту, сонымен қатар гуманистік құндылықтарды қалыптастыру. Болашақ биология мұғалімдерінің кәсіби дайындығын жүзеге асыру білім берудің тәрбиелік, дамытушылық функцияларына, оқу процесінде болашақ мұғалімнің жеке басының қалыптасуына, оның үйлесімді рухани және адамгершілік дамуына, жоғары психологиялық тұрақтылыққа және мамандыққа дайындыққа баса назар аударуды қамтиды.

Тірек сөздер: Кәсіби дайындық, болашақ биология мұғалімдері, құзыреттілік, құзыреттілік, Оқу процесі, жоғары оқу орны, білім беру бағдарламасы, кәсіби қасиеттер, сауалнама.

Аннотация. Целью высшего образования является не только передача студенту совокупности знаний, умений и навыков в определенной области, но и развитие мышления, индивидуальных творческих решений, самообразования, а также формирование гуманистических ценностей. Реализация профессиональной подготовки будущих учителей биологии предполагает упор на воспитательные, развивающие функции образования, формирование личности будущего учителя в учебном процессе, его гармоничное духовно-нравственное развитие, высокую психологическую устойчивость и готовность к профессии.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, будущие учителя биологии, компетентность, компетентность, учебный процесс, высшее учебное заведение, образовательная программа, профессиональные качества, анкета.

Annotation. The goal of higher education is not only to give the student a set of knowledge, skills and abilities in a particular area, but also to develop a mindset, individual creative solutions, self-learning, as well as the formation of humanistic values. The implementation of professional training of future biology teachers involves an emphasis on the educational, developmental functions of education, the formation of the personality of the future teacher in the educational process, his harmonious spiritual and moral development, high psychological stability and preparation for the profession.

Key words: professional training, future biology teachers, competence, competence, educational process, university, educational program, professional qualities, questionnaire.

Зерттеу мақсаты: педагогикалық жоғары оқу орындарында, әдістемелік және табиғи пәндерді оқыту кезінде болашақ мұғалімдердің кәсіби даярлығын әзірлеу және негіздеу, түлектердің танымдық және кәсіби қызығушылықтарын дамытуға ықпал ету, кәсіби өзін – өзі анықтау процесін жандандыру, терең және берік білімді қалыптастыру.

Болашақ биология мұғалімдерін кәсіби даярлау - бұл іс-әрекеттің субъектінің жеке деңгейі, ол нормативті түрде белгіленген деңгейде педагогикалық іс-әрекетті жүзеге асыру үшін қажет және жеткілікті.

Біз оқу-тәрбие үрдісінде, өндірістік тәжірибеде студенттердің кәсіби сапасын қалыптастырудың негізгі бағыттарын анықтадық (үздік мектептер гезкурсиялар, профильдеу элементтерімен дәріс, практикалық және зертханалық сабақтар өткізу, кәсіби әдебиеттерді пайдалану, таңдау курстары және т.б.).

21-ші ғасыр мұғалімі келесідей сапаға ие болуы керек:

- Рефлексивті ойлау және тәжірибе
- Төзімділік

- Сүйіспеншілік, махаббат, нәзіктік
- Техника мен сандық ақпарат қақызығушылық

- Жаһандық ақпараттық

Зерттеудің өзектілігі. Білім және кәсіби дайындық қазіргі білім беру жүйесінің кадрларын даярлаудың негізгі бағдары болып табылады. Қоғамалдында жаңабағыттар қойылуда, бәсекеге қабілетті дамыған мемлекет болу үшін біз жоғары білімді ұлт болуымыз керек.

XXI ғасырдағы білім беру моделі түбегейлі қайта құрулардан өтіп, оның негізінде өзінің даму парадигмасын өзгертетін адамзат өркениетінің болашағы басшылыққа алынуы керек екендігі айқын болып келеді. Бұл үшін білім берудің болашақпен қатар жүруін, оның ішінде жаратылыстану-ғылыми білім беруді қажеттететін әлемдік қоғамдастықтың талаптарына сай білім беруді қамтамасыз ету керек.

Қазіргі педагогика ғылымында жоғары оқу орындарында студенттердің кәсіби дайындығын зерттеуде жеткілікті тәжірибе жинақталған. Осы зерттеу мәселелеріне Ш. Таубаева, М. Ж. Джадрина, К. К. Ку-

накова, А. П. Сейтешев, К. Исаевтың (құзыреттілік тәсілдің мәні, «кәсіби құзыреттілік» және «құзыреттілік» ұғымдарының анықтамасы, метапәндік құзыреттіліктің мәні мен құрылымы) [1,2,3], Т. Е. Исаева, В. С. Кукушина, (құзыреттілік және құзыреттілік ұғымдарының арақатынасы, кәсіби құзыреттілік құрылымы) [3], М. М. Левина (қосымша кәсіби-педагогикалық білім беру үдерісінде кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру) [3], В. С. Леднев, И. Я. Лернер, (маманның құзыреттілігін қалыптастырудағы тұжырымдамалық мазмұнды игерудің рөлі), И. А. Зимней (пәндік құзыреттіліктер мен құзыреттіліктерді кәсіби қызметке дайындықтың негізі ретінде қалыптастыру) [4], Ж. Б. Шилдебаев, Р. Ш. Избасарова (болашақ биология мұғалімдерін кәсіби даярлаудағы құзыреттілік тәсілдері) [5], және т. б.

А. С. Белкина, Т. Е. Климованың еңбектері жоғары педагогикалық білім берудің педагогикалық аспектілеріне, оның ішінде түлектердің мамандыққа бейімделу проблемаларына және біздің кәсіптік оқыту саласындағы зерттеулеріміздің мәселелері тұрғысынан арналған [6].

Зерттеу мақсаты: түлектердің танымдық және кәсіби қызығушылығын дамытуға, кәсіби өзін-өзі анықтау процесін жандандыруға, терең және тұрақты білімді қалыптастыруға ықпал ете отырып, болашақ оқытушылардың педагогикалық жоғары оқу орындарында жаратылыстану пәндерін оқытудағы кәсіби дайындығын дамыту және негіздеу.

Зерттеудің негізгі мазмұны. Кәсіптік білім беру мазмұны - бұл түпкілікті нәтижеге бағытталған жүйелі түрде ұйымдастырылған педагогикалық процестің нәтижесінде қалыптасқан жеке тұлғаның кәсіби маңызды және құндылық бағдарларының жиынтығы. Бірақ кәсіптік білім беру мазмұнының қазіргі жалпы құрылымы болашақ биология мұғалімдерін кәсіптік даярлау-

дағы сапалық өзгерістердің өсіп келе жатқанын толық көрсете алмайды.

Осыған байланысты биолог-студенттерді қазіргі заманғы талаптарға сай, маманның құзыреттілігіне бағытталған, білім берудің басқа мазмұнын ғана емес, сонымен қатар білім алу, даярлау және біліктілігін арттыру процесін жаңа ұйымдастыруды көздейтін кәсіби даярлау қажеттілігі туындайды.

Жоғарыда аталған мәселелерді шешу мүмкіндігі үшін белгілі шетелдік және отандық ғалымдар В. В. Краевский, А. А. Кузнецов, Е. У. Медеуова, А. К. Кусаинов, Ж. А. Қараев, М. Ж. Жадринаның зерттеулері зерттеліп, талданды, С. Қалиева, Т. Т. Тұрлығұлова, Л. Х. Мажитова, К. С. Мусин, Г. К. Нұрғалиева, Х. М. Рахымбек, Қ. Е. Көшербаева, А. Қ. Ахметова және басқалар [7]. Дәл солардың әсерінен білім берудің теориялық тұжырымдамалары, педагогикалық университеттердің студенттерінің кәсіби қасиеттерінің қалыптасуын анықтайтын педагогикалық дайындық жобалары қалыптасты.

Әдеби дереккөздерді зерттеу барысында біз «кәсіби дайындық», «мамандыққа мотивациялық дайындық», «кәсіптік өзін-өзі анықтау», «кәсіби қабілеттер», «кәсіби өзін-өзі тану» ұғымдарын дұрыс тандауда және олардың динамикалық бірлігінде, бір-біріне тәуелділігі мен бір-бірін нығайтуында айқын анықтадық.

Сонымен, «кәсіби дайындық» жағдайында педагогикалық іс-әрекетті нормативті деңгейде жүзеге асыру үшін қажетті және жеткілікті дәрежеде қызмет субъектісінің жеке деңгейін түсіну керек.

Ғылыми зерттеу барысында жоғары оқу орнында болашақ мамандарды кәсіби даярлаудың табысты қалыптасуына мынадай педагогикалық жағдайлар әсер ететінін анықтадық:

1. Профильді оқыту, білім алушыларды негізгі технологиялық процестермен, өндірістің техникалық құрылғылары туралы

білімдермен және дағдылармен қаруландыру.

2. Логикалық құрылымды қалыптастыру және оқу процесін жоспарлау.

3. Кәсіби міндеттерді деңгейлік саралау (тапсырмалардың күрделілігі, студенттердің бастапқы дайындығына және оқыту профиліне байланысты).

4. Кәсіби мазмұн мен студенттерге білім беру үдерісін үйлестіретін кәсіби

бағдарланған тапсырмалар банкін құру, толтыру және пайдалану.

5. ЖОО оқытушысының білім алушыларда кәсіби қасиеттерді

қалыптастыруға дайындығы (тек жаратылыстану пәндері сабақтарында ғана емес, таңдау курстарында да).

6. Білім, білік және дағдыларды көрнекілікке және бақылауға арналған оқу-тестілік бағдарламаларын қолдану.

7. Оқу материалын беру кезінде қол жетімділіктің, айқындылықтың сақталуы, игерілетін білім туралы ақпараттың сипаты мен көлемін, оқушылардың даму деңгейін, олардың өмірлік тәжірибесін ескеру.

Сонымен қатар біз оқу-тәрбие үрдісінде, өндірістік тәжірибеде студенттердің кәсіби сапасын қалыптастырудың негізгі нысандары мен әдістерін анықтадық (үздік профильді мектептерге экскурсиялар, профильдеу элементтерімен дәріс, практикалық және зертханалық сабақтар өткізу, студенттердің өзіндік жұмысы, кәсіби әдебиеттерді қолдану, таңдау курстары және т.б.). Айта кету керек, осы уақытқа дейін кәсіби дайындық теориясында студенттердің кәсіби сапасын қалыптастырудың формалары мен әдістерінің нақты және логикалық жіктемесі жоқ.

Жаратылыстану - ғылыми білім беру тарихына жүгіну кәсіптік даярлаудың негізі студенттердің негізгі технологиялық процестер, өндірістің техникалық құрылғылары туралы білімдерімен және дағдыларымен қаруланған профильдік оқыту болып табы-

лады деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Мұның нәтижесі болашақ биология мұғалімдерінің жаратылыстану пәндерін оқыту процесінде кәсіби дайындығын жүзеге асыру болды. Алайда қазіргі жаратылыстану ғылымдарының кәсіби әлеуеті кеңірек.

Педагогикалық университеттің білім беру жүйесі педагогикалық процеске қатысушылардың бірлескен шығармашылық қызметінің өнімі ретінде, ол иеленуі керек ең маңызды жеке сапа идеяларын сипаттайтын шығарылым моделінің түрімен анықталады. Білім беру жүйесінің анықталған ерекшеліктері студенттердің кәсіби дайындығын қалыптастыру процесін модельдеуге кірісуге мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, студенттерді кәсіби даярлаудың педагогикалық моделі деп басқару жүйесімен байланысты дидактикалық және білім беру ішкі жүйелерінің бірлігінде көрінетін мақсатты процесті түсіну керек деген қорытындыға келдік. Педагогикалық білім берудің білім беру жүйесінің құрылымдық компоненттері-бұл мақсаттар, міндеттер, принциптер, жұмыс мазмұны, сонымен қатар кәсіби сапалары қалыптасқан оқу орны түлектерінің моделінде көрінетін нәтижеге жетудің әдістері, формалары, құралдары.

«Қазақстан Республикасындағы 12 жылдық жалпы орта білім беру тұжырымдамасында» педагог бірқатар құзыреттіліктердің қалыптасуының жоғары деңгейіне ие болуға міндетті екендігі көрсетіледі [9]:

1. Арнайы құзыреттілік-жоғары деңгейде кәсіби қызметпен айналысу және өзінің әрі қарай кәсіби дамуын жобалау қабілеті.

2. Әлеуметтік құзыреттілік-бірлескен (ұжымдық, топтық) кәсіби қызметпен айналысу, ынтымақтастық жасау қабілеті.

3. Білім беру құзыреттілігі-кәсіби білімді, іскерлікті және дағдыларды игеруге қызығушылық, білім беру іс-әрекетінде мақсат

қою, педагогикалық және әлеуметтік психология негіздерін қолдану қабілеті.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, 21- ғасыр мұғалімі келесі сапаларға ие болуы керек:

- Рефлексивті ойлау және тәжірибе

- Төзімділік
- Сүйіспеншілік, махаббат, нәзіктік
- Техника мен сандық ақпаратқа қызығушылық
- Ғаламдық хабардарлық (2-кесте).

Компоненттер	Критерийлер	Көрсеткіштер
Мотивациялық мақсат	Педагогикалық, психологиялық, әдістемелік, жаратылыстану пәндерін, табиғат құбылыстары мен олардың мәнін зерттеуге қызығушылық таныту	Бұрын алған білімдері арқылы педагогикалық, психологиялық, әдістемелік, жаратылыстану ғылымдарына қызығушылығын дамыту және олардың мәнін түсіну
Мазмұндық	Білім беру процестерін түсіну және олардың арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтау	Оқу процесінің тұтас бейнесін қалыптастырады, сондай-ақ олар бойынша тұжырымдар мен қорытындылар жасай алады
Жедел және белсенді	Оқыту процестерінің принциптерін, заңдары мен заңдылықтарын анықтау, әртүрлі проблемалық жағдайларды шешуге дербес әрекет ету	1. Алған білімді практикалық іс-әрекетті жоспарлау және өткізуде қолдану (оқу практикасы). 2. Эксперименттік жұмыс нәтижелері бойынша қорытындылар мен тұжырымдар жасайды. 3. Бақылау және практикалық жұмыс нәтижелерін сөйлеу, графиктер, символдар, суреттер арқылы түсіндіріңіз.
Рефлексивті-бағалау	Оқу және педагогикалық ұжымдағы өзін-өзі бағалау және өзін-өзі көру.	1. Практикалық қолдану үшін оқыту процестерінің заңдары мен заңдылықтарының мәнін түсіну 2. Жағдайды бағалау және мектептің техникалық, энергетикалық, әлеуметтік мүмкіндіктерін анықтау.

Кесте 2. - Болашақ биология мұғалімдерінің кәсіби дайындығының критерийлері мен көрсеткіштері

Біліктілік деңгейіне байланысты кәсіптік білімнің білім беретін оқу бағдарламаларының мазмұны мыналарды көздейді:

1. Бұқаралық кәсіптер бойынша кадрлар даярлау кезінде жалпы білім беретін пәндер бойынша ықпалдастырылған курстарды зерттеу, жалпы кәсіптік және арнайы пәндерді табысты меңгеру үшін профильдеуші болып табылатындар, кәсіби дағдыларды алу және бекіту үшін өндірістік оқудан және кәсіптік практикадан өту.

2. Педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін кәсіби даярлау барысында келесілер оқылады:

- жалпы гуманитарлық, жалпы кәсіптік, арнайы пәндер;

- профильді және арнайы пәндер бойынша зертханалық-практикалық сабақтарды орындау;

- кәсіптік дағдыларды меңгеру және бекіту бойынша өндірістік оқыту мен кәсіптік практикадан өту;

3. Жоғары білікті мамандарды дайындау кезінде студенттер мыналарды оқиды:

- кәсіптік білім берудің 1-2 курстық білім беру бағдарламаларымен кіріктірілген білім беру бағдарламалары, оның ішінде:

А) Жалпы гуманитарлық пәндер оқушылардың жалпы сапасын дамыту үшін, мысалы, барлық мамандықтар үшін «Қазақстан тарихы», «Философия», «Саясаттану», «Әлеуметтану» ;

Б) кәсіптік қызмет объектісіне сәйкес оқытылатын жалпы кәсіптік пәндер, мысалы «Биохимия», «Молекулалық биология», «Микробиология», «Паразитология», «Зоология», «Органикалық химия» және т. б.;

В) біліктілік деңгейін ескере отырып, кәсіби құзыреттілік негізін құрайтын арнайы пәндер, мысалы, биология мұғалімдеріне арналған «Биологияны оқыту әдістемесі», «Биологияны оқытудың заманауи технологиялары» ;

Г) өндірістік оқыту мен кәсіптік практикадан өтіп профильді және арнайы пәндер

бойынша зертханалық және практикалық сабақтарды өткізу.

Жалпы білім беретін оқу бағдарламаларының мазмұны таңдау бойынша пәндерді қоса алғанда, көлемі білім беретін оқу бағдарламасының жалпы көлемінің 30-35% - ынан аспайтын жалпы білім беретін пәндердің (негізгі орта білім беру базасында әзірленген оқу жоспарларындағы ЖБП) жиынтығымен айқындалады.

Кәсіптік қызметтің теориялық және практикалық негіздерін көрсететін жалпы кәсіптік, арнайы пәндер, өндірістік оқыту және кәсіптік практика бойынша білім беретін оқу бағдарламаларының мазмұны білім беретін оқу бағдарламасының жалпы көлемінің 65-70% - ын құрайды.

Білім беретін оқу бағдарламалары кәсіптік сапалар мен дағдыларды меңгеру және бекіту бойынша пәндер циклдері мен оқу жұмысының түрлерін қамтуға тиіс.

Оқу бағдарламалары міндетті пәндермен қатар «Қазақстанның биоалуантүрлілігі», «Мектепте биологиялық экспериментті ұйымдастыру», «Мектептегі биология», «Фитодизайн» сияқты таңдау пәндерін де қамтиды.

Оқу процесінде кәсіби дайындық мақсаттарына қол жеткізу үшін келесі әдістер тобын шартты түрде бөлуге болады:

1. Адамдардың практикалық іс-әрекеті саласы ретінде педагогикаға қызығушылықты дамыту әдістері;

2. Педагогика және биология мен байланысты мамандықтар мен танысу әдістері;

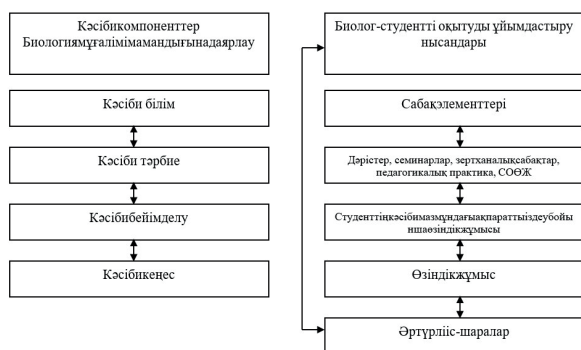
3. Қарапайым кәсіби дағдылар мен қаруландыру әдістері.

Осылайша, психологтар, педагогтар, әлеуметтанушылар, философтар мен құқықтанушылар және т.б. кәсіби дайындық мәселесіне әлі де назар аударады, осыған байланысты мектепте кәсіби дайындықтың міндеттері анықталды, мазмұны құрылымы, студенттердің кәсіби дайындығын қалыптастыру мәселелері егжей-тегжейлі әзірленді,

студенттердің саналы мамандықтаңдауын жүзеге асырудың ғылыми негіздері зерттелді. Алайда, зерттеу барысында біз кәсіби дайындықтың дидактикалық аспектілері аз дәрежеде қамтылғанын, болашақ биология мұғалімдері ретінде студенттердің жеке бағын даярлау үшін жеке оқу пәндерінің мүмкіндіктері толық ашылмағанын анықтадық.

Кәсіптік даярлаудың мазмұны мен әдістері оқытудың әртүрлі нысандарында іске асырылуы мүмкін (1-сурет).

Сурет: 1 Білім берудің әр түрлі формаларында кәсіптік оқытудың мазмұндық компоненттерін жүзеге асыру.

Кәсіби дайындықтың нәтижелері қарастырылуы керек:

- студент тұлғасының кәсіби және адамгершілік сапаларын дамыту;

- қарапайым кәсіптік дағдыларды қалыптастыру;

- болашақ кәсіпке қалыптасқан кәсіби қызығушылықтар негізінде кәсіби мотивацияның болуы;

- педагогика және биология саласындағы кәсіптер туралы білімді қалыптастыру;

- мықты психологиялық, педагогикалық және биологиялық білім мен дағдылардың болуы.

Біз әзірлеген болашақ биология мұғалімдерін кәсіби даярлау әдістемесінің тиімділігін тексеру үшін Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінде оқыту эксперименті жүргізілді Алматы қаласы. Біз әзірлеген студент тұлғасын дамыту мониторингі оқытудың әртүрлі нұсқаларында апробацияланды.

Педагогикалық эксперименттің зерттеу бағдарламасы сауалнама, тестілеу, әңгімелесу, бақылау әдістерін қамтыды. Көрсетілген көрсеткіштерге сәйкес студенттердің кәсіби дайындығын сауалнама барысында анықталды. Сауалнаманың нәтижелері студенттердің идеалдары, білімдері, пайымдаулары, құндылық бағдарлары туралы пікір қалыптастыруға мүмкіндік берді (кесте 4).

Жоғарыда айтылғандар студенттердің оқу іс-әрекетінде, оқу іс-әрекетінен тыс қа-

Қатысу дәрежесі оқу және педагогикалық деятельности (группы)	Топтар-саны	Толық	%	Жеткіліксіз толық	%	Жауап жоқ	%
I – тұрақты	—	—	61%	13	39%	—	—
II – мерзімді түрде	47	4	1%	21	44%	2	%
III – қатыспайды	15	—	—	9	60%	6	0%
Барлығы:	96	5	47%	43	45%	8	8%

Кесте 4. - Биолог-студенттердің сауалнамаларын талдау

рағанда жағымды сапаларды көбірек көрсетіндігін көрсетеді. Бұл заңды, өйткені белгілі бір жас үшін оқу іс-әрекеті болашаққа арналған өмірлік жоспарларды жүзеге асырудың құралы болып табылады. Студенттердің оқу іс-әрекетінің негізгі пәні-толықтыруды кеңейту, оқу процесінде алатын жаңа ақпаратты енгізу арқылы жеке тәжірибені ұйымдастыру, жинақтау, жүйелеу.

Бұл эксперименттік топта жаңартылған мазмұнды ескере отырып, кәсіби дайындыққа бағытталған бағдарламалардың қолданылуымен түсіндіріледі. Студенттерге қолданбалы курстар ұсынылды. Бақылау тобында білім беру жүйесі құрылмады, сондықтан ондағы кәсіби сапалардың қалыптасу деңгейі жоғары және орташа деңгейден төмен, ал төмен деңгейден жоғары болды.

Бұл деректер болашақ биология мұғалімдерін кәсіби даярлаудың жеткіліксіз деңгейі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандар студенттердің ұйымдастырушылық қабілеттері туралы жеткіліксіз түсінігі олардың әртүрлі қызмет түрлерінде көрінуіне әсер ететіндігін көрсетеді. Бұл оқу процесінде студенттерге ұйымдастырушылық сапалары туралы білім беру және олардың білім беру және оқу іс-әрекетінен тыс көрінуіне жағдай жасау қажеттілігі туралы біздің зерттеуіміздің дәлелі.

Сауалнама нәтижелерін талдау 1 курс студенттерінің көпшілігінде педагог мамандығы және оларға тән сапалар (93,0%) туралы білімдердің қалыптасуының төмен немесе орташа деңгейі бар екенін және сонымен бірге осындай білімге қажеттілікті сезінетінін көрсетті. Алынған мәліметтерге сүйене отырып, педагогикалық мамандықта (білім беру саласы - биология) оқитын жеке тұлғаны кәсіби даярлау және дамыту мәселелері бойынша 1 курста оқыған кезде тиісті көңіл бөлінбейтіні айқын болады.

Студенттердің кәсіби дайындығы мен кәсіби мотивациясының қалыптасуын анықтау үшін біз сұрақтар қойдық: «Сіз мамандықты дұрыс таңдадыңыз ба? Сізде қандай қасиеттер болу керек?».

Жауаптарды талдау көрсеткендей, сұралған студенттердің 45,8% - ы болашақ мамандықты таңдаған және олар осы кәсіби сапаларға ие деп санайды, 36,3% - ы әлі шешім қабылдаған жоқ, дегенмен олар өздері таңдаған мамандықтар бар екенін атап өтті. Студенттердің 17,9% - ы өз таңдауын жасағанымен, «Қандай қасиеттерге ие болу керек?» деген сұраққа жауап беру қиынға соғады.

Студенттердің басым бөлігі (67,2%) таңдаудың басты мотивіне болашақ кәсіби қызметке қызығушылықты жатқызады, ал педагогикалық ЖОО студенттерінің 41,7% таңдау кезінде материалдық себептерге негізделеді, 39,8% таңдалған мамандық олардың жеке-психологиялық сапаларына сәйкес келуі тиіс деп есептейді, ал 38,8% шығармашылық көрінісінің маңыздылығын атап өтеді.

Алынған мәліметтер студенттердің, әдетте, белгілі бір қызмет саласына қызығушылыққа сүйенетіндігін, жеке сапасына қажетті кәсіби қасиеттермен байланыстыру қажеттілігін дұрыс ескеретіндігін көрсетеді. Алайда, материалдық мотив әлеуметтік мотивтен басым екенін атап өткен жөн.

Осылайша, оқытушылар мен студенттердің жауаптарын талдау нәтижесінде біз келесі қорытынды жасай аламыз:

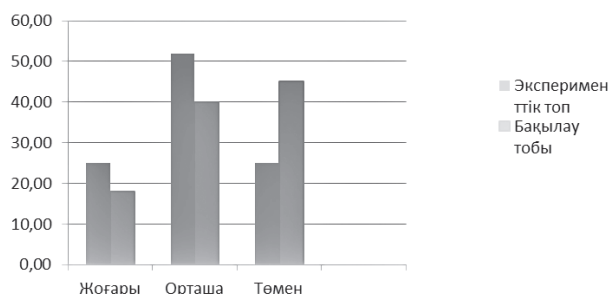
- студенттердің көпшілігі педагогикалық пәндерді оқыту олардың кәсіби сапасын дамытуға көмектеспейді деп санайды.

- 1 курс студенттері жаратылыстану, экология саласындағы кәсіби сапасы туралы төмен немесе орташа білім деңгейіне ие және кәсіби ынталандыру саласы қалыптаспағандығымен ерекшеленеді.

- студенттер тереңірек кәсіби білім алуға деген үлкен қажеттілікті сезінеді.

Сонымен бірге, университет оқытушыларының едәуір бөлігі кәсіби дайындықты тек эпизодтық түрде жүзеге асырады, ал оқу процесін ұйымдастырудың маңызды формалары жеткіліксіз қолданылады.

Алынған деректерге сәйкес биолог-студенттерді кәсіби даярлаудың әзірленген әдістемесі бойынша жұмыс жалғастырылды (2-сурет).

Сурет- 2. Студенттердің кәсіби дайындық деңгейлерінің динамикасы.

Осылайша, анықтау кезеңінің нәтижелері студенттердің кәсіби дайындық деңгейі жеткіліксіз қалыптасқанын көрсетті, осылайша дәстүрлі тәсілдің тиімсіздігіне әкелді.

Осылайша, зерттеу тақырыбы бойынша ғылыми-педагогикалық әдебиеттерді талдай отырып, біз педагогикалық университетте сәтті кәсіби дайындық үшін жалпы білім беру, педагогикалық және биологиялық пәндерге жаңартылған нысандарды, әдістерді, оқыту құралдарын қамтитын арнайы ұйым қажет екенін анықтадық.

Біз биолог-студенттердің кәсіби дайындығын қалыптастырудың педагогикалық шарттарын әзірледік:

- білім алушыларды оқу процесі туралы білімдермен және дағдылармен қаруландырылған педагогикалық және әдістемелік оқыту;

- оқу пәні ретінде жаңартылған биология мазмұнының логикалық құрылымын қалыптастыру және оқу процесін жоспарлау ;

- ЖОО оқытушысының білім алушыларда кәсіби сапаларын қалыптастыруға дайындығы (міндетті профильдік пәндер сабақтарында ғана емес, сонымен қатар таңдау курстарында да);

- студенттердің білімді, дағдылар мен қабілеттерді бақылау және көрнекілік үшін тестілік бағдарламаларды пайдалануы;

- меңгерілетін оқу ақпаратының сипаты мен көлемін, студенттердің даму деңгейін, олардың өмірлік тәжірибесін ескере отырып, оқу материалын беру кезінде қол жетімділікті, көрнекілікті сақтау.

Жаратылыстану-ғылыми білім беру практикасында болашақ биология мұғалімдерінің кәсіби даярлығын қалыптастыру процесін іске асыру үшін біз жоғары білім берудің мемлекеттік стандартына, үлгілік оқу жоспарларына талдау жасадық, сондай-ақ биолог-студенттердің кәсіби даярлығын қалыптастыру сипатын анықтау үшін жеке сапа деңгейлерін анықтай отырып сауалнама жүргіздік.

Өткізілген педагогикалық эксперимент педагогикалық, әдістемелік және жаратылыстану пәндерін оқыту процесінде кәсіптік оқыту әдістерін қолдану болашақ мұғалім мамандығына деген тұрақты қызығушылықтың пайда болуына және дамуына, практикалық және қарапайым кәсіптік шеберліктің дамуына ықпал ететіндігін және кәсіби өзін-өзі анықтау процесін ынталандыратындығын көрсетті.

Осылайша, студенттердің білім сапасын талдау эксперименттік топтарда бақылау топтарына қарағанда биологиялық білімнің толық игерілгендігін көрсетеді. Демек, біздің ғылыми зерттеулеріміздің мақсаты мен міндеттері орындалды.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Таубаева Ш.Т. Введение в методологию и методику педагогического исследования - учебное пособие – Туркистан: Туран, 2007. – 190 с.
  2. Сейтешев А.П. Научные проблемы формирования личности и развития современного образования в Республике Казахстан – учебное пособие – Алматы, 1997. – 146 с.
  3. Исаев К., Акчурина А. Реформы в системе образования Республики Казахстан: проблемы подготовки специалиста будущего -// Высшая школа Казахстана. – 2004. – №3. – С. 33-38.
  4. Зимняя И.А. Ключевые компетенции – новая парадигма результата образования - // Высшее образование сегодня. – 2003. – №5. – С. 34-42.
  5. Чилдибаев Ж.Б., Избасарова Р.Ш., Жумагулова К.А. Компетентностные подходы в подготовке будущих учителей биологии в условиях 12-летней школы - учебно-методическое пособие . – Алматы, 2012. – 76 с.
  6. Белкина В.Н., Карпов А.В., Ревякина О.В. Теория и практика формирования профессиональной педагогической рефлексии – учебное пособие – Ярославль, ЯГПУ, 2006. – 325 с.
  7. Амиргалина Н.М. Эффективность использования новых технологий в преподавании естественных наук в колледжах - // Управление процессом образования в условиях кредитной технологии обучения» материалы международной научно-практической конференции. – Талдыкорган, 2009. – С. 44-48.
  8. Батищев Г.С. Неисчерпаемые возможности и границы применения категории деятельности - // Деятельность: теория, методология, проблемы. – М., 1990. – С. 23-35.
  9. Концепции 12-летнего среднего общего образования в Республики Казахстан - lib.exdat.com/docs/1977/index-
-

РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ОБЩЕНИЯ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ СИПАТЫН ДАМУ

DEVELOPMENT OF THE CREATIVE CHARACTER OF PEDAGOGICAL COMMUNICATION OF FUTURE SPECIALISTS

Т.Ш. Исабекова – психолог Центра
«Личностно-профессиональный рост»
Каспийского общественного университета

Аннотация. В данной статье говорится о важности развития творческого характера педагогического общения будущих специалистов. Даются основы профессионально-педагогического общения (закономерности, структура, процедура, технология), как главной составляющей педагогического процесса. Наряду с этим педагогическое общение рассматривается как разновидность творческой деятельности, предлагается несколько упражнений для развития коммуникативных навыков.

Ключевые слова: творчество в педагогическом общении, личность, эмоционально-коммуникативные качества, психологический контакт, творческая деятельность, психологический тренинг.

Түйіндеме. Бұл мақалада болашақ мамандардың педагогикалық қарым-қатынасындағы шығармашылық сипатты дамытудың маңыздылығы жайында айтылады. Кәсіби-педагогикалық қарым-қатынастың негіздері (заңдылықтары, құрылымы, тәртібі, технологиясы) педагогикалық үрдістің негізгі құрамы ретінде беріледі. Сонымен қатар педагогикалық қарым-қатынас шығармашылық іс-әрекеттің бір түрі ретінде де қарастырылады, коммуникативтік дағдыларды дамытуға арналған бірнеше жаттығулар ұсынылады.

Түйін сөздер: педагогикалық қарым-қатынастағы шығармашылық, тұлға, эмоционалдық-коммуникативтік қасиеттер, психологиялық байланыс, шығармашылық іс-әрекет, психологиялық тренинг.

Abstract. This article talks about the importance of developing the creative nature of pedagogical communication of future specialists. The basics of professional and pedagogical communication (patterns, structure, procedure, technology) are given as the main component of the pedagogical process.

Along with this, pedagogical communication is considered as a kind of creative activity, several exercises are offered for the development of communication skills.

Key words: creativity in pedagogical communication, identity, emotional and communication skills, psychological contact, creative activities, psychological training.

В настоящее время анализ деятельности педагогов, особенно начинающих, показывает, что сплошной, органичный процесс, который в системе обыденного общения протекает без особых усилий со стороны общающихся, в целенаправленной воспитательной деятельности вызывает определенные трудности, связанные, прежде всего с тем, что педагог не знает структуры и законов педагогического общения, у него не развиты коммуникативные способности и коммуникативная культура в целом. Он не владеет общением как профессиональным инструментом своей деятельности.

Под профессионально-педагогическим общением мы понимаем систему приемов и методов, обеспечивающих реализацию целей и задач педагогической деятельности и организующих, направляющих социально-психологическое взаимодействие педагога и обучающихся; содержанием этого взаимодействия является обмен информацией, межличностное познание, организация и регуляция взаимоотношений с помощью различных коммуникативных средств в целях оказания воспитательного и обучающего воздействия.

В этой связи к осмыслению педагогического общения творческого характера мы подходим, основываясь на положениях, разработанных Б.Г.Ананьевым, В.Н.Мясищевым, А.А.Бодалевым [1,2,3], их учениками и сотрудниками: общение занимает важное и самостоятельное место среди важнейших видов человеческой деятельности [1], выступает как фактор формирования личности, многофункционально, обеспечивает реализацию важнейшего феномена отношений и взаимоотношений [2], предлагает осуществление важнейшей внутренней стороны человеческого взаимодействия – познания участниками общения друг друга, социально-перцептив-

ные вопросы играют важную роль в осуществлении качественных преобразований личности. Опираясь на известное положение Б.Г.Ананьева о наличии взаимосвязи между:

а) информацией о людях и межличностных отношениях;

б) коммуникацией и саморегуляцией поступков человека в процессе общения;

в) преобразованием внутреннего мира самой личности [1], а также на концепцию В.Н.Мясищева о трехкомпонентной структуре общения, понимаемого в функциональном единстве процессов отражения людьми друг друга, взаимоотношения между ними, взаимообращения относительно друг друга [2], можно выделить следующие типы общения:

- о диалогический
- о доверительный
- о рефлексивный
- о альтруистический
- о манипулятивный
- о псевдиалогический
- о конформный
- о монологический

Каждый из названных типов интегрирует в себе возможные соотношения параметров трех основных компонентов функциональной структуры общения. Не раскрывая здесь содержания каждого из этих общих психологических типов общения, следует отметить, что вероятность проявления и дееспособность каждого из них в реальных условиях взаимодействия будет, по-видимому, различной в зависимости от характера и специфических условий общения, особенностей конкретных видов совместной педагогической деятельности, а также индивидуально-психологических и мотивационных характеристик общающихся между собой людей. Высшим уровнем по данной классификации является диалогический тип общения, который оптимален с

точки зрения организации коммуникации и обладает максимальным развивающим, воспитывающим, творческим потенциалом.

Данная классификация может стать (при эмпирическом подтверждении валидности данной типологии) хорошим практическим подспорьем при проведении психодиагностической и воспитательной работы с людьми, при обеспечении психокоррекционной работы и профессионального тренинга педагогов, направленного на формирование у них психологических качеств диалогического общения, т.е. качеств, обеспечивающих оптимальный уровень взаимодействия с другими людьми (в первую очередь со своими учениками).

Подчеркивая в этой связи значимость воспитательно-дидактических функций педагогического общения, А.А.Леонтьев [4] верно отмечает, что «оптимальное педагогическое общение – такое общение учителя (педагогического коллектива) со школьниками в процессе обучения, которое создает наилучшие условия для развития мотивации учащихся и творческого характера учебной деятельности, для правильного формирования личности, обеспечивает благоприятный эмоциональный климат обучению, препятствует возникновению «психологического барьера», обеспечивает управление социально-психологическими процессами в детском коллективе и позволяет максимально использовать в учебном процессе личностные особенности учителя».

Для плодотворного теоретического, экспериментального и прикладного исследования педагогического общения необходима разработка такой концепции этого феномена, которая интегрировала бы все многослойные функции педагогического общения именно в структуре педагогического процесса. Представляется, что одним из подходов к этому может стать последовательное рассмотрение педагогического общения как разновидности творческой деятельности.

В структуре творчества педагога можно выделить два крупных блока, которые должны быть осознаны начинающим учителем:

1) творчество учителя в процессе подготовки к деятельности и общению с детьми;

2) творчество педагога в процессе непосредственного взаимодействия с обучаемыми.

Дело в том, что творческий характер этого второго блока не всегда достаточно четко осознается учителем. Творчество учителя часто рассматривается исключительно как методическое творчество, социально-психологическое же, общенческое творчество педагога порой не подвергается специальному анализу, а ведь именно здесь, в общении с детьми, складываются многочисленные нестандартные ситуации общения. Можно сказать, что творчество в процессе педагогического общения выступает в нескольких планах.

Во-первых, творчество проявляется в ходе познания учителем учащихся, в системе взаимодействия с ними. «Творчество в познании личности другого человека всегда представляет решение сложной мыслительной задачи, направленной на выявление наглядно не проявляющихся внутренних связей между существенными чертами личности, на вскрытие внутренних связей между подлинными мотивами поступков. Творчество заключается в умении предвидеть возможные действия и поступки личности, на основе отдельных фактов поведения делать логически обоснованные заключения о чертах человека» [4].

Во-вторых, творчество проявляется в организации непосредственного воздействия на ребенка (система регуляции его поведения, реализация процедуры вербальных и невербальных форм взаимодействия, целостный репертуар воздействия).

В-третьих, творчество в общении проявляется в управлении собственным поведением (саморегуляции в общении) [5,6].

В-четвертых, творческий характер носит сам процесс организации взаимоотношений [2].

В связи с тем, что творческий характер носит не только сам акт решения учителем какой-либо педагогической задачи, но и процесс воплощения этого решения в общении с деть-

ми, общение в общей системе педагогической деятельности выступает как важная творческая подсистема.

В предлагаемом подходе к педагогическому общению как творческому процессу мы опираемся на методологическое положение Б.Г.Ананьева о трех формах социального познания [1]. Это:

а) практическое познание человека человеком (например, в педагогической деятельности);

б) художественное познание и моделирование (характер в художественной литературе и сценическом искусстве);

в) научное познание людей (научно-психологические исследования).

Исходя из этого мы считаем, что творчеству педагога присущи все три выделенных Б.Г.Ананьевым вида познания. Оно синтетично по своей природе. И действительно, здесь осуществляется практическое познание, здесь и моделирование характеров, близкое художественному творчеству (в ходе, например, планирования процессов обучения и воспитания), где ярко проявляется эмоционально-чувственное, образное начало, свойственное искусству, далее, здесь имеет место и научно-психологическое познание личности учеников, педагогической ситуации, целостного педагогического процесса. Эта синтетичность процесса общения в педагогической деятельности делает его особенно сложным и своеобразным, придает ему целостный творческий характер.

Продуктивно организованный процесс педагогического общения должен обеспечить: реальный психологический контакт, который должен возникнуть между педагогом и детьми и превратить их в объекто-субъектов общения; преодоление разнообразных психологических барьеров, которые возникают в процессе взаимодействия педагогов и детей (возрастные, социально-психологические, мотивационные, установочные, познавательные и т.д.); перевод учащихся с привычной для них позиции ведомых на позицию сотруд-

ничества, а следовательно и их превращение в субъектов педагогического творчества; плодотворные межличностные взаимоотношения педагога и детей, в которых органично сочетаются деловой личностный уровень общения; целостная социально-психологическая структура педагогического процесса.

Таким образом, педагогическое общение выступает, как фактор, оптимизирующий учебно-воспитательный процесс, обеспечивающий реализацию любого его компонента. Можно определить структуру педагогического общения в системе урока, познание которой необходимо для продуктивности осуществления педагогической деятельности. Педагогическое общение взаимосвязано с общими этапами творческого педагогического процесса и осуществляется в следующих аспектах:

1. Моделирование педагогом предстоящего общения с аудиторией в процессе подготовки к непосредственному творчеству с людьми (прогностический этап).

2. Организация непосредственного общения с классом в момент изначального взаимодействия с ним.

3. Управление общением в развивающемся педагогическом процессе.

4. Анализ осуществленной системы общения и моделирование системы общения на предстоящую деятельность.

Не менее актуально изучение таких компонентов педагогического общения, как технология и процедура непосредственного взаимодействия, культура речевого общения, система социально-психологического приспособления к ситуациям, возникающим в общении, и т.п. Таким образом, педагогическое общение – это комплекс сложных, не отчужденных от личности педагога аспектов. Он служит важным резервом оптимизации учебно-воспитательного процесса.

Одним из элементов в организации целостного педагогического общения является завоевание учителем инициативы на уроке как средства оптимизации управления познавательной деятельностью учащихся.

Будущему педагогу здесь можно порекомендовать следующее: оперативную организацию изначального контакта с классом; оперативный переход от организационных процедур (приветствия и т.д.) к деловому и личностному общению; не допускать возникновения промежуточных зон между организационными и содержательными аспектами начала взаимодействия; оперативное достижение социально-психологического единства с классом, формирование чувства «мы»; введение личностных аспектов во взаимодействие с детьми; преодоление стереотипных общих и ситуативных негативных установок на учащихся; организацию целостного контакта со всем классом; постановку задач и вопросов, которые в начальный момент взаимодействия способны мобилизовать коллектив; сокращение количества запрещающих педагогических требований и расширении позитивно-ориентировочных педагогических требований; обеспечение внешнего коммуникативного вида; опрятность, подтянутость, собранность, активность, доброжелательность, обаяние и т.п.; реализацию речевых и невербальных средств взаимодействия, активное включение мимики, микроимики, контакта глазами и т.п.; умение передавать собственную расположенность к детям, дружелюбность; ставить яркие притягательные цели деятельности и показывать пути к их достижению; проявлять понимание ситуативной внутренней настроенности учащихся, учитывать ее, передавать учащимся это понимание; достижение общения и ситуативного взаимопонимания, формирующего у учащихся потребность во взаимодействии с учителем.

Это только один из аспектов реального социально-психологического обеспечения урока, который свидетельствует о том, что обучение данным компонентам педагогического общения крайне необходимо.

В этой связи встает вопрос о создании научно обоснованных и опирающихся на теорию педагогического общения обучающих систем, направленных на овладение будущим

педагогом уже в условиях вузовского обучения основами профессионально-педагогического общения. Сейчас можно за счет внедрения методов активного социального обучения, хорошо себя зарекомендовавших (при квалифицированном обращении с ними) в качестве весьма перспективных средств совершенствования профессионального мастерства педагогов, повышения его психолого-педагогической культуры, оптимизации межличностных отношений в педагогическом и учебном коллективе [2,3,5].

В современной психологической и педагогической литературе выделяют, как правило, две основные группы методов активного социального обучения: дискуссионные методы (групповые дискуссии, разбор казусов из практики, анализ ситуаций морального выбора и т.п.) и игровые методы (ролевые игры, невербальная психогимнастика, поведенческий тренинг, контригра и т.д.). При разработке системы эмоционально-коммуникативного воспитания будущего учителя, разработанная на основе конкретизации общетеоретических положений и предложенная выше квалификация психологических типов общения позволяет диагностировать уровень организации общения, задавая ориентиры направления психокоррекционной работы, организации психологического тренинга в соответствии с характером и выраженностью каждой из трех выделенных функциональных составляющих процесса общения и их соотношений между собой [3].

Для развития творческого педагогического общения можно предложить следующие психологические упражнения:

1. Направленные на практическое овладение процедурой и технологией педагогической коммуникации на основе отработки важнейших элементов, способствующие развитию коммуникативных способностей, приобретению навыков управления общением; на умение органично и последовательно действовать в публичной обстановке; на развитие навыков произвольного вни-

мания, наблюдательности и сосредоточения в общении; на развитие простейших навыков общения; на управление инициативой в общении; на определение и уточнение системы общения; на развитие мимики и пантомимики; на педагогически целесообразные переживания; на стадийность процесса общения; на реализацию внеречевого и речевого общения; на построение коммуникативных задач урока; на управление общением; на непосредственную мобилизацию творческого самочувствия перед общением с аудиторией; на выстраивание логики предстоящего общения, публичного выступления.

2. Упражнение на целостное действие - общение в заданной педагогической ситуации на основе всей структуры деятельности педагога. Упражнения на действия в типичных ситуациях (наблюдение и анализ педагогических действий и т.д.); на изучение соответствия методики воздействия структуре общения с классом: на исполнение инсценированных педагогических задач; по методике предъявления педагогического требования; на развитие педагогического воображения, интуиции, навыков педагогической импровизации в общении; на действие в ситуациях, приближенных к действительности

в процессе педагогической практики (целостная коммуникативная деятельность в условиях самостоятельной педагогической практики и различных видов общественной работы); на выявление индивидуальных особенностей педагогической индивидуальности; задания на поиск собственного стиля общения и формирование основ индивидуального стиля педагогического общения.

Таким образом, научно-практический опыт показывает, что система этого тренинга в качестве органической и составной части должна в общем виде включать в себя познание основ теории педагогического общения (закономерности, структура, процедура, технология), на основе которой сам практический тренинг формируется [6,7]; систему обучения, опирающуюся на познание начинающих педагогом индивидуально-типологических особенностей собственной педагогической индивидуальности; формирование профессионально-педагогических умений и навыков, осуществляющееся на основе целостного развития эмоционально-коммуникативных качеств будущего педагога; систему специализированного эмоционально-коммуникативного обучения (включение студентов педвузов в разнообразные виды коммуникативной деятельности, адекватные содержанию и формам предстоящей профессиональной работы).

-
1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. Т.1. – М., 1980. – 232с.
  2. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. – Л., 1960. – 440с.
  3. Бодалев А.А. Личность и общение. – М., 1983, - 272с.
  4. Леонтьев А.А. Педагогическое общение. – М., 1979. – 63с.
  5. Канн-Калик В.А. Основы профессионально-педагогического общения. – Грозный, 1979. – 189с.
  6. Намазбаева Ж.И., Каракулова З.Ш., Исабекова Т.Ш. Инновационные психотехнологии // «Ғылым. Әйел. Қоғам». Қазақстандық ғалым әйелдер қоғамы журналы №3, Алматы, 2022, 55-65 б.
  7. Петровская Л.А. Теоретические и методические проблемы социально-психологического тренинга. – М., 1982. – 168с.

УДК 57.026

«ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА» - ТҰРАҚТЫ ДАМУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТЫ

«ЗЕЛЕНАЯ ЭКОНОМИКА» - ОСНОВНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

«GREEN ECONOMY» - THE MAIN DIRECTION OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Сулейменова Н.Ш.,

ҚазҰҒА-ның академигі, профессор

Махамедова Б.Ж

Қазақ ұлттық аграрлық зерттеу университеті

«Топырақтану, агрохимия және экология»

кафедрасының профессоры

Аңдатпа. (Abstract) «Жасыл» экономика идеясы қоршаған орта бойынша (ЮНЕП) БҰҰ бағдарламасы ретінде 2008 жылы қабылданды. ЮНЕП-ке сай, «жасыл» дегеніміз – келешек ұрпаққа қоршаған орта үшін елеулі тәуекелге жол бер-гізбейтін, адамдардың теңсіздігін қысқартып, әл-ауқатын ұзақ мерзімге жақсартуды қамтамасыз ететін экономика.

Тірек сөздер: «Жасыл» экономика, «Жасыл» технологиялар, «жасыл» инфрақұрылым, тұрақты дамудың экологиялық, Биофилтрлеу, Биореактор, Биосфера технологиясы, Десалинизациялау, Энергия консервациясы, Энергия сақтау модульдері, Электр көліктер, Толқын энергиясы, Жасыл есептеу, Фотовольтаика

Аннотация. (Abstract) идея «зеленой» экономики была принята в качестве программы ООН по окружающей среде (ЮНЕП) в 2008 году. Согласно ЮНЕП, «зеленый» - это экономика, которая не дает будущим поколениям серьезных рисков для окружающей среды, сокращает неравенство людей и обеспечивает долгосрочное улучшение благосостояния.

Ключевые слова: «Зеленая» экономика, «Зеленые» технологии, «зеленая» инфраструктура, экологическое устойчивое развитие, Биофильтрация, Биореактор, Биосферные технологии, Опреснение, Энергосбережение, Модули хранения энергии, Электромобили, Энергия волн, Зеленые вычисления, Фотовольтаика

Annotation. (Abstract) The idea of a “green” economy was adopted as the United Nations Environment Programme (UNEP) in 2008. According to UNEP, “green” is an economy that does not give future generations serious risks to the environment, reduces people’s inequality and ensures long-term improvement of well-being.

Key words: Green Economy, Green Technology, Green Infrastructure, Environmental Sustainability, Biofiltration, Bioreactor, Biosphere Technology, Desalination, Energy Saving, Energy Storage Modules, Electric Vehicles, Wave Energy, Green Computing, Photovoltaics

«Жасыл» технологиялар дегеніміз – ғылымның қазіргі заманғы жетістіктері негізінде жасалған, тұрақты дамудың экологиялық, экономикалық, әлеуметтік аспектілерін ескеретін өндірістің экологиялық қауіпсіз технологиялары.

Ағылшын тілінде сөйлейтін «Википедия» секторында «жасыл» технологиялар «пайдалану» ретінде анықталады, бақылау және бақылау үшін жасыл химия және экологиялық мониторинг ғылыми тәсілдер, принциптері қоршаған ортаның жай-күйі және табиғи ресурстарды сақтау, сондай-ақ адамның табиғи ортаға теріс әсер етуі – деп анықтаған.

«Жасыл» экономика бірінші кезекте, қазіргі уақытта сарқылуға ұшыраған (пайдалы қазбалар – мұнай, газ) ресурстарды үнемді тұтынуға және сарқылмайтын ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған.

Олай болса, «Жасыл» технология бойынша терминді түсіндірудің көптеген тәсілдерін ескере отырып, бір уақытта төрт қоңырауға жауап беретін кез-келген технологияны түсіну: экологиялық, экономикалық, технологиялық және шикізат.

Дүние жүзі халықтары өзінің қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатында орасан зор энергия тұтынуда, соның салдарынан қазіргі таңда энергия тапшылығы байқалуда. Осы мәселенің алдын алу, энергия тапшылығын жою үшін балама энергия көздерін пайдалану өте маңызды. Балама энергия көздері бірінші кезекте, қазіргі уақытта сарқылуға ұшыраған (пайдалы қазбалар – мұнай, газ, көмір) ресурстарды үнемді тұтынуға және сарқылмайтын ресурстарды тиімді пайдалануға бағытталған.

Табиғи ортаның сарқылуымен, биоәртүрліліктің төмендеуімен және планетаның гендік қорының сарқылуы, судың, ауаның және топырақтың жаппай ластануы -Биосферада тұщы судың жетіспеушілігіне, климаттың өзгеруіне, патогендік мутациялық өзгеріске табиғи орта балансының бұзылуына әкеледі. Аталып отырған экологиялық қиындықтар мен мәселелер – бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр.

Сондықтан, қазіргі таңда пайдалы қазбалардың қорының азайуы, экологиялық мәселелердің ушығуы, дүниежүзілік энергия тапшылығы және халықтың экономикалық, әлеуметтік жағдайдың тұрақсыздығы үрдістері ұлғаю үстінде. Аталған мәселелердің алдын алу және болдырмаудың бірден-бір жолы ол «Жасыл экономика» және балама энергия көздерін айқындап, олардың қорларын тиімді пайдалану

«Жасыл» экономика — жаңа ғасырдың жетістігі. Мұның нәтижесінде табиғи ресурстар да ысырап болмай, тиісті деңгейде пайдаланылады. Себебі, бүгінде қуат көзінің шамадан тыс қолданылуы үнемшілдікті ұмыттырып барады. Жаңа технологияның арқасында бірқатар балама қуат көзі пайда болды. Мәселен, кейбір елдерде жел, күн энергиясының өзінен қуат көзі алынады. Балама қуат көзі — дербес экономиканы қалыптастырады. «Жасыл» экономиканың тиімділігін арттырып, энергия көзін үнемдеуді қамтамасыз етеді

ӘДЕБИЕТКЕ ШОЛУ.

Экономикалық сын-тегеурінге жауап «жасыл экономикалық бастамамен» байланысты

және келесіні көздейді, өнеркәсіптің экологиялық секторында миллиондаған жаңа жұмыс орындарын құру және жаһандық көшу, ресурсты тиімді экономикаға ауысу. Бүгінде әлемді алаңдатып отырған мәселе – қоршаған ортаны ластанудан қорғау. Қай кезеңде болмасын үнемдеу, ысырап етпеу.

«Жасыл экономиканың негізгі үш аксиомасы:

- шектеулі кеңістікте ықпал ету аясын шексіз кеңейту мүмкін емес;
- шектеулі ресурстар жағдайында шексіз өсіп отырған қажеттіліктерді қанағаттандыру мүмкін емес;
- жер бетіндегі барлық нәрсе өзара байланысты.

Жасыл экономиканың артықшылықтары:

- бүкіл әлемде күн батареяларын қолдану мүмкіндіктері;
- газбек жұмыс жасайтын жолаушылар тасымалын ұйымдастырушы көліктерді енгізу;
- қайта өңдейтін зауыттар салуды арттыру;
- климаттың өзгеруі жағдайында қолданылатын асфальтбетондық технологияларды қолдану;
- қоршаған ортаға зиянсыз эко жеңіл көліктерді пайдалану мүмкіндігі;
- кәріз қалдықтарын қайта пайдалану қажеттілігі және т.б.

Жасыл экономиканың қағидалары:

- әділеттілік қағидасы (теңдік);
- адамгершілікті құрметтеу қағидасы (барлығы үшін өркендеу);
- сақтық қағидасы (ғаламшарға шекті жүктемені есепке алу);
- қатысу қағидасы (шешімдерді қабылдауда кеңінен қатысу);
- басқару қағидасы (есепке бағыныштылық);
- тұрақтылық қағидасы (экономикалық, әлеуметтік және экологиялық тұрақтылыққа қол жеткізу)
- тиімділік қағидасы (тұрақты өндіріспен тұтыну)»[1].

Жасыл экономика — бұл табиғи қорларды тиімді пайдалану есебінен қоғамның әл-ауқатын сақтауға бағытталады.«Жасыл экономиканың сегменттері:

- энергияларды тудыру, іздестіру (мысалы күн, жел, гидро немесе теңіз, биоотын және т.б.);
- энергияны сақтау (отындық элементтер, батареяларды жақсарту);
- энергетикалық инфрақұрылым (басқару және өткізу);
- энергетикалық тиімділік (ғимаратты жарықтандыру, шыны және т.б.);
- тасымалдау (көлік құралдары, логистика, құрылым, отын);
- су және ағынды сулар (суды тазарту, ағынды суды тазарту, суды қорғау);
- ауа және қоршаған орта (тазарту, қауіпсіздік, ауаға шығарылуды бақылау, мониторинг);
- материалдар (нано, химия, био және т.б.);
- өндіріс/өнеркәсіп (жетілдірілген орау және қаптау, ақылды өндіріс);
- ауыл шаруашылығы (табиғи пестицидтер мен тыңайтқыштар, аква дақылдар, жер ресурстарын басқару);
- рециклинг & жолдары (қалдықтарды басқару). Рециклинг – бұл өнеркәсіптік өндіріске өнеркәсіп, құрылыс және тұрмыстық қалдықтардағы көптеген материалдарды қайтадан қайтара қолдану» [2].

Ол үшін, табиғи ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыруға, қоршаған ортаға теріс әсер ету деңгейін төмендетуге, энергия тиімділігін, энергия үнемдеуді арттыруға, климаттың өзгеру салдарларын жұмсартуға және климаттың өзгеруіне бейімделуге мән беруіміз қажет:

- уытты емес өнімдерді тұйық цикл бойынша өндіру: «өндіріс – кәдеге жарату – жаңа өндіріс»;

- технологиялар мен тұтыну құрылымындағы инновациялар есебінен қалдықтарды ба-рынша азайту;

- жаңартылмайтын табиғи ресурстарды баламалы жаңартылатын шикізат пен энергия көздеріне ауыстыру;

- егін шаруашылығына, мал шаруашылығына және ауыл шаруашылығы өнімдерін қайта өңдеуге биотехнологияларды енгізу, ауыл шаруашылығына арналған биологиялық препараттар өндіру;

- жаңартылатын энергия көздерінен (күн энергиясы, жел энергиясы, гидро-, геотермалдық энергия, биомасса, сутегі) энергия өндіру, атмосфераға зиянды шығарындыларды азайту, отынды пайдалану тиімділігін, сондай-ақ ғимараттар мен тұрмыстық аспаптардың энергия тиімділігін арттыру;

- климаттың өзгеру салдарын жұмсартуға бағытталған, қоршаған ортадағы парниктік газдарды жақсы сіңіретін тұрақты жасыл желктер өсіру;

- өндіріс және тұтыну қалдықтарын пайдалана отырып, құрамында уытты және канцерогенді заттары жоқ құрылыс материалдарын өндіру [3].

Технологияны «жасылға» жатқызған кезде төмендегі критерийлер қарастырылады:

1. міндеті;
2. ресурс үнемдеуі;
3. энергетикалық тиімділігі;
4. қалдықтарды болдырмауы және азайтуы;
5. технологияның қауіпсіздігі.

Халықаралық тәжірибе дәлелдеп бергендей, «жасыл» технологиялар — экологиялық жағынан, экономикалық жақтан да тиімді технология.

Қазақстанның жасыл экономикаға өтудің ұлттық мақсаттары мынадай:

- Қалдықтарды меңгеру жүйесін құру
- Орнықты және өнімділігі жоғары ауыл шаруашылығын дамыту
- Су ресурстарын тұрақты пайдалану
- Жаңарылатын және баламалы энергия көздерін пайдалану
- Қоршаған ортаға келеңсіз әсерді қысқарту
- Энергияны үнемдеу және энергия тиімділігін арттыру

- Экожүйелерді үнемді және тиімді пайдалану.

Әдістері

Экологиялық технологиялар (ағыл. environmental technology), жасыл технологиялар (ағыл. green technology) немесе таза технологиялар (ағыл. clean technology) — қоршаған орта мен табиғи ресурстарды қадғалау, модельдеу, сақтап қалу және адами теріс әсерлерді алдын алуға бағытталған экология ғылымы, химия, экологиялық мониторинг және электрондық құрылғылардың қолданылуын білдіреді.

Жасыл экономика жаңа ғасырда бәсекеге қабілетті және көшбасшы ел болудың бірегей мүмкіндігі. Сондықтан да, бүгінде көптеген мемлекеттер экономиканың осы бағытына басымдық беруде. Ал, Қазақстан осы көште артта қалмауы керек. Өйткені, республикада «жасыл» экономикаға көшудің барлық мүмкіндіктері бар. Бастысы, еліміз табиғи ресурстарға бай.«Жасыл» экономикаға көшу шарасын 3 кезеңде жүзеге асыру қарастырылғаны белгілі.

- бірінші кезең — 2013–2020 жж. — қорларды пайдалануды оңтайландыру және табиғат пайдалану қызметінің тиімділігі арттыру, сондай-ақ, «жасыл» инфрақұрылымды құру;
- екінші кезең — 2020–2030 жж. — табиғи қорларды тиімді пайдалану, жоғары технологиялар базасында жаңартылатын энергетиканы енгізу;
- үшінші кезең — 2030–2050 жж. — олардың жаңартылуы жағдайында негізіне табиғи қорларды пайдалану қойылған, ұлттық экономиканың «үшінші өнеркәсіптік революция» қағидаттарына ауысуы.

«Жасыл» экономиканы дамытудың жеті негізгі бағыттары:

Бірінші бағыт — жаңартылатын энергия көздерін енгізу.

Пайдалы қазбаларды ары қарай сақтау туралы мәселе орасан ауқымға ие болады. Біздің мемлекет табиғи қорлары өте бай ел ретінде

танылған. Мұнай, газ – бүкіл дүние жүзінде ең ірі энергетикалық қорлардың бірі ретінде сыныпталады, бірақ тіпті олардың өзі уақыты келгенде сарқылады, демек өмір үшін жаңа ресурстар табу қажет. Бұл ретте Қазақстанның жақсы экожүйеге, жер қыртысына және орманға ие болуы айғағы басқа елдер алдындағы өзінің ұстанымын айтарлықтай арттырады.

Екінші бағыт – тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығындағы энергия тиімділігі.

Қалалық тұрғын үй қорының маңызды бөлігі кеңестік дәуірден кейінгі уақытта салынғандықтан, тұрғын үй кешендерінің көпшілігі тиімсіз жылу изоляциялық құрылымдармен және жылумен қамтамасыз ету жүйелерімен жабдықталған, ол маңызды жылу шығындарына алып келеді. Қазіргі уақытта Қазақстанда жылумен қамтамасыз ету аспаптарының жұмысының істен шығуы саласындағы іс-шараларды жүзеге асыратын энергия сервистік компаниялары әрекет етеді.

Үшінші бағыт – ауыл шаруашылығындағы органикалық егін шаруашылығы

Бірінші кезекте бағыттың аталмыш түрі әр түрлі азық қоспаларынан, синтетикалық тыңайту өнімдерінен (пестицидтерден) бас тартуды қарастырады. Дақылдық өсімдіктердің шығымдылығын, өсуін қамтамасыз ету үшін органикалық тыңайтқыштарды пайдалану туралы сөз болып отыр. Ауыл шаруашылығын «көгалдандыру» табиғи қорларға зиян келтірместен, халыққа азық-түлікті қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Қазақстан мынадай бағыттар бойынша әрекет етуді жоспарлайды:

- жердің құнарлылығын басқару;
- суды тиімді пайдалану;
- өсімдіктер және жануарлар денсаулығын басқару;
- фермаларды механикаландыру.

Төртінші бағыт – қалдықтарды басқару жүйесін жетілдіру

Қалдықтарды басқару мәселесі ерекше танымалдылыққа ие болды. Лас көшелер, үйінділер және қандай да бір болып жатқанға

бақылаудың жоқтығын жиі кездестіресіз. . Қалыптасқан жағдайларға байланысты қалдықтарды өндірістік өнімнің қайталама өнімі ретінде пайдалану ұсынылған. Осылайша, мысалы қатты тұрмыстық қалдықтарды кешенді қайта өңдеу және балама отынды алу технологиясы Алматыда іске асырылуда.

Бесінші бағыт – су қорларын басқару жүйелерін жетілдіру

Су адамзаттың өмір сүруін және экожүйелердің тұтастығын қамтамасыз етудің шешуші табиғи құрылымы болып қала береді. Осыған байланысты су қорларын тиімді пайдалану орасан ауқымға ие болатын мәселе болып қала береді.

Алтыншы бағыт – «таза» көлікті дамыту

Қазақстандағы тасымалдардың көпшілігі дизельде/бензинде жүргізіледі. Қазіргі уақытта тасымалдардың басым бөлігі бензин (дизель) негізінде жүзеге асырылады. Бірінші кезекте бұл парник газдарының жоғары шығарындыларына жағдай жасайды.

Жетінші бағыт – экожүйелерді сақтау және тиімді басқару

Осы бағыттағы қызмет басты түрде біздің елдің бірегей табиғат байлығын сақтауға бағытталған.

«Жасыл» экономикаға ауысу климаттың өзгеруі, пайдалы қазбалардың сарқылуы және су ресурстарының тапшылығы сияқты жаһандық қауіптен тәуекелдерді төмендетеді.

«Жасыл» экономиканы дамыту бағдарламасы аясында Қазақстан экономиканың 10 шешуші секторына құралдарды инвестициялауды жоспарлайды:

- ауыл шаруашылығы;
- тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығы;
- энергетика;
- балық аулау;
- орман шаруашылығы;
- өнеркәсіп;
- туризм;
- көлік;
- қалдықтарды кәдеге жарату және қайта өңдеу;

- су қорларын басқару»[3].

Бұл құжаттың негізгі бағыттары табиғи ресурстарды пайдаланудың тиімділігін арттыру, оның инфрақұрылымын жетілдіру, тұрғындардың әлауқатын қоршаған ортаға түсетін салмақты азайта отырып жақсарту, ұлттық қауіпсіздік – оның ішінде су қауіпсіздігін арттыру болып белгіленді. Демек, «жасыл» экономика – бұл жаңаша ойлау, жаңаша өмір салты.

Сарапшылардың айтуы бойынша, «жасыл» экономиканың осы заманғы экономикалық жүйелерді тұрақтандыруға, қорларды тиімді қолдану арқылы адамның және табиғаттың арақатынасын теңгеруге мүмкіндігі көп. Көпшілік деңгейін төмендету, халықтың денсаулығы көрсеткішін арттыру, қоршаған ортаны жақсарту арқылы «жасыл» экономика адам капиталы сапасын көтеріп Қазақстанның XXI ғасырда экономикалық және әлеуметтік тиімділігін, табысын тұрақтандырады және әлемнің неғұрлым дамыған 30 елінің қатарына кіру жөніндегі мақсатқа қол жеткізуін қамтамасыз етеді.

Елімізде «жасыл» экономикаға көшу бойынша ұлттық стратегия әзірленген кезде мамандар жер көлемі жөнінен әлемде тоғызыншы орынды алатын Қазақстанда аталмыш жобаны жүзеге асыруға мол мүмкіндік бар екендігін айтқан еді. Іле-шала БҰҰ «РИО+20» дүниежүзілік саммитінде Қазақстан «Жасыл көпір» аймақаралық және ғаламдық энергия-экологиялық стратегиясы туралы ұсыныс айтқан болатын. Қазақстанның бұл бастамасы әлемдік қауымдастық тарапынан қолдау тауып, тіпті осы жиында «жасыл» экономиканың арзан жоба еместігі, оны жүзеге асыру үшін жыл сайын жалпы ішкі өнімнің 2 пайызын осы салаға жұмсап отыру қажеттігі сөз болды. Себебі, көптеген елдерде «жасыл» экономикаға өту кезінде салықтық ынталандыру қарастырылады екен. Әлемдік тәжірибеге сүйеніп, «жасыл» салаға инвестиция ағынын көптеп тарту үшін салықтық ынталандыруды қолдану жағы да ескерілуі заңдылық.

Нәтижелер мен талқылау. XX ғасырдың соңғы ширегінде әлемдік жалпы өнім 4 есе-

ге көбейді, осының нәтижесінде жүз миллиондаған адамдардың әлауқаты көтерілді, алайда олардың күнелтуіне қажет 60% негізгі экожүйелік тауарлар мен қызмет көрсетулердің сапасы төмендеді, немесе бұл тауарлар мен қызметтер тұрақсыз түрде пайдаланылды. Бұл соңғы ондаған жылдар бойы экономикалық өсімге табиғат ресурстарын шығындау есебінен қол жеткізілді деген сөз; адамзат ол қорлардың қалпына келуіне мүмкіндік бермеді, алайда экожүйелердің деградацияға ұшырауы мен жоғалуына жол берді. Осылай, мысалы, ауыл шаруашылығындағы егіннің бітіктігіне топырақ сапасын төмендететін химиялық тыңайтқыштарды пайдалану арқылы қол жеткізілді. Ормандарды кесуді кеңейту тенденциясын өзгерту мүмкін болмады: 1990-2005 жылдары орман аудандары жыл сайын 13 млн гектарға азайып отырды.

Адамзат үшін «жасыл» экономикаға көшу міндетті болып отыр. Бүгінде «жасыл» экономиканы дамытуда Германия, Оңтүстік Корея мемлекеттері алдыңғы орында. Олар «жасылдануды» дамыту бойынша оң нәтижелерге қол жеткізіп отыр. Соған орай Қазақстан мемлекеті де әлем елдерінің оң тәжірибелерін батынша пайдалануға мәжбүр.

«Жасыл экономикаға» көшудің маңызды бір буыны – қоқыс өңдеу. Соған орай ел аумағында жоспар бойынша 40-тан астам қоқыс өңдеуші кешеннің құрылысы басталғаны белгілі. Ал Астана қаласында Испан технологиясы бойынша пайдалануға берілген зауыт жылына 400 мың тонна қоқысты қайта өңдеп, қала қажеттілігін өтеуге қауқарлы. Яғни, жел энергетикасы, қуат көзін үнемдеу, өндірістік және тұрмыстық қалдықтарды кәдеге жарату жөнінде біршама заң қабылданды. Енді саладағы заңнаманың тиімді орындалуын қадағалау қажет.

Жаңа бастамаға деген бетбұрыс біздің елге қай жағынан және қалай пайда әкелетінін білу үшін, әрине шетел тәжірибесіне жүгіну маңызды. Бұл мәселеде алғаш болып Оңтүстік Корея дәлелдеді десек, артық айтқандық болмас. Оңтүстік Корея бүгінгі өзінде жыл сайын

«жасыл» секторға ІЖӨ-нің 2 пайызын инвестициялайды. Ұлттық стратегия шеңберінде жасыл өсім тұжырымдамасын алға қойып отырған елде негізінен үш элементке басты назар аударылады екен. Олар: өнеркәсіп, инвестиция және энергетика, сонымен қатар, тұщы судың баламалы көздеріне, қалдықтарды өңдейтін технологиялар мен парктердің дамуына мән береді. Ал АҚШ-та «жасыл» экономиканы дамытудың басты бағыты ретінде баламалы энергетиканы дамыту жолға қойылған.

Әлемнің дамыған елдері «жасыл» экономика қағидаттарын ұстануда. Атап айтсақ, Моңғолия, Қытай сияқты елдер де басшылары жария еткен өршіл «жасыл» экономика жоспарларын жүзеге асыруда. Бұл бағдарламаның әлемде жасыл экономиканы дамыту мәселелерімен айналысып келе жатқанына жарты ғасырға жуық уақыт болды. Сондықтан дүниежүзінің 170 елінде жұмыс істейтін жасыл экономиканы жүзеге асырушылар қай елге қандай технология сай келеді, оны қалай жүзеге асыру керектігін біледі.

«Жасыл» экономикаға көшу жөніндегі тұжырымдамасына сәйкес, алдағы 20 жыл ішінде елімізде инфра-құрылымды жаңарту және дамыту тиіс. Ол үшін 2030 жылға қарай ғимараттардың 55 пайызы мен электр стансаларының 40 пайызын жаңадан салу көзделген. Сонымен қатар, автокөлік паркінің 80 пайыздан астамы модернизациялануы қажет.

- Биофилтрлеу
- Биореактор
- Биосфера технологиясы
- Десалинизациялау
- Энергия консервациясы
- Энергия сақтау модульдері
- Электр көліктер
- Толқын энергиясы
- Жасыл есептеу
- Су электр энергиясы
- Жел энергиясы
- Жел генераторы
- Күн энергиясы
- Фотовольтаика

Қайта өңдеу (recycling)Жаңартылытын энергия қағидалары:

- Орнықтылық
- Орнықты дизайн
- Орнықты инжиниринг[4].

Уругвай еліндегі электр қуатының 94,5 пайызы баламалы көздерден алынады. Ол елдегі электр энергиясы ең бір өзекті мәселелердің бірі деген сөз. Тіпті жақын кезге дейін Уругвай Аргентинадан тасымалданатын электр энергиясына тәуелді болып келді. Ал қазір бұл ел электр энергиясын өзі экспортқа шығаратын жағдайға жетті. Мұны жергілікті халық өте жақсы түсінеді. Өйткені, қайта қалпына келтірілген қуат көздері дегеніміз – жолға қойылған жақсы бизнес. Оның құрылысы мен техникалық жағынан қамтамасыз етілуі, сондай-ақ оған кететін шығын көлемі төмен, ал жергілікті ортаның өзі инвесторлар үшін мүлде қауіпсіз[5].

Ал Еуроодақ, ресми мәліметтер бойынша 2050 жылға қарай парник газының шығарылуын 80-95%-ға дейін қысқартпақ. Мәселен, 2013 жылы бүкіл әлем бойынша энерготұтыну деңгейінің 21%-ы қайта қалпына келтірілген энергия көздеріне тиесілі болса, 2030 жылға дейін Еуроодақтағы аталған қуат көзі 27%-ға дейін өсетін болады[6].

Қолданысқа еніп келе жатқан геотермальды энергия мұнай мен газға балама таңдау ретінде қарастырылады. Тіпті жер қыртысындағы алынатын 1% ғана геотермальды энергияның өзі әлемдегі мұнай мен газдан 500 есе асып түсетін энергия мөлшерін бере алады. Өйтсе де, әзірге белгілі бір себептерге байланысты бұл энергияның аздаған қоры ғана пайдаланылуы мүмкін. Атап айта кетейік, геотермальды энергетика АҚШ-та, Филиппин мен Индонезияда, Исландияда және Ресейде жақсы дамып келеді. Әлемдегі ең ірі ГеоЖ-ЭС Хенгидль жанартауының маңында орналасқан[6,7].

Әлемнің ірі корпорациялары да қайта жаңғыртылған энергия көздеріне көшіп жатыр. Мысалы, атақты Apple корпорациясының кеңселеріне электр энергиясының 75%-

ы осындай қайта жаңғыртылған көздерден түседі. Сонымен қатар GOOGLE компаниясы баламалы энергетиканы дамытуға 1 млрд дол-ларға жуық қаржы жұмсады.

ЕРА (АҚШ Қоршаған ортаны қорғау басқармасы) мәліметінше, бесінші жыл қатарынан Intel компаниясы АҚШ нарығында «таза» электрді пайдалану бойынша көш-басшы болып отыр. Қазіргі таңда компания тұтынатын 100% энергия жаңартылатын энергия көздеріне (биогаз, биомасса, шағын су электр стансалары, күн және жел фермалары) тиесілі[8].

Қытай болашақ ірі дамушы ел бола отырып, қоршаған орта, энергия үнемдеу, парник газдарын дамыту, энергетикалық таза және төмен көміртекті технологияларды қолдануда көзге түсіп келеді. Қытай «жасыл» энергияға көшу нәтижесінде әлем елдеріне көміртекті аз қолданудың нақты үлгісін көрсетуде. Бүгінгі таңда энергия көздерін үнемді пайдалану мәселесінде Қытай әлем бойынша алғашқы орынға ие.

Қазіргі таңда әлеуметтік жағдайы, экономикасы дамыған елдер мен мемлекеттер қаншама. Қазақстан да осы экономикасы дамыған елдер қатарына қосылуға ұмтылуда.

«Энергия (электр энергиясы, жылу, мұнай және газ) – Мұнайгаз секторы Қазақстанның маңызды саласы болып қалып отыр. Ол ЖҰӨ 30% мен экспорттың 60% құрайды. Қазақстан «жасыл» экономикаға көшу үшін мұнайгаз секторына бірыңғай сенім артудан біртіндеп арылуы тиіс;

Су – Қазақстан су тұтыну көлемін қысқартуды басыңқы бағыттардың бірі ретінде қарастырып отыр. Сонымен бірге таза ауыз су тапшылығын елдегі халықтың 20% сезініп отыр, кейде су сапасын нормативтік талаптарға сай келмейді. Сумен қамсыздандыру ЖҰӨ 2% ғана құрайды;

Қалдықтар. Қалдықтарды қайтара өңдеу бар болғаны 20%. Қазіргі күні Қазақстан қауіпті қалдықтарды жинақтаудан Шығыс Еуропа мен ТМД елдерінің арасында екінші орында болып табылады.

Ауыл шаруашылығы, балық аулау және орман шаруашылығы. Аталған сектор көшет газдарының шығарылымының 10% құрайды. Ауыл шаруашылығы ұлттық ЖҰӨ 5% мен экспорттың 2% құрайды. Қазақстан үшін бидай өсіру мен оны экспорттау ісі басыңқы болып қала береді, себебі біздің еліміз бидай экспорттаушы әлемдік бестікке енеді.

Көлік. Қазақстандағы тасымалдаудың басым бөлігі дизель/бензинге тиісті. Ол ең алдымен ауаны ластауға әсерін тигізеді. Тасымалдау секторы Қазақстанның ЖҰӨ 8% береді, сондықтан да елдің көлік әлеуетін арттыру маңызды болып табылады»[5].

Қазақстандағы 2050 жылға дейінгі секторалдық және ресурстық ұзақ мерзімді индикаторлардың көпшілігіне қатысты алда тұрған мақсаттар мейлінше жоғары, сондықтан олардың басым бөлігі Тұжырымдаманы әзірлеу кезінде ескерілді, уақыт шегі жағынан неғұрлым таяу көрсеткіштер бөлігінде жетіспейтін көрсеткіштер пысықталды (1-сурет).

Сектор	Мақсаттың сипаты	2020 ж.	2030 ж.	2050 ж.
Су ресурстары	Су ресурстары тапшылығын ұлттық деңгейде жою	Халықты сумен қамтамасыз ету	Ауыл шаруашылығын сумен қамтамасыз ету (2040 жылға қарай)	Сумен қамту проблемасын біржола шешу
	Су ресурстары тапшылығын бассейндер деңгейінде жою	Жалпы бассейн-дер бойынша барынша жылдам тапшылықты жабу (2025 жылға қарай)	Әрбір бассейн бойынша тапшылықтың жоқтығы	

Ауыл шаруашылығы	Ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі	3 есе ұлғаюы		
	Бидайдың шығымдылығы (т/га)	1,4	2,0	
	Суғаруға жұмсалатын су шығындары (м3/т)	450	330	
Энергия тиімділігі	2008 жылғы деңгейден ЖІӨ-нің энергия қажетсінуді төмендету	25% (2015 жылға қарай 10%)	30%	50%
Электр энергетикасы	Электр энергияны өндірудегі баламалы көздердің 1 үлесі	Күн және жел: 2020 жылға қарай 3% кем емес	30%	50%
	Электр энергияны өндірудегі газ электр станцияларының үлесі	20% ²	25% ²	30%
	Өңірлерді газдандыру	Ақмола және Қарағанды облыстары	Солтүстік және Шығыс облыстар	
	Электр энергетикадағы көмірқышқыл шығарындыларының ағымдағы деңгейіне қатысты азайту	2012 жылғы деңгей	-15%	-40%
Ауаның ластануы	Қоршаған ортаға күкірт және азот оксидінің шығарындылары		Шығарындылардың еуропалық деңгейі	
Қалдықтарды кәдеге жарату	Халықты қатты тұрмыстық қалдықтарды шығарумен жабу		100%	
	Қоқысты санитарлық сақтау		95%	
	Өңделген қалдықтар үлесі		40%	50%Жүктеу

Ел алдында тұрған «жасыл экономикаға» көшу жөніндегі негізгі басым міндеттер:

1) ресурстарды (су, жер, биологиялық және басқа) пайдалану мен оларды басқару тиімділігін көтеру;

2) қолда бар инфрақұрылымды жаңғыртып, жаңаларын салу;

3) қоршаған ортаға қысымды жұмсартудың рентабельдік жолы арқылы халықтың әл-ауқаты мен қоршаған ортаның сапасын көтеру;

4) ұлттық қауіпсіздікті, соның ішінде су қауіпсіздігін көтеру болып табылады.

«Жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасына және Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарына сәйкес электр энергиясын өндірудің жалпы көлеміндегі ЖЭК үлесі 2020 жылы 3% - ды, 2025 жылға қарай 6% - ды, 2030 жылға қарай 10% - ды және 2050 жылы 50% - ды (баламалы немесе ЖЭК) құрауы тиіс.

«Жаңартылатын энергия – таусылмайтын көздерден алынатын энергия. Жаңартылатын энергияны пайдаланудың негізгі қағидаты оны қоршаған ортада үнемі болып жататын процестерден алуға және оны өндірістік әрі тұрмыстық қажеттілікке пайдалануға саяды. Жаңартылатын энергия табиғи жолмен жаңарып тұратын табиғи ресурстардан алы-

нады. Жаңартылатын энергия көздері деген ұғым энергияның мынадай нысандарын: күн энергиясын, геотермальды энергияны, жел энергиясын, теңіз толқынының, ағыстардың, судың толуының және мұхиттың энергиясын, биомасса энергиясын, гидроэнергияны, әлеуеті төмен жылу энергиясын және жаңартылатын энергияның басқа да «жаңа» түрлерін қамтиды»[9].

Жаңартылатын энергия көздерін енгізу мен энергия тиімділігін арттыру шараларын біріктіру соңғы тұтыну секторларын және тұтастай алғанда энергия жүйесін көміртексіздендіру үшін әлі де шешуші болып табылады. Жаңартылатын энергия көздері мен энергия тиімділігі қоғамға электр энергиясының шығындарын азайту, ауа сапасы мен халықтың денсаулығын жақсарту, жұмыс орындары мен экономикалық өсуді арттыру сияқты көптеген пайда әкелетіні белгілі. Жаңартылатын энергия көздері мен энергия тиімділік көмірқышқыл газының шығарылуын азайтудың маңызды факторлары ретінде қарастырылуда. Парниктік газдар шығарындыларының үштен екі бөлігінен астамы энергияны өндіруге және пайдалануға тиесілі. Жаңартылатын энергия көздері мен энергия тиімділігі CO₂ шығарындыларының өсуін шектеуге айтарлықтай үлес қосты. Жалпы ішкі өнімнің (ЖІӨ) бірлігіне шаққандағы энергия негізінде CO₂ шығарындылары ретінде өлшенетін көміртегі сыйымдылығының тенденциялары энергия тиімділігі мен жаңартылатын энергия көздерінің энергияны тиімді және экологиялық таза өндіруге және пайдалануға көшуге әсерін жақсы түсінуге көмектеседі. Жалпы шығарындылардан айырмашылығы, ЖІӨ-нің көміртегі сыйымдылығы әртүрлі салалардағы техникалық немесе құрылымдық жақсартуларды көрсетеді (1,2-кесте).

Зат	Биоотын	СЭС	Күнді фотоэнергетика	Күн коллекторы	Жел	ГеоЭҚ
CO2	21	7,6	135	32	8,0	79
SO2	0,11	0,016	0,27	0,20	0,06	0,02
NO2	1,41	0,005	0,24	0,10	0,04	0,28

Зат	Көмір	Мұнай	Газ	Дизельдік отын	АЭС
CO2	955	818	430	772	63
SO2	11,8	14,2	-	1,6	0,04
NO2	4,3	4,0	0,5	12,3	0,32

Кесте – 1. Жаңғыратын энергия көздерін қолданатын энергетикалық қондырғылардың меншікті шығарындылары, (г/кВт*сағ)

Дәстүрлі ресурстарды қолданатын энергетикалық қондырғылардың меншікті шығарындылары (г/кВт*сағ)

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келе, «жасыл» экономика — бұл табиғи қорларды тиімді пайдалану есебінен қоғамның әл-ауқатын сақтауға бағытталған, сондай-ақ соңғы пайдалану өнімдерін өндірістік циклге қайтаруды қамтамасыз ететін экономика. Жасыл экономиканың негізінде – таза немесе «жасыл» технологиялар жатыр.

Жалпы, осы экономиканы жүзеге асыру мақсатында заңнамаларымызға енгізілген өзгерістер жаңартылатын энергия көздерін пайдаланушы энергия өндіруші компанияларды қолдауға, экологиялық таза

көлік құралдары өндірісін ынталандыруға, сонымен қатар, су ресурстарының бөлінісі арқылы қоршаған ортаның жай-күйін жақсартуға, қоршаған ортаны қорғау саласындағы проблемалы салаларды жетілдіруге және реттеуге бағытталған. Бұл, сәйкесінше, экономиканың түрлі салаларының дамуына оң әсерін тигізеді.

Дүние жүзі халықтары өзінің қажеттіліктерін қамтамасыз ету мақсатында орасан зор энергия тұтынуда, соның салдарынан қазіргі таңда энергия тапшылығы байқалуда. Осы мәселенің алдын алу, энергия тапшылығын жою үшін балама энергия көздерін пайдалану өте маңызды [10, 11].

Аталып отырған мәселелердің барлығы – әлемдік деңгейдегі өзекті мәселе. Мұндай энергия көздері әлемдік тренд болуға даңғыл жол ашады. Бұл тұрғыдан алғанда, болашақтың энергиясы тақырыбы өзектілігі уақыт өткен сайын еселей түспек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. <http://gbpp.org/category/publication/page/4>
  2. <http://group-global.org/ru/node/61979>
  3. Б.Абаған. «Жасыл экономика жолында» \\Егемен Қазақстан № 39 (28263) 6.10. 2016-6
  4. Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдама туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығы.
  5. Ж.Жағыпарұлы «Ел әлеуетін әлемге әйгілейтін көрме» \\Егемен Қазақстан № 135 (28613) 17-шілде 2015 – 5 б.
  6. Қазақстан Республикасы Президентінің 2013 жылғы 30 мамырдағы № 577 Жарлығымен БЕКІТІЛГЕН. Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі ТҰЖЫРЫМДАМА Астана, 2013 жыл
  7. Natural Resources: Ecology, Economics, and Policy (2nd Edition). by Jerry L. Holechek , Richard A. Cole, James T. Fisher, Raul Valdez. Prentice Hall; May 2002.
  8. Навстречу «зеленой» экономике: пути к устойчивому развитию и искоренению бедности – Обобщающий доклад для представителей властных структур. – М.: ЮНЕП, 2011. – 145 с.
  9. Дияр С. К., Токтабаев А. Р. «Зеленая» экономика – новый путь развития // Деловой Казахстан – 7 марта. – № 8 (355). – [Электронный ресурс] // <http://dknews.kz/zelenaya-ehkonomika-novyjjput-razvitiya.htm>
  10. Волобуева Я. А. «Зеленая экономика» как приоритетное направление инновационного развития // Экономика и менеджмент инновационных технологий. – 2012. – Май. – [Электронный ресурс] // <http://ekonomika.snauka.ru/2012/05/928>
  11. Р.Халелов. «Таза энергетика өндіреді» \\ Егемен Қазақстан №255- 31 желтоқсан -2015 – 6б.
-

Клара Қабылғазина,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ профессоры

Ұлы Отан соғысын өткерген әкелерге арналады ӘКЕ ӘНІ (адами эссе)

Халықта қыз бала көбіне анаға қарағанда әкеге жақын дейді... Небір ой қорытындысы текке айтылмайды ғой, бұл пікір де көп жылғы тәжірибе, ақиқаттың нәтижесі шығар... Мен де әкеме жақын өстім. Ол - әдетте көп сөйлемейтін, томаға тұйық адам. Ал, кейде бір көтеріңкі көңілде отырған сәтте әңгімеге тарта қалсаң, шешіліп қоя береді. Өзі қуақы тілді, тіпті, әңгіменің бояуын түрлендіріп, соншалықты сезіммен, жүйелі баяндап, есінде мәңгіге қалдырады. Кей-кейде шүберектен тігілген боқшаны иығына асынып, сонау Терісайрық өзенінен өтіп, жаяулатып көрші ауылдағы мұсылман мектебінен оқығанын айтып өтеді. Көбінесе Ресей жеріне күн туған сәтке әлсін-әлсін орала беретін. ..

— ... Соғыс басталған сол бір күндер әлі есімде. 1941 жыл болатын. Ол кезде мен мектеп қабырғасында едім. 1942 жылдың наурызында 56 түлекке, шағын ғана ауылдың азаматтарына бір-ақ күнде шақыру қағазы келді. Ақжар ауылынан Жалғызтөбе стансасына жаяулап, жетінші күн дегенде жеттік. Қайран, жастық-ай, десеңші... Осы күні сол жерге көлікпен баруға ауырсынамыз... Сөйтіп, станцияға келген соң Моңғолияның «Ұлансерік» деген жеріне барып, № 76 атқыштар полкінің құрамында бес ай оқу-жаттығуда болып, 1942 жылдың аяғына таман соғысқа

кірісіп те кеттік.. Соғыс жылдары «60 жас кәрі емес, 16 жас жас емес» деген тәмсіл қалыптасқан болатын. Алғашқы кездері адам ату түгілі қолына мылтық ұстап та көрмеген, өзіміз сияқтыларға қосылып, бәріміз майданға бірге аттандық. Бүкіл соғыстың жолын жүріп өттік қой... Қайсыбірін айта берерсің... Сәл бір жазушылық қабілет болғанда әлденеше роман болатын жайлар көз алдымда. Кейінгі жас жазушылар соғыс тақырыбына жазған уақытта, шіркін-ай, ешқандай сезінбей жазып отыр-ау деп ойлаймын. Шын сезінбеген, түйсінбеген адамнан шығар ой да табиғилықтан аулақ кетеді ғой.

18 -желтоқсан күнгі сұрапыл соғыс генерал Паулостің армиясын тізе бүктірген еді. Алдыңғы шептегі танктердің артынан автоматты атып, жүгіре береміз. Ол оқ тиіп жатыр ма, тимей жатыр ма аңғаруға мұрша жоқ. Нағыз тозақ деген сол ма дерсің... Бауша орылып, құлап түсіп жатқан әскерлер. Ол жақ та , бұл жақ та көп қырылды. Шорға ауылынан келген жасөспірім Ибрайым Кенеев деген жігіт зымыран жарқышағы тиіп, қан-жоса болып, көз алдымда мерт болды.

— Сталинград азат етілген соң Дон өзені бойындағы шайқастар басталды. Азат етілген жерлердегі немістердің айуандық әрекеттерін көрген сайын оларға деген кек те ұлғая

түсті. Кирилово жолындағы бір қанды шай-каста сол жақ сан еттен тиген оқ оң жақ жанбастан шығып, қатты жараланыппын. Есімді жинаған сәтте байқағаным үсінуге жақын қалғандаймын. Көп қан кеткен сияқты. Көз қарауытып, дене қозғалтар емес. Айдала. Жатқан жерімнің қары еріп, қанға араласып енді қата бастағандай екен. Қозғала алмай, әрі айналаны бажайлап біраз жаттым. Шабуылға таң ата шыққанымыз есіме түсті. Күн бесін уақыты сияқты. Екі аяқ мүлде жоқ тәрізді. Қозғалып көрейін десем, адам төзбес аурудан көздерімнің алды қарауытып, қайтадан есеңгіреп қалдым. Дегенмен, текке өлмеуім керек, күресуім керек. Жанға батқан аурудан қорқып қозғалмасам, ай-далада қалғаным ба деген ой да шарпып өтті. Өлексеге үйірілген қарғалар қаркылдап, шүйліге түскендей... Көзді қарауыттырып, миды солқ еткізетін аурудан ышқынып, бір жанбасқа аударылып, сосын еңбектеп жылжитын қалыпқа түстім. Қол, иық, арқа, мойын, дегендеріңнің бірі де қозғауға келер емес, сіресіп қалған. Бар күшті жинап алға ұмсындым. Бір-екі қарыс жер қозғалған сияқтымын. Тағы, тағы қозғалдым... Денеме қан жүре бастаған сияқты. Осылайша қанша жылжығаным есімде жоқ, тағы да ессіз жатқан жерімнен медсанбаттың адамдары тауып алып, жедел көмек көрсетіпті. Ворошиловградтағы дала госпиталыне түсіппін.

1943 жылдың аяғына қарай госпитальдан шыққан соң, қайтадан соғысқа жіберілдім. Бұл жолы 1-Украина майданының құзырындағы №221 атқыштар полкінің құрамына алынып, Харьковты азат етуге аттандық. Бұдан кейін де бірнеше рет жараландым. Мынандай майда-шүйде жараларды есепке алмағанда, - дейді басын оқ жұлып кеткен саусақты көрсетіп қойып. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» деген осы шығар, - депі әңгімесін жалғастырады: - Армия Шығыс Пруссияның орталығы Кенигсберг қаласына қарай бет алған уақытта қатты кескілескен шайқас болды. Жау жағы өліспей беріспейтіндей көрініп еді, айда біртіндеп беріле бастады. Кейіннен білсек, бұлар жауға сатылып кеткен власовшылардың әскерлері екен. Кенигсберг

қаласына 70 шақырым қалғанда үшінші рет жараланып, тағы госпитальға түстім. Алланың құдіретінің арқасында қырғынның ортасынан, ажалдан құтқарылдым».

Осындай жайттардың куәлары мыналар дегендей орден, медальдарының куәліктерін алдыға жайып салады. III дәрежелі Даңқ ордені, Қызыл Жұлдыз ордені, «Сталинградты қорғағаны үшін», «Ленинградты қорғағаны үшін», «Ерлігі үшін», «Германияны жеңгені үшін» медальдары және тағы да басқа марапаттаулары көзіңізге түседі.

- Берлинге ту тіккен күн бүгінгідей-ақ көз алдымда. Соғыс бітті, біз жеңдік дегенді бір-бірімізге айтып, кез-келгенді сүйіп, құшақтап жүрміз. Қуаныштан жылаған дегенді сонда өз басымнан кештім. Бұл күнге жетпегендер қаншама десеңші! Біздер солар үшін жыладық.

«Соғыс бітті, капитуляцияға қол қойылды» дегенмен біраз жерлерде партизандық соғыстар жүріп жатты. Алдымен соғыстан қайтуға рұқсат егде жастағыларға, ауыр жарақаттанғандарға берілді. Одан соң күйреген халық шаруашылығын қалпына келтіруге қажетті механизаторлар, техника тілін білетіндер қайтарылды. Не керегі бар, маған кезек 1946 жылдың жазында ғана тиді. Келсем ауылдың күйзелген түрінен жан шошырлық. Жартылай жалаңаш, аш халық «өлме жаным, өлме» деп күн көріп отыр екен... Ертеңнен үміт күте жүріп, еңбекке араласып кеттім... Бала –шаға сүюді тағдырым нәсіп еткен екен...

Майдандағы ерліктер куәгерлерінен соң, келесі бір папкаға көзіңіз түседі. Бұл – соғыстан кейін бейбіт еңбекке араласқан жылдар шежіресі...

«Шығыс Қазақстан облысы, Тарбағатай аудандық суландыру жүйесі басқармасының инженер – гидротехнигі Жабықбаев Қабылғазы еселі еңбегі, адал қызметі үшін... наградталады» деп басталатын жолдар көзге оттай басылады. Сан-алуан грамоталар, құттықтаулар, бірнеше дүркін бесжылдықтар қорытындысы бойынша алған марапаттаулар.

Әке өткен өмір жолының осы бір парақтарын ақтара отырып, ойға қаламын. Әкемнің

еңбек өтілі ұлы Жеңіспен жасты екен-ау! Соғыстан Жеңіспен оралған ол бірден еңбекке араласты. Өйткені, ол жылдар ауыртпалығы демалып отырғанды көтермейтін халде болғаны баршаға белгілі. Шаруашылық басқарды, партия жұмыстарында болды. Әйтеуір, қай жерде жүрсе де еңбегін аянбады.

Ардагер әке жолы көпке үлгі. Қазіргі кезде Украинада еңбек ететін үлкен ұлы Какен, милиция қызметкері Төкен (1956-2018), дәрігер-педиатр Гүлмира, әке жолымен гидротехник мамандығын қалаған Мұрат, құрылыс маманы Тұрсын сияқты балалары әке үшін әрдайым мақтаныш. Кей-кейде әке әңгімесін тыңдай отырып, ойлаймын "бұл кісі сияқты Отан үшін от кешкен, талай азап, тозағын басынан өткергендер саны аз-ақ қалған шығар-ау" деп. Қандай ер адамдар! Нағыз батырлар осылар-ау! Бұларға қанша құрмет, қанша ілтипат көрсетсең де аздық етер... Үкімет, қамқорлығы өз алдына ғой, әрине. Менің сөз етпегім, адамдар құрметі. Кейде кезекке тұрғандар алдына келіп «Отан соғысына қатысқан» деген кітапшасын көрсетіп, әлгі бір затты алғысы келген адамды кейбіреулер тілдеп, сол бір жанның жанын ауыртып жатады. «Осылар-ақ кимелеп жүреді екен, өздеріне арналған дүкенге неге бармайсың?» - деген сөздің өзі сол адамға соғыс азабынан да ауыр тиеді-ау!

Бұл бір ғана мысал. Былай қарасаң, уақ-түйек секілді болғанымен, мұның түп астарында үлкен мән де бар. Отан үшін от кешкен, басқыншылардан елін қорғаған адамдарға деген ілтипаттың кей-кейде ұмыт болатыны кешірілмес жай. "Біз үшін Отан деген тек Қазақстан болмады. Бүкіл Совет елін Отан деп ұқтық. Сол үшін кеудені оққа тостық," - дейді ол. Бұл әсіресе, соңғы буын жастарға ескертер мәселе. Біздер, кейінгі ұрпақ өкілдері, ол адамдарға өмірбақи қарыздармыз. Біз сол қарыздарымызды өз адамгершілігімізбен өтеуге тиіспіз.

Әкемнің көзі тірісінде әр жылғы 9 мамыр күні біздің үйде кішігірім той болатын еді. Жан-жақтағы балаларынан жеделхаттар келіп жататын. Аудандық салтанаттың, әкімшілік

жиналысының төрінде кеудесіне орден, медальдарын тағып шығып, шалқып бір отыратын. Осы сәтте мектепке де шақырып жатады, естелік айтып берсе екен дейді. Әке көңілі көл-көсір. Міне, осындай бір күні ол кісінің ыңылдап ән салғанын естисің. ..

Әридай-ай, құрбым-ай, әрид-ай...

Арманда кеткен досымды-ай,

Еске алам, құрбым-ай,

Әридай-ай, әридай -ай...

Маған сол бір ыңылдап салған қазақ әуенінен ыстық ән жоқ сияқты бұл тіршілікте. Алысқа ұзап кетсем де, әр күн сайын құлағымда сол әуен тұратын. Кеудемді, санамды сағыныш билейтін... Осы бір өмір мен өлім өткелінен бірдей өткен, қарапайым батырға деген сағыныш лебі есе түскендей болатын...

Ол кісінің қызметі су маманы болғандықтан, қарамағындағы екі-үш ауылдың егін-жайын суландыру мәселесімен айналысатын. Сондықтан да науқан уақытында жарғақ құлағы жастыққа тимей, атқа мініп егін аралайтын.

Жақсы өнімді көріп қуанатын, көңіл толмастай жай болса күйінетін. Туған дала табиғатымен бірге қуанып, бірге мұңайып жасасып келе жатқанына жарты ғасырдан артық уақыт өтсе де жарғақ құлағы жастыққа тимейтін. Дәл осылай Жер-ананы сүю, қадірлеу, сол ананың перзенті болғанына қуану екінің бірінің қолынан да келмесі анық.. Кейін құрметті демалысқа шықса да, маусымдық жұмыстарға араласқан еді... Ажал деген алпауыттың құрығы жетпейтін жер бар ма екен, шіркін!..

Бозғылт сағым көлбеп жатқан сар даланы кезіп келе жатып та әлгібір әуенді ыңылдаған шығар... Желмен шайқалып тұрған бағана сымдары сол әуенмен тербелгендей болатын...

Алатаудан соққан самал сонау шығыстың желінен сол әуенді іліп ап, маған жеткізіп тұрғандай көрінуші еді...

ТҰРҒАНБАЕВА ГҮЛМАЙРА

Ардагер Ұстаз

Аңдатпа. Мақалада дана, дара ұлы ойшыл Хәкім Абайды үнемі оқып, қайталап, ғибрат алу, ішкі жан дүниесінің байлығын сезіну, мән беру, үлгі алу бағытында айтылған. Абай «ерте оянып, ерте ойланды» және соның арқасында айналасында ерте таныған данышпан. Тіпті арнау өлеңдерінде нақты бір адамға қарата айтып, кемшілікті сынағанда жалқыға емес, жалпыға ортақ ой салады.

Тірек сөздер: Абай Құнанбайұлы, «Шығармаларының екі томдық жинағы», ұлттық құндылық.

БАЛАМ, АДАМ БОЛСЫН ДЕСЕҢІЗ, АБАЙДЫ ОҚЫТ....

Бүгінгі бала тәрбиесінің өлқиссасы көп. Себебі қазіргі қазақ баласының тәрбиесі мен жас отбасындағы тәрбиеге сын айтса да, мін айтса да болатындай. Әрине, бұл менің жеке пікірім. «Баланды былай тәрбиеле,- былай өсір» деп ақылгөйсуден аулақпыз.

Дегенмен, «біздің қоғамның бала тәрбиесіндегі басты кемшілігі де осы тұста кетіп жатқан жоқ па?» - деген ой маза бермейтіні рас. Кезінде, қалмақтың «Өзің білме, білгеннің тілін алма!» - дегенін Абылай хан қарғыстың ең сорақысы ретінде мойындауы жайдан жай емес сияқты. Олай дейтінім, осы күні бөтенің емес, өзекке теппейтін өзім дегеніңнің баласына бірдеңе деп көр, әп сәтте, сенен жаман адам жоқ болып шыға келеді. Сонда «қызға қырық үйден тыюымыз» қайда қалды? Өзіңіз ой елегінен өткізіп, бағамдай беріңіз. Осыны ойлап, «балалы үй базар» деген сөздің де тоны теріс айналған

ба дейсің? Себебі баланы табу бар да, бағу бар. Ал баланы өсіруде ұлт болашағы мен қазақтың намысы үшін баптау, сынын келтіру бір басқа.

Мұның астарында «атаңның баласы болма, адамның баласы бол» дегенді қағида тұтқан ұлттық педагогикадан шыққан Абайлар тұрған жоқ па? демек, Абайды тәрбиелеуде әкесі Құнанбай қандай үлгі болса, бүгінгі әке де өз баласына сондай үлгі бола білуі керек. Әжесі Зере мен анасы Ұлжан балалары мен өз қоғамына қандай тәрбие көрсетсе, бүгінгі әжелер мен аналар да сондай тәрбие бере білуі тиіс. Ол істі әр отбасы «Абай жолын» қайта оқып, Абай өлеңдерін қайта жаттап, бойына сіңіруден бастаса, сонда ғана «Болмасаң да ұқсап бақ, бір ғалымды көрсеңіз» - деген сөздің парқына жетер ме едік?

Яғни, ұлттық сипаты мен тәрбиелік мәні арта түсер еді! Біздің қоғам табынып жүрген батыста «баланды тәрбиелемей-ақ қой,

ол бәрібір сен сияқты болады» деген сөз бар екен. Бұл алма - алма ағашынан алшақ түспейдінің кері. Мәселен, әкесі инженер болсын, құрылысшы болсын, сатушы болсын, ұшқыш болсын, мейлі, әкім болсын, қолына бір мезгіл кітап алып баласымен бірге оқыса, Абай өлеңдерін жатқа айтып, баласын тандандырса, баласының да сол іс-әрекетті қайталауы заңдылық. Кейде біздің қоғамда осылар кемшін түсіп жатады-ау? Міне, «Ондай болмақ қайда деп, айтпа ғылым сүйсеңіз» деген сауалдың нағыз жауабы. Себебі әр бала үшін олардың алғашқы ғалымдары, сенімді серігі мен шамшырақ жол көрсетушісі ата-анасы екені сөзсіз. Біз қанша айтсақ та «Дүние де өзі, мал да өзі ғылымға көңіл бөлсеңіздің» түбіне жете алмай келеміз.

Бала тәрбиені отбасынан алады, балабақшада ұштайды, мектепте жетілдіреді. Жоғарғы оқу орнында ғылымиландырады, бірақ әркез де әр бала өз бойындағы барымен қоғамда қайнайды, піседі. Уақыт өте жаттығады, ысылады, төселеді. Тек әр кезеңнің өз оқытушысы бар, ал тәрбиенің ұршығы ата-анада. Иіруіне қарай жібін алады. Біз оны бірде білеміз, енді бірде кемшілік кімнен кетті деп өзгелерден іздей бастаймыз. Бұл өмір шындығы. Баланың өтпелі кезеңдерінің бірі, дағдының қалыптасуы, қабілеттің көрінетін тұсы балабақшада бастау алады.

Адамның мінезбен туылатыны рас, ал мінездің ұшталып, алғаш қоғамдық ортада танылуы осы сәттен көрінсе керек. Абай өлеңдерінің адамзатқа айтары да, берері де көп. Сол батпаннан біздің балалар құралақан қалмаса екен деген қамқорлық қана. Ал қазақы абырой, ұлттық намыс кернеген, халқым деп арда туған ұл өсірсем деген әр әкеге, әрбір анаға Абайды оқы, түсін, бойыңа сіңір. Содан кейін, балаңды адам болсын дегенше, Абайды оқыт...» - дегім келеді. Бүкіл халқымызды толғандырған Абайдың теңіздей терең таланты күн өткен

сайын биіктеп, ақындар үшін - арманға, ойшылдар үшін маржанға айналды. Оның әрбір сөзі жібекке тізген меруерттей мөлдіреп, көз жауын алса, салмақты да салиқалы ойлары жаныңды тербеп, жігерінді жанып, қиялыңды қырымға, көңіліңді биікке көтерері сөзсіз. Өз еңбектерінде Абай Ислам этикасы, ақидасы және метафизикасы сияқты терең мәселелерді зерттеп-зерделеген. Кемеңгер дүниетанымына жататын этика саласындағы адалдықты, парасаттылықты, отансүйгіштікті, адамгершілікті, ғылымға деген құштарлықты, сенім мен әдеп мәселелерін салалап айтуға болады.

Расында, Абай мұрасы өміршең, жылдан жылға өзінің құндылығын арттыра түсуде. Абай атаған талап пен еңбек - қайратты танытса, терең ойыңыз ақыл, ал қанағат пен рахым - жүректен туатын қасиеттер. Адам бойындағы осы үш қасиетті ерекше танып білуге тұратын таным екенін ақын «Малға достың мұны ғана адам емес, жоқ малдан басқа» өлеңінде: «Үш-ақ нәрсе - адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек» деп нақтылай түседі.

«Ыстық қайрат» үнемі ізденіс үстінде, тек алға ұмтылу, жасампаз болу ұғымын аңғартса керек. «Нұрлы ақыл» - елге сәуле түсіріп, ізгілікті іс істеу, Алла берген ақылды тек жақсылыққа жұмсау. Ал, «жылы жүрек» деген ұғым иманды, иман жүзді болу, адамдарға құрметпен қарау, олардың мұң-мұқтажын, көңіл-күйін ұға білу, айналаға шуақ шашу дегенді білдірсе керек.

Міне, осы үш қасиет ізгілікті мақсатта пайдаланылған жағдайда ғана толық адам деген мәртебеге ие боламыз.

«Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,

Сонда толық боласың елден бөлек» дейді хәкім Абай.

Олай болса, Абай үшін дүниенің басты құндылығы - адам, жәй ғана адам емес, рухани тұрғыда кемелденген толық адам. Абайдың арманындағы толық адам дінмен дамып, дінмен жетіледі. Ол: «Алла Тағала -

өлшеусіз, біздің ақылымыз - өлшеулі. Өлшеулімен өлшеусізді білуге болмайды».

Хәкім Абай Алланы тану, оның сипаттарын білу үшін ғылымды меңгер деді. Білімді болу арқылы ғана біз кемелдікке жетеміз. Абай асыл дінімізге тек адамгершілік тәрбие көзі ретінде қарап, осы мақсатта өзіне керегін алды. Кемеңгерге керегі сену. Сенім бар жерде адамдық қасиет жоғалмайды. Осылардың бәрін толықтыра келгенде Абай Хәкім пендешілік мінезден арылуға, иманнан пайда алуға шақырады. Ал пайда алу жолдары қайсы? Ол үшін өз ақылың мен еңбегіңе сүйен деді. Өзгеге жақсылық ойла, шама-шарқынша шапағатыңды тигіз! Адамдық, ізгілік деген осы. «Нәпсіге ерсең, Алланың мейірімінен құр қаласың - осыған илан» деген сөзінен көп нәрсені ұғынамыз. Дана ойшыл қазақтың әр баласын ұлтжанды азамат етіп тәрбиелеуге шақырды. Оның мұрасы - парасатты патриотизмнің мектебі, елдікті қадірлеудің негізі. Ол елді сынау арқылы төмендеткісі келмеді, керісінше биікке көтергісі келді.

Ендеше Абайды оқи отырып біз өзі айтқан «кәміл мұсылман» сипатына ие бола-

мыз. Абай - таусылмайтын терең тақырып. Біздің көзіміз жеткен екі анық бар: біріншісі - Абайдың діни көзқарастары бүгінгі жаһандану дәуірінде адастырмас бағдаршам іспетті. Бұл бүгінгі қоғамға ауадай қажет, екіншісі - Мұхтар Әуезов айтқан «Абайдың діні - сыншыл ақылдың, адамгершіліктің діні» деген тұғырлы тұжырым ешқашан да ескірмек емес.

Қазақ халқының кемеңгері Абай Құнанбайұлы - ақын ғана емес, ислам дінін терең түсінген теолог ғалым. Ол - адамзаттың алтын қорына қазақ елінің атынан өз үлесін қосқан ғұлама. «Отанды сүю - иманнан» деп, елін-жерін шын қастерлеген отаншыл кемеңгер, халқының рухани өсуін армандап өткен ол қайтсем кемшілігін түзеймін деп жұртын адал еңбекке, ғылым-білім үйренуге үндеді. Демек, Абайды оқу бар да, түсіну бар. Абайды білу басқа, тану басқа. Абайды сомдау басқа, Абаймен өмір сүру бір басқа. Жалпы, Абайды шамшырақ еткен адам адаспас деген ойдамын.

НҰРЖАМИЛА ӘЛІБЕКОВА

Қазақстан Республикасының Білім
Беру Ісінің Құрметті Қызметкері,
Айыртау ауданының Білім Бөлімінің
Құрметті Қызметкері, «Ерен Еңбегі үшін»,
«Ыбырай Алтынсарин», «Почетный
работник образования Айыртауского
района», «Айыртауға 90 жыл»
медальдарының иегері, ардагер ұстаз.

МАҒЖАН АҚЫН

130-ға келіпті Мағжан ақын,
Жырларымен халыққа өте жақын.
Жұмабайдай қажы атасы білген екен,
Немересі шығаратынын елге даңқын.

Мағжан ақын 4-жасында хат таныған,
Ауылдың молдасынан сауат ашқан.
Одан кейін Қызылжар қаласында,
Медреседе оқу мен білім алған.

Медреседе шығыстың ақындарын,
Таныған аға буын жақындарын.
Фирдауси, Низами, Науаи, Сағадидің,
Оқыды жазып кеткен дастандарын.

Оқыды, үлгі алды Шығыстық ақындардан,
Уфада «Ғалияда» Ибрагимовтан
дәріс алған.

Шабыт алған жас ақын 19-да,
«Шолпан» атты Қазанда жинақ жазған.

Омбыда зерек жігіт 4-жыл оқып,
Ұстаздықтың қыр-сырын ойға тоқып.
Бірге оқыған Сейфуллиндей ақынменен,
Бітірген семинарияны кеудеге
«Алтын» тағып.

Оқу комиссары Луначарскийдің
шақыруымен,
Білімге құштар Мағжан ақын
Мәскеу келген.

Жоғары әдеби-көркемөнер институтына,
Түркістан Республикасы квота берген.

Ташкентте кездесіпті Сұлтай атам,
Мағжан ақын Ташкентте бір жыл тұрған.
Токсанбай ағамыз да Тереңкөлдік,
Фотода үшуі тұр сұхбат құрған.

Елге оралды Мағжан жігіт ақын жанды,
Басқарды газет пенен журналдарды.
«Бостандық туы», «Шолпан», «Сана»,
«Ақ жол»дарда,
Жүргенінде «Батыр Баян» жазылғанды.

Омбыда өткізгенді қазақтың
құрылтайын,
Он адам қазақ комитетінде,
басшысы Тұрлыбаев.
«Алаш»партиясының өкілдері
ұсынған ед,
Тәуелсіз Қазақ мемлекетін құру жайын.

Ойлады Мағжан ақын халық жайын,
Болатын халқы үшін жаны дайын.
Айтып еді ашаршылық жылдарында,
«Халқымдағы ауыр жағдай-менің
қайғым».

Жырларымен көтерді елдің рухын,
Сол үшін де көрді өзі азап-қуғын.
Алаштың қайраткері жасымады,
Үндеу ғып жаза берді жыр жолдарын.

Басында Бутыркаға тұтқындалды,
Кейін оны Карелиядағы Майкопқа алды.
Іздеу салып, сүйеу болған Зылихасы,
5-жылда күйеуіне 14 барды.

Көмекті көрмеді ол жолдастардан,
Қолдауды да көрмеді туыстардан.
Қанатымен су сепкен Зылихасы,
Жақсылықты көріпті Пешковтардан.

Жан-жары хат жолдаған Пешковаға,
-Күйеуіме жазылған жалған жала.
Өзіңізден күтемін бір хабарды,
Шарапат тие ме деп Мағжаныма.

Горькийдің әйел заты ерлік етті,
10 жылды 7 жылға төмендетті.
Сынбады Зылихасы ауыр жүктен,
Мағжанын ордасында аңсап күтті.

Атылды елі үшін құрбан болып,
«Халықтың жауы» деген атақ алып.
Өлеңімен, жырларымен Мағжан ақын,
Әр қазақтың жүрегінде тұрар жанып.

РУБРИКАЛАР
РУБРИКИ
RUBRICS

I . СҰХБАТ.ИНТЕРВЬЮ.INTERVIEW.

**II. ШЕТТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ.ИНОЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ.
FOREIGNLANGUAGEEDUCATION.**

**III.МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЖӘНЕАУДАРМА.МЕЖКУЛЬТУРНАЯ
КОММУНИКАЦИЯ И ПЕРЕВОД
INTERCULTURALCOMMUNICATIONANDTRANSLATION**

**IV.КОГНИТИВТІКЛИНГВИСТИКА.ПСИХОЛИНГВИСТИКА.ЖАҢАҚАЗАҚӘЛПБИ.
КОГНИТИВНАЯ ЛИНГВИСТИКА. ПСИХОЛИНГВИСТИКА. НОВЫЙ
КАЗАХСКИЙАЛФАВИТ.
COGNITIVE LINGUISTICS. PSYCOLINGUISTICS.QAZAQ NEWALPHABET**

**V . ЛИНГВОМӘДЕНИЕТТАНУ. ЛИНГВИСТИКА
ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ. ЛИНГВИСТИКА
LINGUA-CULTURALLINGUISTICS.LINGUISTICS**

**VI . ПСИХОЛОГИЯ. ПСИХОЛОГ КЕҢЕСІПСИХОЛОГИЯ.
УГОЛОК ПСИХОЛОГА
PSYCOLOGY.PSYCHOLOGIST’S CORNER**

**VII . КӨПТІЛДІ БІЛІМ БЕРУ ЖӘНЕ ТІЛ ҮЙРЕТУДЕГІ ИННОВАЦИЯЛАР
ПОЛИЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ
MULTI-LINGUA LEGUCATION AND INNOVATIONS IN LEARNING LANGUAGES**

**VIII.РУХАНИЖАҢҒЫРУ:ҰЛТТЫҚТӘРБИЕ
НАЦИОНАЛЬНОЕВОСПИТАНИЕ
NATIONALWAYOFBRININGUP**

**IX.ТАРИХ
ИСТОРИЯ
HISTORY**

**Х . ПЕДАГОГИКА
ПЕДАГОГИКА
PEDAGOGY**

**XI. ЖАРАТЫЛЫСТАНУ БАҒЫТЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМДАР
ЕСТЕСТВЕННО–МАТЕМАТИЧЕСКОЕ НАПРАВЛЕНИЕ
NATURAL SCIENCES**

**XII. МЕДИЦИНА
МЕДИЦИНА
MEDICINE**

**XIII. АУЫЛШАРУАШЫЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРЫ.
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ.
AGRICULTURAL SCIENCES**

**XIV . АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
INFORMATION TECHNOLOGY**

**XV . СЫН ПІКІР.
КРИТИКА МНЕНИЕ.
CRITICAL THINKING.**

**XVI. ҒАЛЫМ ӘЙЕЛДЕР ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ
ТВОРЧЕСТВО УЧЕНЫХ ЖЕНЩИН
SCIENTIST WOMEN'S CREATIVITY.**

МАҚАЛАНЫ ЖАРИЯЛАУ ЭТИКАСЫ

Авторлар үшін:

- Жұмыстың мәтінін журналда жариялауға жолдау арқылы авторлар өздері туралы мәліметтің дұрыстығына, қолжазбада плагиаттың және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына, барлық мәтін сілтемелері кесте, схема және суретті сызбалар тиісінше рәсімделгеніне кепілдік береді.
- Мақаланың түпнұсқалық сипатын % (ұсынылатын процент – 60) өлшемінде анықтау үшін қолжетімді антиплагиат жүйелеріне сүйене отырып, талапқа сай рәсімделмеген мақалаларды себебін түсіндіріп жатпастан жарамсыз деп тану құқығын автор өз жауапкершілігіне алады.

Жолданған мақалаға қойылатын талаптар.

Мақала:

- безендіруге қойылған талаптарға сәйкес рәсімделуі;
- бұрын жарық көрмеген болуы немесе басқа басылымдардың қарауында жатпауы;
- автордың/авторлардың тек өзіндік зерттеу нәтижелерін ғана қамтуы;
- тиісті мәселе бойынша әртүрлі елдер зерттеушілерінің ғылыми еңбектеріне шолу жасауы, индекстелетін журналдар авторларының жарияланымдарына, осы журналдың бұрынғы шығарылымдарындағы мақалаларға сілтемелер беруі.
- Автор/авторлар жүгінген әдебиеттер тізіміне тек мақалада пайдаланылған дереккөздер енгізілуі және мәтінде оларға міндетті түрде сілтемелер жасалуы тиіс.

Редакторлар үшін:

Бас редактор және редакция алқасының мүшелері

- жарияланатын мақалалардың сапалық құрамына ерекше көңіл бөлуі;
- мақалаға жауапты болып бекітілген жағдайда, рецензенттің/сарапшының пікірімен келісетіндігі (немесе келіспейтіндігі) жайында негізді шешімін ортаға салуы;
- редакция алқасының отырыстарына қатысуы, журнал мазмұнын анықтайтын шешім қабылдауда өз ұстанымын білдіруі;
- техникалық талаптарға сәйкестікке қатысты бастапқы іріктеуден өткен мақалаға редакция алқасы құрамынан жауапты адамды және редакция алқасы құрамына кірмейтін (тиісті сала бойынша ғалым немесе маман) екі рецензентті тағайындауы;
- шешім қабылдауда тек ғылыми мүддені алға қоюы және мақаланың баспа стандарттарына сәйкестігін басшылыққа алуы тиіс.

МАҚАЛАНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЖАРИЯЛАУ СТАНДАРТТАРЫНА СӘЙКЕСТІГІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН МІНДЕТТІ ТАЛАПТАР

1. Мақала атауы (титул парағы).

Қысқа, бірақ дәл. Мақаланың негізгі мәселесін анықтайды;

2. Тірек сөздер (кілт сөздер) - 8-12 сөз;

3. Аннотация (Abstract) - 1 абзац 50-200 сөз.

Аннотацияда сілтемелер мен қысқартулар болмауы тиіс; Алғы сөз – 1,5-2 бет.

Мәселенің мәнін анықтайды, зерттеу мақсатын көрсетеді, зерттеудің маңыздылығын негіздейді;

4. Әдебиетке шолу. 15 дереккөз. Пайдаланған әдебиеттерді талдау, негізгі идеяларды, бағыттарды тұжырымдау, зерттеудің теориялық негіздерін анықтау үшін материалды пайдалану. Автор өзінің ғылыми мақаласы аясында өз көзқарасын негіздеу мақсатында қолданған және нәтижесінде осы ғылыми мақалада келтірілген мәселелердің қазіргі заманғы көзқарастары және осы тақырып бойынша жұмыста анықталған қиындықтар туралы еңбектер тізімі көрсетіледі.

5. Әдістері – 2-4 бет.

Бұл бөліктің мақсаты – қолданылатын әдістердің сенімділігі мен олардың нәтижелерге әсерін бағалау. Зерттеу жүргізудің жоспары мен жүйелілігі, эксперименттер хаттамалары, пайдаланылатын материалдар, объектілер, жабдықтар, дайын статистикалық деректер, бағдарламалық қамтамасыз ету және т.б., сондай-ақ алынған нәтижелерді бағалау әдістемесі келтіріледі.

6. Нәтижелер мен талқылау. Шамамен 5-7 бет.

Зерттеу нәтижелері оларды түсіндірместен нақты логикалық дәйектілікпен ұсынылған. Дәл осы жерде кестелер, суреттер мен графиктер жиі қолданылады (бірақ көшірме емес). Талқылау зерттеу нәтижелерін және онымен байланысты басқа материалдарды түсіндіруге бағытталуы керек. Жаңа және маңызды бақылауларға назар аударыңыз. Зерттеу мақсаттары үшін байқалған пікірдің маңыздылығын түсіндіріңіз;

7. Қорытынды.

Сіздің жұмысыңыз тақырыптың қазіргі жағдайын қалай жақсартады/кеңейтеді;

Қойылған мақсатқа қатысты нәтижелердің / қорытындылардың негізгі мәні неде;

Цифрлар (Цифры). 5-8; Кестелер (Кестелер). 1 - 3;

Ұсынымдар. 20 жұмыс, олардың кемінде 30% - ы шетелдік болуы керек және мақаладағы нақты ескертулермен сәйкес келуі керек; әдебиеттер тізімінде электронды көздерге сілтемелердің болуы

8. Жалпы көлемі. 8-12 бет (негізгі материалды қосқанда шамамен 5000 сөз);

Мәтінде сілтеме жасалынуы керек. Барлық пайдаланылған дереккөздер мәтінде әдебиеттер тізіміндегі дереккөзге сәйкес келетін нөмірмен белгіленуі керек. Барлық деректер нақты болуы керек және мәтіндегі дәйексөзге сәйкес келуі керек.

Суреттер, суреттер, диаграммалар мен кестелер жеке файл түрінде берілуі керек.

ЭТИКА ПУБЛИКАЦИИ СТАТЕЙ

АВТОРЫ:

- несут ответственность за соблюдение научной и исследовательской этики по предоставленному материалу (за текст опубликованной в журнале статьи, плагиат, за использование чужого материала, за последовательность и размещение схем, рисунков, диаграмм);
- за отклоненные без объяснения причины статьи, которые не были оформлены должным образом, а также за статьи, не прошедшие проверку на оригинальность посредством доступных систем антиплагиата (рекомендуемый процент - 60%).

Обязательные требования, предъявляемые к статьям, отправленных для публикации:

Статья, предоставленная для публикации:

- должна быть оформлена в соответствии с предъявляемыми требованиями;
- не должна быть издана ранее и находиться в печати в других источниках;
- должна содержать только результаты собственного исследования, обзор научных трудов исследователей из разных стран по заданной теме, а также ссылки на статьи данного журнала прошлых изданий;
- все использованные источники должны быть реальными и совпадать с цитированием в тексте, а также помечены в тексте с указанием номера, соответствующего источника в списке литературы.

РЕДАКТОРЫ:

Главный редактор и члены редколлегии:

- уделяют особое внимание качеству содержания публикуемой статьи;
- принимают решение о согласии (или несогласии) с решением рецензента статьи о её публикации;
- участвуют в работе заседаний членов редколлегии;
- готовят двух рецензентов из числа членов редакционной коллегии, а также со стороны – специалиста данной отрасли науки – после первой экспертизы на соответствие публикуемой статьи техническим аспектам;
- руководствуются при принятии решения научным значением и соответствием статьи стандарту издания.

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЕ ТРЕБОВАНИЯ СООТВЕТСТВИЯ СТАТЬИ МЕЖДУНАРОДНЫМ НОРМАМ ПУБЛИКАЦИИ

1. Название статьи.

Краткое, но точное. Определяет основную проблему статьи.

2. Ключевые слова. 8 – 12 слов.

3. Аннотация. 1 параграф 50 – 200 слов.

Аннотация не должна содержать ссылки и аббревиатуры.

Введение – 1,5 – 2 страницы. Определяет суть проблемы, указывает цель исследования, обосновывает важность исследования.

4. Обзор литературы. 15 источников. Анализ использованной литературы, формулировка основных идей, тенденций, использование материала для обоснования теоретической базы

исследования. Перечень работ, которые были привлечены Автором для того, чтобы развить и обосновать свою аргументацию в рамках своей научной статьи, и которые, как следствие, цитируются в этой научной статье, современные взгляды на проблему и выявленные трудности при работе над данной темой.

5. Методы. 2– 4 страницы.

Цель данной части – провести оценку надёжности используемых методов и их влияние на результаты. Приводятся план и последовательность процесса исследований, протоколы эксперимента, используемые материалы, предметы, оборудование, готовые статистические данные, программное обеспечение и т.д., а также методика оценки результатов.

6. Результаты и обсуждения. Около 5-7 страниц.

Результаты исследования в чёткой логической последовательности, без их интерпретаций. Именно здесь чаще всего используются таблицы, рисунки и графики (но не дублирующие-ся). Осуждение должно быть сфокусировано на интерпретации результатов исследования и других связанных с ним материалов. Подчеркните новые и важные наблюдения. Объясните значение наблюдаемого мнения для цели исследования.

7. Выводы.

Как ваша работа улучшает /расширяет текущее положение темы.

Каков основной смысл результатов/выводов относительно поставленной цели.

Цифры. 5-8;

Таблицы. 1 - 3;

8. Ссылки. 20 работ, как минимум 30% из них должны быть иностранными и совпадать с реальными сносками в статье; наличие ссылок для электронных источников в списке литературы.

9. Общий объём. 8-12 страниц (около 5 000 слов включая основной материал);

Цитирование источников в тексте. Все использованные источники должны быть помещены в текст с указанием номера, соответствующего источника в списке литературы. Все источники должны быть реальными и совпадать с цитированием в тексте.

Изображения, рисунки, диаграммы и таблицы должны быть представлены отдельным файлом в хорошем качестве.

THE ETHICS OF PUBLISHING AUTHOR'S ARTICLES:

- - are responsible for compliance with scientific and research ethics on the submitted material (for the text of the article published in the journal, for plagiarism, for the use of someone else's material, for the sequence and placement of diagrams, drawings, diagrams);
- - for articles rejected without explanation, which have not been properly formatted, as well as for articles that have not been checked for originality using the available anti-plagiarism systems (the recommended percentage is 60%).

Mandatory requirements for articles sent for publication:

Article sent for publication:

- must be designed in accordance with the requirements;
- should not be published earlier and be in print in other sources;
- should contain only the results of their own research, a review of scientific works of researchers from different countries on a given topic, as well as references to the articles of this journal of previous issues;
- all the sources used must be real and coincide with the citations in the text, as well as marked in the text by the number of the corresponding source in the list of literature.

EDITORS:

Editor-in-chief and members of the editorial board:

- - pay special attention to the quality of the content of the published article;
- - decide whether or not to agree or disagree with the reviewer's decision to publish the article;
- - participate in the meetings of the editorial board members;
- - prepare two reviewers from among the members of the editorial board or from the outside - an expert in the given field of science - after the first examination on the compliance of the published article with technical aspects;
- - are guided in making a decision by the scientific significance and compliance of the article with the publication standard.

MANDATORY REQUIREMENTS FOR THE COMPLIANCE OF THE ARTICLE WITH INTERNATIONAL PUBLICATION STANDARDS

1.The title of the article:

Brief but accurate. Identifies the main problem of the article. 2.Keywords: 8 - 12 words.

3.Abstract: 1 paragraph 50 - 200 words.

The abstract should not contain references and abbreviations.

4. Introduction - 1.5 - 2 pages. Defines the essence of the problem, indicates the purpose of the study, justifies the importance of the research.

5. Literature review. 15 sources. Analysis of the literature used, formulating the main ideas, trends, using material to justify the theoretical basis of the study. The list of works, which were involved by the Author to develop and justify his argumentation within his research article, and which, as a consequence, are cited in this research article, the current views on the problem and the identified difficulties in working on this topic.

6. Methods. 2- 4 pages. The purpose of this part is to evaluate the reliability of the methods used and their impact on the results. The plan and sequence of the research process, experimental

protocols, materials used, subjects, equipment, ready-made statistics, software, etc., and the methodology for evaluating the results are given.

7. Results and discussion. About 5-7 pages. The results of the study in a clear logical sequence, without their interpretations. This is where tables, figures and graphs are most often used (but not duplicated). Condemnation should focus on the interpretation of the study results and other related material. Emphasize new and important observations. Explain the significance of the observed opinion to the purpose of the study.

8. Conclusions. How does your work improve/expand the current state of the topic. What is the main point of the results/conclusions in relation to the goal set. Figures. 5-8; Tables. 1 - 3;

9. References. 20 papers, at least 30% of them must be foreign and match the actual footnotes in the article; have references for electronic sources in the list of references.

10. Total length. 8-12 pages (about 5,000 words including main material); Citation of sources in the text. All sources used must be marked in the text with the number of the corresponding source in the reference list. All sources must be real and match the citations in the text. Pictures, figures, diagrams and tables must be presented as a separate file in good quality

